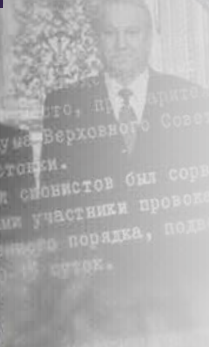

שלושים שנות יחסים דיפלומטיים מלאים בין ישראל לרוסיה: עבר, הווה, עתיד

עורכים: צבי מגן ודניאל ראקוב

שלושים שנות יחסים
דיפלומטיים מלאים
בין ישראל לרוסיה:
עבר, הווה, עתיד

עורכים: צבי מגן ודניאל ראקוב

שלושים שנות יחסים דיפלומטיים מלאים בין ישראל לרוסיה: עבר, הווה, עתיד

עורכים: צבי מגן ודניאל ראקוב

המכון למחקרי ביטחון לאומי

משלב בתוכו את מרכז יפה למחקרים אסטרטגיים, הוקם בשנת 2006. למכון שתי מטרות מוצהרות: הראשונה היא לערוך מחקרים בסיסיים בנושאי הביטחון הלאומי של ישראל, המזרח התיכון והמערכת הבינלאומית, וזאת על פי אמות המידה האקדמיות הגבוהות ביותר, והשנייה – לתרום לדין הציבורי ולעבודת הממשל בנושאים שנמצאים, או ראוי שיימצאו, בראש סדר היום הביטחוני של ישראל. קהלי המטרה של המכון למחקרי ביטחון לאומי הם דרג מקבלי ההחלטות, מערכת הביטחון, מעצבי דעת קהל בישראל, הקהילה האקדמית העוסקת בתחומי הביטחון בישראל ובעולם והציבור המתעניין באשר הוא. המכון מפרסם מחקרים שלדעתו ראויים לתשומת הלב הציבורית ושומר על מדיניות נוקשה של אי־משוא פנים. הדעות המובעות בפרסומים הן של המחברים בלבד, ואינן משקפות בהכרח את העמדות של המכון, של נאמניו או של האישים ושל הגופים התומכים בו.

LS | GROUP
consulting

ספר זה הופק במסגרת מיזם משותף של המכון למחקרי ביטחון לאומי (INSS), המכון הממלכתי של מוסקבה ליחסים בינלאומיים (אוניברסיטת MGIMO) וחברת LS Consulting Group. הזכויות משותפות לשלושתם. עריכת לשון והגהה: מירה ילין הביאה לדפוס: נעם רן, המכון למחקרי ביטחון לאומי עיצוב גרפי: מיכל סמו קובץ, המשרד לעיצוב גרפי, אוניברסיטת תל אביב עיצוב העטיפה: יגאל טליאנסקי, המכון למחקרי ביטחון לאומי דפוס: דיגיפריט זהב בע"מ

המכון למחקרי ביטחון לאומי
חיים לבנון 40
ת.ד. 39950
רמת-אביב
תל-אביב 6997556

info@inss.org.il
<http://www.inss.org.il/he>
ISBN: 978-965-92918-9-2

כל הזכויות שמורות © דצמבר 2021

תוכן העניינים

הקדמה

- 6 להכיר במחלוקות, לזהות את המשותף, לשאוף לתיאום מועיל לכולם
מנואל טרכטנברג
- 8 שלושה עשורים ליחסים הדיפלומטיים בין רוסיה וישראל
אנטולי טורקנוב
- 10 בזכות מטוס רוסי אני חי היום
יאיר לפיד
- 12 רוסיה מחויבת לביטחון ישראל, והפתרון הוא שתי מדינות
סרגיי לברוב

שער ראשון: הממד ההיסטורי ביחסים בין ישראל לרוסיה

- 15 התפיסה הסובייטית באשר לזכות הקיום של מדינת ישראל
אלכסיי גרומיקו
- ”אני רוצה לומר, כדי שתבין את זה היטב – אנחנו לא נצא מהמזרח התיכון אף פעם, כי אנחנו חלק מהמזרח התיכון”
ראיון עם אפרים הלוי
- 23 “היה נדמה לנו שבישראל יבינו אותנו יותר טוב מאשר במקום אחר”
ראיון עם טטיאנה קאראסובה (Tatiana Karasova)
- 30 “עניין אותם הקשר למערב, שקודם לכן התאפיין בלעומתיות הדדית”
ראיון עם אריה לויין

שער שני: קשרים בין העמים ביחסי ישראל-רוסיה

- 43 התפתחות יחסי ישראל-רוסיה בראי שיתוף הפעולה התרבותי
נטע בריסקין-פלג
- 47 היחסים בין המדינות הם יחסים בין עמים
יורי קאנר
- 51 צמיחתם של מוסדות הקהילה היהודית בשטחי ברית המועצות לשעבר
חיים בן-יעקב
- 63 “אני מאמין שרוסיה חשובה לישראל, ואני רוצה להאמין שגם ישראל חשובה לרוסיה”
ראיון עם צבי מגן

שער שלישי: שיתוף הפעולה הכלכלי בין ישראל לרוסיה

- 71 התפתחות יחסי הכלכלה והמסחר בין רוסיה לישראל – מבט ממוסקבה
דמיטרי מריאסיס, אנטון ביזיאייב
- 87 ישראל ורוסיה – רטרופקטיבה על היחסים הכלכליים כרצף של הזדמנויות ותפיסות מוטעות
ילנה מרגובסקי-לוטם
- 101 יחסי רוסיה-ישראל בתחום האנרגיה – משותפות כושלת לתחרות?
קונסטנטין סימונוב

שער רביעי: הדיאלוג הישראלי-רוסי בזירה האזורית במזרח התיכון

- 112 המעורבות הרוסית במזרח התיכון בעיניים ישראליות
צבי מגן ואודי דקל
- 120 יחסי רוסיה-ישראל: מבט ממוסקבה
אלכסנדר קרילוב, ולדימיר מורוזוב
- 127 הקשרים הבין-פרלמנטריים במכלול היחסים בין ישראל לרוסיה
לאוניד סלוצקי
- 132 המתכונת הכלל-אזורית של תהליך השלום במזרח התיכון וזיקתה ליחסי רוסיה-ישראל:
היסטוריה וכיוונים אפשריים לעתיד
אנדריי בקלנוב
- 142 רוסיה והסוגיה הפלסטינית – מבט מירושלים
מיקי אהרונסון

שער חמישי: הממד הגלובלי של יחסי ישראל-רוסיה

- 151 "פוטין לא רוצה למצוא את עצמו לכוד במלחמה שמתנהלת בין ישראל, חזבאללה ואיראן"
ראיון עם דניס רוס
- 161 בעד כינונו של דיאלוג משולש בין ישראל, רוסיה וארצות הברית
תומאס גרהאם
- 168 השיח הישראלי-אמריקאי-רוסי בנושא הגבלת מכירות נשק וטכנולוגיה צבאית לאיראן
דניאל ראקוב
- 176 הכותבים והעורכים (לפי סדר א"ב)

הקדמה

מנעד הקשרים בין רוסיה לישראל מתרחב בעשור האחרון בקצב מהיר ביותר. על כן, ציון שלוש שנה לחידוש היחסים הדיפלומטיים המלאים בין מוסקבה לירושלים הוא סיבה טובה לכתיבת קובץ זה, שמאמרו מנתחים את המגוון העשיר של אפיקי שיתוף הפעולה בין המדינות ברמה המדינית, הציבורית והבין־אישית. קובץ מאמרים זה מיועד לקהילת המומחים ולציבור הרחב כאחד. הוא כולל 19 מאמרים וראיונות עם מומחים מובילים מרוסיה, מישראל ומארצות הברית, שבוחנים את מקטעי הדנ"א השונים של שיתוף הפעולה הישראלי-רוסי בחמישה ממדים: ההיסטורי, הבין־אישית־תרבותי, הכלכלי, המדיני־אזורי והמדיני־גלובלי. כל המחברים ביקשו להפיק לקחים מן ההיסטוריה למען ההווה והעתיד של שתי המדינות.

הקובץ כבר ראה אור בדצמבר 2021 ברוסית, וכעת מתפרסמת המהדורה העברית שלו. המאמרים נכתבו בשנת 2021, לפני המשבר הרוסי־מערבי ותחילת הלחימה באוקראינה בשלהי שנה זו. הקובץ אינו עוסק במשבר זה, אולם הפרספקטיבה הרחבה שבה נבחנו יחסי ישראל-רוסיה מתקפת את הרלוונטיות שלו. המאמרים המופיעים בקובץ מאפשרים להבין מדוע אימצה ישראל עמדה ייחודית ביחס למלחמה זו: מצד אחד גינתה את המהלכים של רוסיה, ומצד שני ראש הממשלה נפתלי בנט הוא אחד מן המנהיגים המערביים היחידים ששומרים על קשר קרוב עם נשיא רוסיה ולדימיר פוטין, עם נשיא אוקראינה וולודימיר זלנסקי ועם מנהיגים ממדינות המערב, בניסיון לסייע בגיבוש הסדר שיאפשר הפסקת האש. העימות הנוכחי הוא בגדר קו פרשת מים ביחסי ישראל-רוסיה ועתיד להשפיע במידה ניכרת על כל ממדי היחסים הנדונים בקובץ מאמרים זה. ואולם הבנת התהליכים בשלושים השנים האחרונות מניחה בסיס להערכה באשר לכיוון שבו כל אחד מהממדים הללו יכול להתפתח, גם בהקשר הנוכחי.

זהו מיזם משותף של המכון למחקרי ביטחון לאומי (INSS), המכון הממלכתי ליחסים בינלאומיים במוסקבה, הכפוף למשרד החוץ של הפדרציה הרוסית (אוניברסיטת MGIMO) וחברת הייעוץ LS Group Consulting LTD. הוצאתו אל הפועל של מיזם מורכב זה התאפשרה הודות לעמלם של עשרות מומחים ברוסיה, בישראל ובארצות הברית במשך קרוב לשנה.

על התרומה היצירתית למיזם זה ברצוננו להודות לכותבי המאמרים וכן לחברי הצוות המוביל של הפרויקט: קיריל סולוד, לאוניד ליפיץ, ולדימיר מורוזוב, יאן ווסלבסקי, ענת קורץ, גליה לינדנשטראוס, נתי קנטורוביץ' וסופי קוצר.

תודה מיוחדת למירה ילין, עורכת הלשון של המהדורה העברית, לצליל קולנגי וליבגני מורוזוב, המתמחים בתוכנית לחקר רוסיה במכון למחקרי ביטחון לאומי, שעמלו על הכנת קובץ זה לפרסום.

תודה לצוות המתרגמות – אנה פמפלוב־אלרון, דינה רז, אולגה קלינקין ויוליה לויט – שתרגמו את חלקו הארי של הטקסט והתמודדו בהצלחה עם המשימה.

בהיבטים השונים של העבודה על הפרויקט נטלו חלק נעם רן, ארז פישר, רות פינס, עמר ויקסלבאום, מיכאל שאינסקי, עידן ירום ויגאל טליאנסקי מהמכון למחקרי ביטחון לאומי.

העורכים,

צבי מגן ודניאל ראקוב

להכיר במחלוקות, לזהות את המשותף, לשאוף לתיאום מועיל לכולם

מנואל טרכטנברג

יחסי ישראל עם רוסיה, ולפני כן עם ברית המועצות, התאפיינו לכל אורכם בשניות ובגלים של התקרבות והצטננות. ההנהגה של ישראל בראשית דרכה באה ברובה ממזרח אירופה, צידדה ברעיונות סוציאליסטיים והצליחה למצוא שפה משותפת עם ההנהגה הסובייטית. בישראל הצעירה הכירו תודה למנהיג הסובייטי יוסף סטלין על שחרור מחנות ההשמדה והכרעת גרמניה הנאצית, על תמיכה בעצרת הכללית של האו"ם בכ"ט בנובמבר 1947 בהקמת מדינת ישראל ועל הסיוע הצבאי באמצעות עסקת הנשק הצ'כוסלובקית, שנודע לה תפקיד מרכזי בהישגיו של צה"ל במלחמת העצמאות. מצידה של מוסקבה, התמיכה בהקמת בית לאומי לעם היהודי נבעה בראש ובראשונה מרצון להחליש את האימפריה הבריטית. שיקולים ערכיים מילאו עבודה בהקשר זה תפקיד משני בלבד, אם בכלל.

עד מהרה התברר לסובייטים כי הנטייה הסוציאליסטית של המדינה היהודית לא צפויה להביאה לחיק הגוש הקומוניסטי אלא להיפך – במאבק הבין-גושי השליכה ישראל את ידה על וושינגטון, פריז ולונדון, ולא על מוסקבה. עוד בטרם ניתקה ברית המועצות את יחסיה הדיפלומטיים עם ישראל ביוני 1967, בתגובה למהלכיה של ישראל במלחמת ששת הימים, ניגודי האינטרסים בין ישראל לברית המועצות הלכו ונערמו. אבני דרך מרכזיות שראוי להזכיר בהקשר זה הן: התמיכה הצבאית והמדינית של מוסקבה בצד הערבי החל משנות ה-50; ניתוק היחסים למספר חודשים ביוזמת ברית המועצות ב-1953, בעקבות פיצוץ בנציגותה בתל אביב; איומים ישירים ובוטים על ירושלים מצד ההנהגה הסובייטית במלחמת סיני ב-1956 ובמלחמת ששת הימים; וכן הסירוב הסובייטי לפתוח שערים לעליית היהודים. מנקודת המבט של מוסקבה, ישראל הפכה באותה העת לאחת השחקניות המאתגרות במחנה המערבי, ודאי במרחב המזרח התיכון.

ניתוק היחסים הדיפלומטיים בין רוסיה לישראל ב-1967 הבהיר את אופיים הקודר של היחסים: לא זו בלבד שירושלים ומוסקבה לא קיימו שיח מדיני, אלא שבמהלך מלחמת ההתשה (1967-1970) חלה עליית מדרגה במחויבות הסובייטית ליריבותיה המרכזיות של ישראל – מצרים וסוריה. ברית המועצות פרסה במצרים דיוויזיית הגנה אווירית עם הנשק המתקדם ביותר, שלא היה לצה"ל מענה עבורו, ובמספר מקרים אירע חיכוך צבאי ישיר סובייטי-ישראלי. ברית המועצות נזהרה שלא להצהיר בפומבי על נוכחות כוחותיה – מה שסייע לשני הצדדים להימנע מהסלמה או למזער סיכונים להתפתחות התקריות לעימות בין מעצמות העל. בשנות ה-70 יזמה ברית המועצות הידרברות חשאית עם ישראל, כשברקע סברו רבים בצמרת הסובייטית כי ניתוק היחסים עם ישראל היה טעות. עם זאת, לאורך שנות ה-70 וה-80, קווי השבר של המאבק הבין-גושי הכתיבו לצדדים כיצד להתנהל. מוסקבה המשיכה לתמוך ביריבותיה של ישראל, ובפרט במשטרו של נשיא סוריה חאפז אל-אסד, וסייעה לרדיקליזציה בעמדות הפלסטיניות, בעוד ישראל המשיכה לתקוף מערכות נשק סובייטיות (למשל במבצע ערצב 19 להשמדת סוללות טילי הקרקע-אוויר הסוריות) והידקה את הברית המדינית-ביטחונית עם ארצות הברית – מהלך שבראיית מוסקבה היה מכוון נגדה.

הייתה זו דווקא וושינגטון שהפעילה לחץ על ממשלו של נשיא ברית המועצות האחרון מיכאיל גורבצ'וב לחדש את היחסים עם ישראל, והדבר אפשר ליחסי שתי המדינות להתפתח מאז באופן רב־ממדי ומאוזן. יש להודות שהמחלוקות בין רוסיה לבין ישראל לא נעלמו, אולם לאורך שלושת העשורים האחרונים נבנו באופן הדרגתי סדר יום חיובי רחב וערוצי הידברות יציבים בין שתי המדינות. אלה מאפשרים לישראל ולרוסיה לנהל דיון נוקב אך מועיל על נושאים קשים לגישור כמו הקשר הרוסי עם איראן, חזבאללה וחמאס, היריבים המרים של ישראל, כמו גם להגיע להסכמות בנושאים חשובים לשניהן, בפרט בזירה הסורית.

בעשור האחרון, המכון למחקרי ביטחון לאומי נמצא בשיח מתמשך עם מוסדות מקבילים ברוסיה ודן על אודות קשרי ישראל־רוסיה עם עמיתים במקומות אחרים בעולם. דיאלוג זה נועד להגביר את ההבנה בין הצדדים ומתקיים תוך הכרה בשונות האינטרסים, אך בה בעת בצורך להקשיב זה לזה מתוך כבוד הדדי, לחדד את העמדות ביחס לסוגיות השנויות במחלוקת ולנסות לזהות מרחבי מפגש אינטרסים, שהולכים לאיבוד ב"אזורי העיוורון" של הגורמים הרשמיים. המכון מייחס חשיבות רבה להמשך דיאלוג כזה, בין היתר בשל רצונה של ישראל למצב את עצמה כגשר מדיני, כלכלי ותרבותי בין המעצמות, וכן ביניהן לבין מדינות האזור. קובץ המאמרים שלפנינו פורס מורכבות זו ודן בה לעומק, מבלי לטאטא את המחלוקות אל מתחת לשטיח. אולם גם בתחומים שבהם שתי המדינות חלוקות, אפשר למצוא נקודות מפגש. הקובץ מציג מבט היסטורי רב־תחומי על היחסים בין שתי המדינות ב־74 השנים האחרונות, מאז כ"ט בנובמבר 1947, ומציע התבוננות רטרוספקטיבית על האתגרים שניצבו לאורך זמן ועל הבחירות שנעשו. בהתבסס על אלה, המחברים ניסו להפיק לקחים רלוונטיים לעת הנוכחית ולהציע רעיונות לכיוונים עתידיים בפיתוח היחסים.

הקובץ פורס מארג מורכב של נושאים וסוגיות: הקשרים בין הקהילה היהודית ברוסיה לבין כמיליון אזרחי ישראל, שעלו מברית המועצות לשעבר או נולדו למשפחות של עולים לשעבר; המורשת המשותפת ביחס לקהילות היהודיות במזרח אירופה, לתקופת השואה ולמלחמת העולם השנייה; הקשרים הכלכליים, שלאורך שנים התאפיינו בדינמיקה מעניינת של תחרות ושיתופי פעולה; הקשרים המדיניים הדו־צדדיים במספר זירות במזרח התיכון; וההתנהלות בעידן חזרתה של התחרות בין המעצמות למוקד היחסים הבינלאומיים. מטרתו של הקובץ, וכן של המתכונת שבמסגרתה הוא נכתב ומתפרסם, הם תמצית של מה שאנחנו מנסים לקדם במסגרת המכון למחקרי ביטחון לאומי (INSS). זהו פרויקט משותף עם אוניברסיטת MGIMO במוסקבה, המובילה בתחומה ברוסיה, שנכתב על ידי חוקרים מישראל, מרוסיה ומארצות הברית. כל אחד כתב בשפתו ואנו מפרסמים את הקובץ בשלוש שפות, במטרה לחשוף את הקוראים ואת קהילת המומחים לזוויות התבוננות שונות על אותן הסוגיות. ניתוחים מעמיקים של סוגיות מורכבות, השלובים בהמלצות מדיניות, הם מחומרי הבסיס החיוניים לתהליך קבלת החלטות איכותיות על ידי הדרגים המדיניים במוסקבה, בירושלים, בושינגטון ובמקומות נוספים.

שלושה עשורים ליחסים דיפלומטיים בין רוסיה וישראל

אנטולי טורקונוב

בשנת 2021 ציינו רוסיה וישראל שלושים שנה לחידוש הקשרים דיפלומטיים המלאים ביניהן. חרף הקשיים שאפיינו את היחסים בין שתי המדינות בעבר, כיום אנו יכולים להיות גאים בקיומו של דיאלוג מדיני מוסדר ביניהן, שתורם לקידום שיתוף הפעולה בין רוסיה לישראל בטווח רחב של נושאים. בין רוסיה לישראל מתקיימים כיום למעלה מעשרים הסכמים בין-ממשלתיים, מתבצעים מיזמים משותפים בתחומי הכלכלה, הטכנולוגיה, הבריאות, המדע והחינוך ומתקיימים קשרים הדוקים בתחום חילופי התרבות והקשרים הבין-אישיים.

לשתי המדינות זיכרון היסטורי משותף. מעשי הגבורה של העם הסובייטי במאבקו בנאצים בעת המלחמה הפטריוטית הגדולה נותרו חרוטים בזיכרון הרוסי והישראלי, ועל כך מעידים האירועים שאורגנו בשתי המדינות. כך, ב-23 בינואר 2020 נחנכה בירושלים האנדרטה 'נר הזיכרון' לזכר גבורתם של מגיני העיר לנינגרד הנצורה ושל תושביה במהלך המלחמה. ב-9 במאי 2021, יום הניצחון על גרמניה הנאצית, נערכו במקביל ברוסיה ובישראל מצעדי 'גדוד האלמוות' (Бессмертный полк) החגיגיים בהשתתפות גורמים רשמיים. את שתי המדינות מאחדת גם השאיפה לפעול נגד הניסיונות לשכתוב ההיסטוריה הקשורה באירועי מלחמת העולם השנייה.

גורם חשוב ביחסים בין רוסיה לישראל הוא הקשרים העמוקים וההדוקים בין שתי התרבויות. נכון להיום מונה קהילת יוצאי ברית המועצות לשעבר בישראל כ-1.5 מיליון איש. במוסקבה ובתל אביב פועלים מרכזי תרבות של שתי המדינות, והן מעניקות תשומת לב מיוחדת לקידום קשרים בתחום החינוך והמדע. בדצמבר 2020 חתמו ממשלות רוסיה וישראל על תוכנית לשיתוף פעולה בתחומי החינוך, המדע וטיפוח הצעירים לשנים 2020-2023. במסגרת תוכנית זו מתקיימים חילופי סטודנטים ומרצים ונערכים אירועים בתחום החינוך וההשכלה, והצדדים גם פועלים במשותף לפיתוח שיטות לימוד ברשת, תוך שימוש בטכנולוגיות חדישות. מתפתח באופן נמרץ גם הדיאלוג בין משרדי החוץ, אשר תורם לפתרון סוגיות בינלאומיות ואזוריות כאחת. המכון הממלכתי ליחסים בינלאומיים במוסקבה (אוניברסיטת MGIMO) מקיים שיתוף פעולה נרחב עם ישראל בתחום החינוך וההשכלה. בשיתוף עם מכון ישראל בושינגטון ובסיועה של שגרירות ישראל במוסקבה מתקיים במכון הקורס 'ישראל המודרנית'. במסגרת הקורס מופיעים בפני הסטודנטים נציגי מוסדות ישראליים להשכלה גבוהה, לרבות אוניברסיטת תל אביב, האוניברסיטה העברית בירושלים, המרכז הבינתחומי הרצליה, האוניברסיטה הפתוחה, המכון ע"ש יעקב הרצוג, אוניברסיטת בר-אילן והמכון למחקרי ביטחון לאומי (INSS). המומחים מעבירים הרצאות בנושאים אקטואליים בנושאי כלכלה, פוליטיקה וחברה, אשר מאפשרות לסטודנטים לקבל תמונה מלאה ומהימנה ביותר על המדינה היהודית, על מאפייני התפתחותה, על יחסי ישראל-רוסיה ועל כיוונים אפשריים לשיתוף פעולה בעתיד.

המכון הממלכתי ליחסים בינלאומיים במוסקבה שואף לשמר את היחסים עם נציגים דיפלומטיים ישראלים, ונציגי שגרירות ישראל מבקרים במכון על בסיס קבוע. במסגרת הקורס המיוחד 'דיאלוג שגרירים' מרצה

לסטודנטים שגריר ישראל ברוסיה אלכסנדר בן־צבי. בהרצאותיו מספר בן־צבי לסטודנטים על התפתחות הדיפלומטיה המודרנית, משתף אותם בניסיונו האישי ועונה על שאלות בנושא המצב הפוליטי העכשווי. לקראת יובל ה־70 להכרזת העצמאות של מדינת ישראל הכינו המרצים מ־MGIMO בשיתוף עם אנשי המכון למזרחנות באקדמיה הרוסית למדעים את המונוגרפיה 'מדינת ישראל: הדרך בת שבעים השנה'. המונוגרפיה בוחנת את הסוגיות האקטואליות בהיסטוריה, בפוליטיקה ובכלכלה של ישראל, וכן מציגה ומנמקת את ההישגים העיקריים ומסמנת כיווני התפתחות אפשריים לעתיד.

אחת מיחידות המחקר המובילות של MGIMO היא המרכז לחקר המזרח התיכון. אנשיו עוסקים בחקר המערכות הפוליטיות והכלכליות במדינות המזרח התיכון וכן בחקר עימותים אזוריים, יחסים דו־צדדיים, השפעת הדת על מדיניות הפנים והחוץ וסוגיות מניעת הפצה של נשק גרעיני. חוקרי המרכז עוסקים לא רק בבחינת המאפיינים השונים של מדינת ישראל אלא גם מסייעים בהכשרתם המקצועית של המזרחנים הצעירים במכון. הדוגמה הבולטת של פעילות זו היא הכנתו וחימתו של ההסכם בין MGIMO לבין הקרן 'אגודת הידידים הרוסית של האוניברסיטה העברית בירושלים', שעל בסיסו תלמידי MGIMO עוברים מעת לעת התמחות בישראל.

אי אפשר שלא להזכיר את המספר הרב של המאמרים והמונוגרפיות בנושאי ישראל והמזרח התיכון, שאותם מפרסמת ההוצאה לאור של MGIMO. חומרי מחקר ייחודיים שהכינו מרצי המכון מסייעים לפיתוח ידע רלוונטי ומעודדים פעילות מדעית, בין היתר בסוגיות חקר עמדתה של ישראל ביחסים הבינלאומיים בימינו. ראוייה לציון גם הרמה הגבוהה של הוראת השפה העברית במכון. החל משנות ה־70 של המאה הקודמת ניתנת לסטודנטים לתואר ראשון ושני במכון הזדמנות ללמוד את שפתה הרשמית של מדינת ישראל באמצעות ספרי לימוד מקוריים, חדשות אקטואליות ודיווחים עדכניים מהתקשורת הישראלית.

בזכות מטוס רוסי אני חי היום

יאיר לפיד

אנחנו מציינים החודש שלוש שנה לחידוש היחסים בין ישראל לרוסיה, אך הקשרים בין העם היהודי לעם הרוסי נמשכים כבר מאות שנים. יהודים חיים ברוסיה מאות שנים. ברוסיה התקיימו חיים יהודיים עשירים ומגוונים, התפתחה תרבות היידיש ותנועת החסידות. האימפריה הרוסית היא ערש הציונות המודרנית וממנה הגיעו ארצה עולי העליות הראשונות.

העם היהודי השפיע על התרבות הרוסית וגם הושפע ממנה. המורשת המשותפת שלנו כוללת הוגים וסופרים ציונים דוגמת פינסקר, אחד העם, ביאליק ורבים נוספים שבאו מתחומי האימפריה הרוסית ושאו במנה השראה. התיאטרון הלאומי שלנו, 'הבימה', הוקם בהשראת התיאטרון הרוסי. באולמות הקונצרטים שלנו מנגנים את צ'ייקובסקי ורחמינינוף. כל ילד מכיר את טולסטוי ודוסטויבסקי. מדינאים ציונים וישראלים כמו חיים ויצמן, זאב ז'בוטינסקי, דוד בן-גוריון, גולדה מאיר ורבים נוספים לא רק דיברו רוסית אלא הושפעו מהחשיבה והפרקטיקה הפוליטית ברוסיה ובאירופה של תקופתם.

עמינו ידעו שנות אור ותקופות של חושך נורא. העם היהודי והעם הרוסי עמדו באותו צד של המתרס ההיסטורי במאבק הגדול והאיום ביותר על גורל האנושות במלחמת העולם השנייה. העם היהודי ומדינת ישראל זוכרים לעד את תרומתו המכרעת של הצבא האדום לניצחון על גרמניה הנאצית ולשחרור מחנות הריכוז וההשמדה.

את אבי טומי ז"ל הציל מטוס רוסי בחורף 1945. אבי, שהיה ילד קטן, הובל עם אמו על ידי הנאצים בשיירה ברחובות בודפשט. מטוס רוסי שהנמיך טוס מעליהם גרם לבהלה והשיירה התפזרה. סבתי ניצלה את המהומה ודחפה את אבא לתא שירותים קטן וכך הוא ניצל ממוות. מי יודע מה היה קורה לולא עבר המטוס הרוסי באותו היום בשמי בודפשט.

יותר ממיליון וחצי חיילים יהודים השתתפו בצבאות בעלות הברית. אחד מהם היה הדוד שלי, לצי למפל, שברח ממחנה עבודה והצטרף לצבא האדום. אחד מחצי מיליון יהודים שלחמו בשורות הצבא האדום ובגדודי הפרטיזנים. 200 אלף מהם לא שבו משדות הקרב.

המחויבות שלנו היא כפולה – לזכור את העבר ולדאוג לעתיד. ישראל ורוסיה עומדות היום בחזית אחת נגד האנטישמיות ונגד כל ניסיון לשכתב את זיכרון השואה בעולם כולו. המסר הזה חשוב ומהדהד בעוצמה. בין שתי המדינות ושני העמים מחבר גשר אנושי רחב וגדול. מאות אלפי ישראלים דוברי רוסית ומאות אלפי יהודים ברוסיה מחברים מדי יום את רוסיה וישראל בהיקף אינסופי של קשרים והזדמנויות. הם וחבריהם מסייעים לחיזוק הקשרים בתחומי הכלכלה, התיירות, המדע והתרבות.

אני מבקש להודות לנשיא ולדימיר פוטין על קידום היחסים וההישגים בין שתי המדינות ולשר החוץ סרגיי לברוב, שמוביל כבר שנים ארוכות את הקשרים הדיפלומטיים בין מדינת ישראל והפדרציה הרוסית. בזכות עבודתם חתמנו לפני יותר מעשור על הסכם פטור מוויזות, שהגביר פי חמישה ויותר את זרם התיירות בין

המדינות. קרוב למיליון תיירים נעו לפני הקורונה בקרוב ל-100 טיסות שבועיות בין רוסיה לישראל. אנו בטוחים שנחזור להיקפים אלה עם ההתגברות על הקורונה.

ישראל ורוסיה חולקות עניין רב בשיתוף פעולה רחב בתחומי הרפואה, ההיי־טק, המדע והמחקר, החקלאות והתשתיות. אין נושא שבו לא נוכל להעשיר זה את זה בחידושים ועבודה משותפת. אנו נמצאים בעיצומו של המשא ומתן לחתימת הסכם אזור סחר חופשי בין ישראל לאיחוד האירופאי שרוסיה חברה בו. הסכם זה יאפשר שדרוג משמעותי נוסף של קשרינו הכלכליים והמסחריים, לטובת שני הצדדים.

רוסיה וישראל חולקות עניין משותף ביציבות ושלוש באזורנו. ישראל רואה ברוסיה שותפה חשובה בראייה אזורית ואסטרטגית. איום הגרעין האיראני, המצב בסוריה ובאזורים נוספים, כל אלה סוגיות שנדונות באורח פתוח ואמיתי בין המנהיגים. גם כאן אני מבקש לשבח את הנהגת רוסיה, שיש לה חלק גדול במידת ההבנה והתיאום ששתי המדינות הצליחו להגיע אליהם בסוגיות חשובות של ביטחון לאומי. נושאים אלה ורבים נוספים יוצרים בסיס איתן ליחסים בינינו.

אם נתבונן במה שהשגנו בשלושה עשורים נוכל להתגאות ולהביט בתקווה לעבר הישגים עתידיים משמעותיים לא פחות. אני מאמין שכיום יש לנו הזדמנות היסטורית, אולי יותר מאי פעם, להעמיק עוד יותר את היחסים בין שני העמים שלהם קרבה מיוחדת. אני משוכנע שלא רק העבר מחבר בינינו, אלא גם העתיד. אני מתכוון להמשיך ולפעול כדי שאותו עתיד ייצור קשר חזק עוד יותר בין ירושלים למוסקבה.

* פורסם לראשונה ב-Ynet ב-15 באוקטובר 2021.

רוסיה מחויבת לביטחון ישראל, והפתרון הוא שתי מדינות

סרגיי לברוב

ביום שני הקרוב יחגג רוסיה וישראל 30 שנה לחידוש היחסים הדיפלומטיים המלאים – תחילתו של עידן חדש בהיסטוריה משותפת. אם אנחנו מסתכלים בדפי העבר, הרשו לי להזכיר שברית המועצות הייתה המדינה הראשונה שהכירה דה יורה במדינת ישראל במאי 1948. מובן שבכרוניקה של היחסים שלנו היו עליות ומורדות. היום אנו יכולים לטעון בביטחון כי שיתוף פעולה רוסי-ישראלי מועיל והדדי עמד במבחן הזמן וממשיך להתפתח באופן פעיל בכל התחומים.

הבסיס לשיתוף הפעולה הוא דיאלוג מדיני אינטנסיבי, קודם כול ברמה העליונה ומגיעים בין-פרלמנטריים מתקדמים, כולל באמצעות קבוצות ידידות שנוסדו בגופים המחוקקים של מדינותינו. הקשר בין המשרדים מתקיים על בסיס קבוע. במהלך העשורים האחרונים נצבר ניסיון רב של אינטראקציה מגוונת בתחומים כמו כלכלה, מדע וטכנולוגיה, בריאות וחינוך. יותר מ-20 הסכמים בין-ממשלתיים מעידים על אג'נדה דו-צדדית עשירה.

יש פוטנציאל משמעותי לשיתוף פעולה מעשי וכמה פרויקטים משותפים ממומשים בהצלחה. יוזמות רבות זכו לתמיכת נשיא הפדרציה הרוסית וראש ממשלת ישראל. האינטרס של החוגים העסקיים הישראליים להיכנס לשוק הרוסי ממשיך להתגבר. למרות ההשלכות של מגפת הקורונה, מחזור הסחר בין רוסיה לישראל בשנת 2020 ירד ב-3.9 אחוזים בלבד, ובינואר-יולי השנה עלה ב-51.8 אחוזים בהשוואה לתקופה המקבילה אשתקד. לוועדה המשותפת הרוסית-ישראלית למסחר ולשיתוף פעולה כלכלי שהוקמה ב-1994 יש תפקיד מתאם מרכזי בהפעלת המאמצים בתחום הזה. אנו מעוניינים בחידוש מלא של עבודתה בהקדם האפשרי. למגיעים המוניטריים יש תפקיד מיוחד בחיזוק העקרונות המאחדים את יחסינו, בהבטחת יציבותם והמשכיותם. אנו מעריכים את רמת ההבנה ההדדית הגבוהה בין העם הרוסי לישראלי, המחברים בזכות זיכרון היסטורי ותרבויות משותפים. משמח לראות שעם הזמן הקשר הזה שאין לו גבולות גיאוגרפיים רק מתחזק. בישראל מתגוררים מיליוני בני ארצנו דוברי רוסית, כולל אלה שהגיעו מהרפובליקות של ברית המועצות לשעבר ומהפדרציה הרוסית. ביניהם ותיקי המלחמה הפטריוטית הגדולה, בלוקדניקים (מגיני לנינגרד במצור), אסירי מחנות ריכוז לשעבר. אנו לא אדישים לגורלם של האנשים האלה.

הדחייה הנחרצת של ניסיונות של רוויזיוניזם היסטורי, ההתנגדות לעיוות ההתהוות, המהלך והתוצאות המוכרות על ידי המשפט הבינלאומי של מלחמת העולם השנייה איחוד תמיד את רוסיה וישראל. נמשיך לתאם את מאמצינו, כולל באו"ם, כדי להתמודד עם התופעה המבישה זו.

כאשר בכמה מדינות במרכז ובמזרח אירופה מעלים את הנבלים הנאצים לדרגת גיבורים לאומיים ומשחזרים מגמות ניאונאציות, בישראל מכבדים את זיכרון תרומתם המכריעה של חיילים גיבורים של הצבא האדום לניצחון על הנאצים, להצלת יהודים ועמים אחרים מהשמדה ולשחרור העולם מזוועות השואה. אנו רואים כיצד עמיתים ישראלים – ברמה הממלכתית והציבורית – מעודדים את פעילותן של תנועות ותיקי המלחמה ובני ארצנו ומחנכים באופן פעיל את הדור הצעיר.

קשה להפריז בהערכה של משמעות חוק 'יום הניצחון על גרמניה הנאצית' ב־9 במאי, שאושר על ידי הפרלמנט הישראלי ב־2017. לרגל יום השנה ה־76 לניצחון הגדול שצוין השנה התקיימו אירועים ומצעדים חגיגיים ביותר מ־45 ערים ישראליות, כולל תהלוכת 'גדוד אלמוות'. אלפי ישראלים מכל הגילים, כולל נציגים רשמיים, השתתפו באירועים האלה. ההיקף הזה מדבר בעד עצמו.

היחסים בתחום החינוך והמדע ממשיכים להתפתח בהדרגה – הן במתכונת חילופי סטודנטים ומרצים והן באמצעות מחקרים מדעיים משותפים. מדי שנה יש לסטודנטים ישראלים הזדמנות לרכוש השכלה גבוהה באוניברסיטאות ברוסיה, שם הם מתקבלים בברכה.

אנו מקווים שככל שהמצב האפידמיולוגי ישתפר, ניתן יהיה לחדש את תנועת התיירות בשתי המדינות. רוסיה, באופן מסורתי, תופסת מקום בין שלוש מדינות מרכזיות מבחינת מספר של תיירים שמגיעים לישראל. הדיאלוג הרוסי-הישראלי מתקדם במרץ באמצעות משרדי החוץ. מובן מאליו כי ללא אינטראקציה בונה של דיפלומטים אי אפשר לפתור בעיות בינלאומיות ואזוריות בעלות חשיבות עליונה, הן להבטחת השגשוג העתידי של העם הרוסי והישראלי והן לחיזוק הביטחון והיציבות הבינלאומית והאזורית. בהקשר זה יש מוניתין חיובי למגעים בין גורמי הביטחון ומשרדי ההגנה של מדינותינו, שמאפשרים באופן קבוע לדון בגישות ולהביא בחשבון את האינטרסים הלגיטימיים של שני הצדדים.

רוסיה מנהלת מדיניות חוץ רב־קוטורית ועצמאית, המבוססת על פרגמטיות, חיפוש אחר פשרות ובניית איזוני אינטרסים. הקו העיקרי שלה הוא יצירת התנאים החיצוניים הנוחים ביותר להתפתחותנו החברתית־כלכלית הפנימית. אין לנו העדפות וטאבו אידיאולוגי ביחסים עם שותפים זרים, לכן אנו ממלאים תפקיד פעיל בזירה הבינלאומית, כולל תיאום בהסדרת סכסוכים.

אנו מעוניינים בהמשך התייעצויות עם שותפינו הישראלים בנושאי ביטחון ויציבות במזרח התיכון. אנחנו מוודאים תמיד שפתרונות מקיפים לבעיות המזרח התיכון יביאו בחשבון את האינטרסים הביטחוניים של ישראל. זוהי נקודה עקרונית.

עם זאת, אנו בטוחים כי אין חלופה לעקרון שתי המדינות באשר לסכסוך הפלסטיני-ישראלי, בהתאם לבסיס משפטי בינלאומי מוכר. אנו מעודדים בכל מיני דרכים משא ומתן ישיר בין ישראלים לפלסטינים. רק באמצעותו ניתן למצוא פתרון מקיף לכל סוגיות הסטטוס הסופי. אנו מוכנים לעבוד עם עמיתינו הישראלים גם בפורמטים רב־צדדיים, בעיקר במסגרת חידוש הפעילות של הקוורטט הבינלאומי בתהליך המדיני בשיתוף פעולה הדוק עם נציגי הליגה הערבית.

אני משוכנע שזה אינטרס משותף – לא להסתפק במה שכבר הושג. לפנינו הזדמנויות ואופקים חדשים לא רק כדי להמשיך אלא גם כדי להגדיל את הניסיון החיובי של שיתוף הפעולה בתחומים רבים לטובת מדינותינו ועמינו, למען שלום ויציבות.

* גרסה דומה פורסמה ב-YNET ב-15 באוקטובר 2021

שער ראשון

הממד ההיסטורי ביחסים בין ישראל לרוסיה

התפיסה הסובייטית באשר לזכות הקיום של מדינת ישראל

אלכסיי גרומיקו

המאמר מוקדש לשילוב ייחודי של גורמים אובייקטיביים וסובייקטיביים שהובילו להקמתה של מדינת ישראל. הוא מציג את הרקע המוקדם ואת מהלך האירועים המיידי של הקמת המדינה, תפקיד האו"ם, עמדות מעצמות-העל, ובכלל זאת חפיפת האינטרסים של ברית המועצות וארצות הברית בעניין זה. עולה כי לברית המועצות היה תפקיד מכריע בהקמתה במזרח התיכון של מדינה חדשה, שנהנית מהכרה בינלאומית רחבה. המאמר מנתח את שינויי העמדה הסובייטית בהמשך הדרך, מתוך הבנת השינויים במצב הגיאופוליטי הבינלאומי. המחקר מעיד כי בלא קשר לתלאות הפוליטיקה הגלובלית של ברית המועצות, היא המשיכה ודבקה הן בכורח להקים מדינה פלסטינית והן בזכות הקיום של המדינה היהודית. המחבר מציג את תפקידו של אנדריי גרומיקו בהקמתה של ישראל, את הסיבות וההקשר של ניתוק היחסים הדיפלומטיים בשנת 1967 ואת המאמצים לחידושם.

רוב המדינות הקיימות בימינו קמו במאה ה־20. היו לכך סיבות רבות ובראשן מלחמת העולם הראשונה והשנייה, התפרקות האימפריות, המאבק נגד הקולוניאליזם ונפילת ברית המועצות. מרבית המדינות שקמו במאה ה־20 נוצרו לראשונה בהיסטוריה: עמיהן לא זכו קודם לכן בריבונות, ודאי לא במדינה משלהם. עמים אחרים הקימו מדינות משלהם אך איבדו אותן עד מהרה, בין היתר בעקבות מהפכת 1917 ברוסיה ואירועים שהתרחשו בעקבותיה.

חלק מהעמים יכולים להתחקות אחר שורשי עצמאותם הנתועים בהיסטוריה בת מאות שנים של אימפריות ותרבויות מקומיות, דוגמת אלה שביבשת אפריקה או באמריקה הלטינית. יוצא מן הכלל ונדיר למדי הוא המקרה של מדינות שקדמו להן ישויות פוליטיות עצמאיות אשר הופיעו עוד בעת העתיקה, ולאחר מכן איבדו את עצמאותן או את האוטונומיה שלהן למשך אלפי שנים. ממלכת יהודה, למשל, הייתה בשנת 63 לפני הספירה הנוצרית למדינת חסות של רומא, ובשנת 70 לספירה, בעקבות המרד הגדול נגד הרומאים, הפכה הממלכה לפרובינקיה באימפריה הרומית. להגשמת חלומם להקים מחדש את מדינתם נאלצו היהודים לחכות יותר מאלפיים שנה.

כמו במקרים רבים אחרים, את הדרך לקבלת עצמאות פרצה עבור היהודים המלחמה. הייתה זו מלחמת העולם השנייה, על זוועותיה ותוצאותיה הפוליטיות – ניצחון בעלות הברית והנחלת תבוסה ניצחת לגרמניה הנאצית, לשותפותיה ולגרורותיה. בעקבות זאת השתנתה במידה ניכרת ואף מן היסוד המפה המדינית של אזורים רבים בעולם, אך לא היה די בכך לקידום לידתה של מדינת ישראל. את התנאים ההכרחיים לכך ביססה הקמתו של ארגון האומות המאוחדות, אשר אפשר לארצות הברית ולברית המועצות לקיים בין כתליו

שיתופי פעולה ולפתור יחדיו בעיות מדיניות רחבות היקף. בהיעדרו של רכיב אחד מאלה, אפשר שמדינת ישראל לא הייתה קמה.

תפקידה של ברית המועצות הפך בהקשר זה למכריע – ללא תמיכתן של מוסקבה ושל בעלות בריתה, הקמתה הלגיטימית של מדינת ישראל בהתאם להחלטת האו"ם לא הייתה מתממשת. ייתכן כי מדינת ישראל הייתה קמה בתצורה כזו או אחרת בכל זאת, אולם במקרה זה היא הייתה הופכת למדינה בלתי מוכרת או מוכרת למחצה מבחינת מעמדה הבינלאומי. לאופי היחסים השוטפים בין שתי מעצמות העל באותם הימים הייתה השפעה ניכרת על ההתפתחויות ההיסטוריות. הגורמים האובייקטיביים והסובייקטיביים שהביאו להקמתה של מדינת ישראל כרוכים זה בזה בצורה הדוקה: כמו בטיפת מים, השתקפו בהם התהפוכות האידיאלוגיות, הגיאופוליטיות והכלכליות של התקופה.

האירועים הקשורים בהקמתה של מדינת ישראל מראים כי המלחמה הקרה לא החלה באחת בשנת 1945, אלא התפתחה לאורך המחצית השנייה של שנות ה-40 של המאה ה-20. ואולם בעשורים שלאחר מכן, לא זו בלבד שמעצמות העל התנצחו זו עם זו על במת האו"ם, הן גם הגשימו מטרות משותפות כאשר האינטרסים שלהן הצטלבו במישורין או בעקיפין. כך קרה בשנים 1947–1948 בעניין מדינת ישראל ובשנת 1956 באותו אזור, כאשר ברית המועצות וארצות הברית, כל אחת מסיבותיה היא, יצאו נגד ההרפתקה הצבאית בסואץ של לונדון, פריז ותל אביב. ואולם בעת הזו, חילופי הצד במארג הבריתות והשותפויות האסטרטגיות של מעצמות העל במזרח התיכון כבר התרחשו: ישראל הפכה ליריבתה של מוסקבה, ואילו העולם הערבי הפך לבעל בריתם של הסובייטים.

כל אחת מחברות "השלישייה הגדולה" תרמה את חלקה להקמת המדינה היהודית. בריטניה עשתה זאת עוד בנובמבר 1917, כאשר בהוראת שר החוץ הבריטי שיגר ארתור ג'יימס בלפור איגרת ללורד ליונל וולטר רוטשילד, מנהיגם של הציונים הבריטים. ב'הצהרת בלפור' הביעה בריטניה תמיכה בהקמת בית לאומי לעם היהודי בארץ ישראל. בו בזמן, במסגרת הלחימה בטורקים במלחמת העולם הראשונה, תלתה בריטניה את ידה בשיתוף פעולה צבאי עם הערבים, ודמותו של לורנס איש ערב הפכה לסמל של מדיניות זו. בשנת 1920 כלל חבר הלאומים את הצהרת בלפור בכתב המנדט לשליטה על ארץ ישראל, שאותו העניק לבריטניה בוועידת סן רמו. בוועידה זו דנו המעצמות המנצחות במלחמת העולם הראשונה בחלוקה של האימפריה העות'מאנית. באותה שנה כלל חבר הלאומים את הצהרת בלפור גם בהסכם סוור (Treaty of Sèvres) עם האימפריה העות'מאנית. כך הפכה הצהרת בלפור לחלק מהמשפט הבינלאומי, והמנדט הבריטי אושר סופית כעבור שנתיים. החלק המזרחי והגדול ביותר של ארץ ישראל בתחום המנדט כלל תחילה את עבר-הירדן (לימים ממלכת ירדן). מאוחר יותר מדינאים ישראלים המתנגדים להקמתה של מדינה פלסטינית נתלו בעובדה זו וטענו כי מדינה פלסטינית קיימת כבר – זוהי ירדן.

בתקופת מלחמת העולם הראשונה גם לאימפריה הרוסית היה חלק בתוכניות לחלוקת שטחים במזרח התיכון. בשנת 1916 תיאמו עימה בריטניה וצרפת את תנאי הסכם סייקס-פיקו. יוזכר גם כי החל משנת 1847 פעל בירושלים מיסיון הכנסייה הרוסית האורתודוקסית, שתרם לעיצוב צביונה של "ארץ ישראל הרוסית" ולפתיחתה בשנת 1858 של הקונסוליה הרוסית הראשונה בירושלים.

ברית המועצות גילתה עניין בסוגיית ארץ ישראל וביהודי ארץ ישראל כבר במהלך מלחמת העולם השנייה. על כך מעידים המגעים של הדיפלומטים הסובייטים שהתנהלו עם נציגי התנועה הציונית. כך, השגריר הסובייטי היוצא בלונדון איוואן מאיסקי ביקר בירושלים באוקטובר 1943 וזכה לסיור בעיר עם ראש ממשלת ישראל לעתיד, דוד בן-גוריון.

המהלכים הקשורים בהכרה בינלאומית במדינת ישראל בשנים 1947–1948 היוו הצהרת כוונות סובייטית נוספת בדבר עניינה של ברית המועצות לפעול לחיזוק מעמדה במזרח התיכון. הפעם הבאה שברית המועצות שבה לאזור, ומאז כבר למשך תקופה ארוכה, הייתה בשנת 1955, באמצעות הידוק היחסים עם מצרים. הנרי קיסינג'ר אפיין מהלך זה של ניקיטה חרושצ'וב כניסיון לדלג מעל חגורת הבידוד שיצרה ארצות הברית מסביב לברית המועצות, באמצעות 'ברית בגדאד' (Kissinger, 1997, p. 471).

חזרתה הרביעית של רוסיה למזרח התיכון התרחשה רק במאה ה-21, לאחר התפרקות ברית המועצות. זמן קצר לפני כן, באוקטובר 1991 חידשו מוסקבה ותל אביב את יחסיהן הדיפלומטיים. בתקופה שלאחר חידוש היחסים עם ישראל בחרה רוסיה, לראשונה בתולדות מדיניות החוץ שלה, לפתח במקביל יחסים הדוקים עם ישראל, עם מדינות ערב ועם איראן. ההשפעה הרוסית במזרח התיכון הגיעה לרמתה של ההשפעה הסובייטית ואולי אף מעבר לכך, לאחר תחילת הסיוע הצבאי הרוסי לסוריה בשנת 2015.

התמיכה הסובייטית בהקמת ישראל ובשנותיה הראשונות

בשנת 1947 החלה לונדון לראות במנדט על ארץ ישראל עול כבד, בייחוד כשמפלגת הלייבור ששלטה בבריטניה הייתה נטולת הלכי רוח פרו־ציוניים, כאלה שאפיינו את מפלגת השמרנים בראשות וינסטון צ'רצ'יל. בריטניה, שהגיעה באמצעות הצהרת בלפור את תהליך יצירת המדינה ליהודים, ביכרה אז את קידום היחסים עם הערבים והעדיפה אינטרסים בתחום הנפט. בסופו של דבר קיבלה בריטניה את ההחלטה להעביר את סוגיית עתידה של ארץ ישראל לידי האו"ם. לורנס ג'יימס, מחבר אחד הספרים הטובים ביותר על תולדות האימפריה הבריטית, תיאר את התקופה הזו כך: "בשלהי ספטמבר 1947 משך הקבינט [הבריטי] את ידיו מהטיפול במצב המורכב והגוזל משאבים רבים בארץ ישראל. מאה אלף אנשי צבא לא יכלו לבלום את סחרור ההסלמה של הטרור והאנטי־טרור; חבל הארץ כולו היה נראה בלתי ניתן לשליטה" (James, 1997, p. 571). האימפריה הנחלשת הלכה ואיבדה בהדרגה עניין בשימור השליטה באזורים המאתגרים במיוחד עבורה. ארץ ישראל הפכה לאזור כזה בדיוק, שבו ארגוני המחתרת הצבאיים כמו אצ"ל ולח"י ביצעו פעולות טרור, ביניהן התנקשויות באישים פוליטיים ובחיילים בריטים. ארגון הלח"י נמנה עם אבות "הטרור המזרח־תיכוני" (Primakov, 2012, p. 23). פיגוע התופת הנורא ביותר היה הפיצוץ במלון המלך דוד בירושלים, ששימש משכנם של שלטונות המנדט הבריטיים בארץ ישראל. בפיגוע נהרגו 91 בני אדם. עם לוחמי הארגון המפגע נמנה גם יצחק שמיר, לימים ראש ממשלת ישראל, ומנחם בגין, שגם הוא היה לימים ראש ממשלת ישראל ואף חתן פרס נובל לשלום. יש הטוענים כי בגין שמר על מגעים עם שירותי הביון הסובייטיים שהחזיקו בישראל רשת סוכנים. לאחר הקמת מדינת ישראל פנו לטרור השיטתי גם הארגונים הערביים־פלסטיניים (Rybas, 2011, p. 212).

בממשל האמריקאי התגלעה מחלוקת אשר לכדאיות הקמתה של מדינת ישראל. לאחר ויכוחים רבים עם אנשי צוותו ומפגשים עם מנהיגי התנועה הציונית, קיבל הנשיא טרומן את ההחלטה לתמוך בכל זאת בהקמת מדינת ישראל. חילוקי הדעות בתוך הממשל האמריקאי בסוגיה זו הגיעו למעשה לכדי חתירה תחת הוראות הנשיא, גם מצד חברי המשלחת האמריקאית באו"ם.

בברית המועצות, לעומת זאת, הלכה והתחזקה העמדה כי הגורם היהודי יכול להיות קלף מיקוח עיקרי בידי מוסקבה לקידום האינטרסים שלה במזרח התיכון. זאת בין היתר לאור העובדה שבקרוב זרם העולים הגובר לארץ ישראל רווחה הנטייה להשקפות סוציאליסטיות. העמדה שהציגה ברית המועצות במושב העצרת הכללית של האו"ם בנובמבר 1946 תמכה בהענקת עצמאות לארץ ישראל, או לחלופין בהכנסתה תחת חסות האו"ם (Solov'eva, 2012). ההנהגה הסובייטית הציעה שהאו"ם יגבש מעמד של ארץ ישראל עצמאית, דמוקרטית ומאוחדת. במילים אחרות, ההצעה הייתה להקים מדינה יהודית-ערבית מאוחדת.

לאור זאת היה נאומו של אנדריי גרומיקו, שהיה הנציג הקבוע מטעם ברית המועצות באו"ם, מפתיע ביותר. בהופעתו במושב המיוחד הראשון של העצרת הכללית ב-14 במאי 1947 לא שלל גרומיקו גם את האפשרות לפתרון אחר של סוגיית ארץ ישראל, והוא חלוקתה לשתי מדינות עצמאיות. הנאום עורר את התפעלותם של בן-גוריון, שהיה אז יושב ראש הנהלת הסוכנות היהודית, ושל חיים ויצמן, לימים נשיאה הראשון של מדינת ישראל (Agapov, 2015). לשינוי עקרוני זה במדיניותה של מוסקבה הביאו שורה של גורמים, ובהם שיקולים אידיאולוגיים והומניטריים. שנים רבות לאחר מכן אמר גרומיקו בשיחה עם שר החוץ הישראלי יצחק שמיר, כי "אין זה מקרי שבזמנו הפכנו ליוזמי הקמתה של ישראל כמדינה. מצידנו היה זה צעד פוליטי והומני" (Epshteyn, 2015).

בכל זאת, השיקולים הגיאופוליטיים הם שהובילו, קרי, הרצון לממש את הפתרון שיכאיב באופן המרבי לבריטים והשאיפה לרכוש במידת האפשר בעלת ברית חדשה במזרח התיכון. זאת ועוד, בקרמלין ידעו לבטח כי גם נשיא ארצות הברית טרומן נטה לפתרון שתי המדינות, למרות ההתנגדות העיקשת לפתרון זה מצד מרבית מקורביו, לרבות מזכיר המדינה ג'ורג' מרשל ושר ההגנה ג'יימס פורסטל. טרומן הושפע במידה רבה משיחותיו החשאיות עם וייצמן.

עמדתה של ברית המועצות הייתה בעד הקמת מדינת ישראל, בה בשעה שהחלה לנהל בעצימות גוברת מסע אנטישמי ואנטי-ציוני בתוך אוכלוסייתה היא. בינואר 1948, אנדריי ז'דנוב (Zhdanov), מבכירי התועמלנים הסובייטיים, עשה לראשונה שימוש בנאום רשמי בביטוי "קוסמופוליט חסר שורשים" (безродный космополит), שרק בהמשך אותה שנה החלה להתלוות אליו קונוטציה אנטישמית מובהקת. במילים אחרות, בשנים 1946-1947 עדיין לא הורגשו סתירות משמעותיות בין הנטייה במדיניות החוץ הסובייטית לתמוך בתנועה הציונית בארץ ישראל לבין ההתנהלות בזירה הפנימית בברית המועצות. 'פרשת הרופאים' (האשמות שווא של רופאים ממוצא יהודי בקנוניה להרעיל את בכירי המשטר הסובייטי, שבמסגרתה הגישה האנטישמית במוסקבה הפכה גלויה לכול) התרחשה רק בראשית 1953.

לפרסום נרחב יותר זכה נאומו של גרומיקו ב-26 בנובמבר 1947 במליאת המושב השני של העצרת הכללית של האו"ם. בנאום זה גרומיקו כבר התבטא באופן חד-משמעי בעד הקמת שתי מדינות בארץ ישראל. ייתכן כי אלמלא נאום זה, התפלגות הקולות בעד ונגד החלטת עצרת האו"ם מס' 181 (II) מה-29 בנובמבר 1947

בדבר חלוקת ארץ ישראל לשתי מדינות – היהודית והערבית – הייתה שונה. לקבלת ההחלטה היו דרושים שני שלישים מהקולות, דבר שלא היה מובטח. שלושים ושלוש מדינות הצביעו בעד, שלוש-עשרה – נגד ועשר מדינות נמנעו. אי אפשר היה להשיג תוצאה זו ללא קולותיהן של ברית המועצות, הרפובליקה הסובייטית של אוקראינה, הרפובליקה הסובייטית של בלרוס, צ'כוסלובקיה ופולין. מצדדי הקמת הבית הלאומי לעם היהודי מחאו כפיים לגרומיקין, והמשורר מילטון אוסט כתב לכבודו פואמה (Agapov, 2015).

נאומו של גרומיקין ב־30 בדצמבר 1947 בישיבת האגודה האמריקאית לסופרים, אומנים ומדענים יהודים זכה אף הוא לתהודה רבה. בנאום זה הוקדשה תשומת לב רבה לחשיבות שיתוף הפעולה בין מוסקבה לושינגטון. גרומיקין הדגיש כי על קבלת ההחלטה בנושא ארץ ישראל ועל מימושה הצפוי הלכה למעשה "מקילה העובדה כי התברר שבסוגיה זו מעצמות העל כמו ברית המועצות וארצות הברית אכן יכולות להידבר" (Solov'eva, 2012). עמדתו של הבית הלבן בסוגיית ארץ ישראל, שהייתה שונה מהותית מהאינטרסים של בריטניה, הדגימה עד כמה אסימטריים יהיו "היחסים המיוחדים" בין ושינגטון ללונדון. האחרונה תרגיש זאת ביתר שאת במזרח התיכון כעבור עשור במהלך משבר סואץ.

את נאומו הבא, שתרם ליישומה בפועל של החלטה 181, נשא גרומיקין ב־20 באפריל 1948. אז עדיין לא היה ברור לגמרי אם וכיצד ההחלטה תיושם. הנציג הקבוע של ברית המועצות באו"ם התבטא נגד הצעתה של ארצות הברית, שנתמכה גם על ידי בריטניה, בדבר כינון החסות הבינלאומית על ארץ ישראל. מימוש ההצעה נמנע בזכות העמדה הסובייטית. באמצע מאי 1948 פתחו למעשה מוסקבה וושינגטון במרוץ לבכורה על ההכרה במדינת ישראל, שעל כינונה הכריז בן־גוריון ב־14 במאי 1948. אומנם עוד באותו היום חתם הנשיא טרומן על המסמך שהכיר בישראל כמדינה חדשה דה פקטו, אולם ברית המועצות הייתה המעצמה הראשונה שהכירה בישראל כמדינה דה יורה ב־18 במאי.

בקרמלין לא היו אשליות לגבי מגמת האירועים במזרח התיכון. לפי זיכרונותיו של גרומיקין, כאשר בשנת 1948 הצביע הפוליטיבירור (הגוף המבצע של המפלגה הקומוניסטית בברית המועצות) בעד ההכרה במדינה היהודית, התהלך סטלין הלוך וחזר בחדר עבודתו במשך זמן רב, בעודו מעשן מקטרת ושותק. לאחר מכן אמר: "שלום לא יהיה כאן עוד" (Grinevskiy, 2000, p. 11). עד למועד ההכרזה על הקמת מדינת ישראל הצטבר במזרח התיכון נשק רב, שבו הצטיידו מבעוד מועד הערבים והיהודים גם יחד. מדינות ערב קיבלו את אמצעי הלחימה שלהן בעיקר מבריטניה, במסגרת חוזים גדולים שעליהם חתמו עם לונדון. יהודי ארץ ישראל קיבלו בעיקר נשק שלל גרמני באמצעות צ'כוסלובקיה. בתחילת 1948 הם הפנו דרך גרומיקין בקשות חוזרות ונשנות בסוגיה זו למוסקבה (Goreslavskaya, 2009, p. 165). זאת ועוד, גרומיקין הטיל במסגרת האו"ם וטו על הצעת החלטה לחסום מכירת נשק לארץ ישראל. על התפקיד המשמעותי שמילאה הדיפלומטיה הסובייטית בסוגיית כינון מדינת ישראל מעידים היטב דבריו של הציר הישראלי במוסקבה בשנת 1949, מרדכי נמיר, שאמר כי גרומיקין הוא "אדם שאת שמו מכיר כל תלמיד בית ספר בישראל" (Agapov, 2015). חילופי הצד בבריתות ובשותפויות במזרח התיכון – ההימור הסובייטי המוקדם על פיתוח יחסים עם ישראל ו"העברת הז'יטונים" כעבור שנים אחדות לצד הערבי – משקפים את השינוי שחל בעמדותיהן של מעצמות העל בהשפעת התמורות הטקטוניות בפוליטיקה עולמית. צעדיה של מוסקבה בהקשר זה משקפים היגיון אסטרטגי מבוסס. ברי כי בקרמלין יכלו גם לא לאחוז בעמדה כה אקטיבית בשנים 1947–1948 ביחס

לארץ ישראל, ולא להתערב בתהליכים הסבוכים באזור. במקרה כזה תפקידה של ברית המועצות היה נעדר מתולדות הקמת מדינת ישראל, ומוסקבה הייתה מפסידה את ההזדמנות להפגין את משקלה כמדינה מייסדת של או"ם. זאת ועוד, בחירתה של ברית המועצות להתערב בסוגיית ארץ ישראל המחישה את הפוטנציאל החיובי לשיתוף הפעולה בינה לבין ארצות הברית – שתי מדינות שהיו בדרכן להפוך למעצמות-על. ההכרה של ברית המועצות במדינת ישראל הסבה נזק מוגבל בלבד ליחסיה עם מדינות ערב, ולא הפריעה לברית המועצות להדקם מאוחר יותר לכדי בריתות עם חלקן. באותו האופן, הנסיגה המהירה מיחסי הידידות עם ישראל והמעבר לעימות נוקשה עימה לא מנעו מברית המועצות להמשיך לדבוק בעמדה איתנה המצדדת בזכותה של המדינה היהודית להתקיים, ולא סתמו את הגולל על יחסים בונים עם ישראל בעתיד. גם מומחים אמריקאים מובילים ציינו לטובה את העמדה העקרונית של ברית המועצות בסוגיית ההכרה במדינת ישראל. כך, בשנת 1970 כתב הרברט דינרשטיין כי "בסכסוך הישראלי-ערבי הסובייטים מעולם לא דבקו בעמדה הרדיקלית הגורסת כי על מדינת ישראל להפסיק להתקיים. העמדה הסובייטית תמיד הייתה כי על ישראל להחזיר חלק מהשטחים הכבושים במועד זה או אחר, אך אף פעם לא קבעה כי עליה לחדול להתקיים" (Dinerstein, 1970, p. 127).

שנות ניתוק היחסים

לאחר אירועי 1947-1948, ההתפתחות הדרמטית ביותר ביחסי ישראל-ברית המועצות הייתה ניתוק היחסים בין שתי המדינות ב-10 ביוני 1967, בעקבות מלחמת ששת הימים (לפני כן היחסים נותקו לכמה חודשים ב-1953, עוד בימי חייו של סטלין). כך הגיבה ברית המועצות להתעלמות המוחלטת של ישראל משלוש החלטות מועצת הביטחון של האו"ם (מה-6, ה-7 וה-9 ביוני 1967). הסובייטים דרשו מישראל להפסיק את האש לאלתר בהתאם להחלטות אלה, והזהירו כי אחרת יבחנו מחדש את יחסייהם עימה. ואולם נדמה שלניתוק היחסים עם ישראל הייתה סיבה נוספת, משמעותית יותר. את ההצעה לניתוק היחסים יכול היה גרומיקו לשלב בדיון הפוליטיביוו במטרה למנוע את הישאבותה של ברית המועצות למלחמה במזרח התיכון – צעד שאליו נטו בהנהגה הסובייטית הצבאית (Epshteyn, 2015). באמצעות מהלך זה אפשר היה להימנע מהתנגשות צבאית ישירה עם ארצות הברית וממשבר הדומה במאפייניו למשבר הטילים בקובה (1962), שיכול היה להתפתח בעקבות היסחפות צבאית מעין זו. אפשרות זו התחזקה גם לנוכח האזהרה שהעביר הקרמלין לוושינגטון ב"קו החם" באותם הימים, שלפיה אם ישראל לא תעצור את הלחימה, תנקוט ברית המועצות את "הצעדים הדרושים" (Vasilyev, 2010, p. 326). "היה ברור כי באותו רגע הייתה ברית המועצות נכונה להתערב צבאית" במלחמה, כתב יבגני פרימקוב (Primakov, 2012, p. 23).

כעבור שנים פעל גרומיקו רבות כדי למנוע התנגשות ישראלית-ערבית מחדשת במזרח התיכון, שפירושה היה עימות פוטנציאלי כלל-עולמי שיערב את צבא ברית המועצות. בראשית שנות ה-80 של המאה ה-20, חרף המעורבות הרוסית במלחמה באפגניסטן, תמך שר ההגנה הסובייטי דמיטרי אוסטינוב בהקמת בסיסים צבאיים סובייטיים בסוריה. בלי שידע על כך את "כיכר סמולנסקאיה", כפי שמכונה משרד החוץ הסובייטי, אוסטינוב חתם עם הצבא הסורי באוקטובר 1982 על הסכם פריסת חטיבות סובייטיות של טילים נגד מטוסים בסוריה, ועד מהרה גדל סדר הכוחות הסובייטי במדינה זו לשמונת אלפים חיילים. גרומיקו טען כי אם תתרחש

הסלמה אי אפשר יהיה לספק לכוחות אלה סיוע, וכי ברית המועצות עלולה להישאב למלחמת עולם חדשה. נראה כי גרומיקו מילא את התפקיד העיקרי בכך שהפוליטיביו קיבל החלטה להוציא את הכוחות, ואנשי צבא סובייטים עזבו את סוריה בקיץ 1984 (Epshteyn, 2015).

ב־1967, בשונה מארצות הברית, ברית המועצות התנגדה בתכלית לפעולות לחימה חדשות במזרח התיכון. בחודש מאי אותה שנה שכנעה ההנהגה הסובייטית את נשיא מצרים גמאל עבד אל-נאצר לא להפציץ מהאוויר את שטח ישראל. פרט חשוב שלא הכירו בקרמלין ובמשרד החוץ הסובייטי היה כי תקיפות אלה, שלא הוצאו אל הפועל, נועדו לפגוע בכור האטומי הסודי ביותר ליד דימונה, שבו עמלו הישראלים על פיתוח נשק גרעיני. לפי העדויות הקיימות, כעבור שנים אמר גרומיקו: "אני חושב שאילו היינו מבינים אז היטב שהמטרה העיקרית של תקיפה זו היא השמדת הפוטנציאל הגרעיני של ישראל, לא היינו משכנעים [את המצרים] להימנע ממנה" (Grinevskiy, 2001).

לאחר ניתוק היחסים הדיפלומטיים עם ישראל שמרה מוסקבה על מגעים חשאיים עימה. החל משנת 1971 הגיע השליח הסובייטי פרימקוב לישראל ולווינה פעמים מספר, כדי להתייעץ עם הנציגים הישראלים. המגעים החשאיים התנהלו באופן אקטיבי עד שנת 1977. גרומיקו עצמו דיבר פעמים רבות על כך שברית המועצות אינה מטילה ספק בזכותה של מדינת ישראל להתקיים, והיא תומכת במתן ערבויות לביטחונה. באותה מידה דבקה מוסקבה בעקביות בעמדתה בדבר הצורך להקים מדינה פלסטינית. גרומיקו העביר מסרים אלה שוב ושוב לבני שיחו הישראלים. הוא עשה זאת במפגשים עם נציגי ישראל בוועידת ז'נבה (1973) להסדרה במזרח התיכון, ובמהלך פתיחת המושבים של העצרת הכללית של האו"ם בניו יורק (Epshteyn, 2015). כך, בספטמבר 1984 בשיחתו עם עמיתו הישראלי דאז יצחק שמיר, אמר שר החוץ הסובייטי גרומיקו: "אפילו כעת, כשישראל מתייחסת בצורה עוינת למדינתנו, אנו לא מסכימים עם אלה המתבטאים בעד השמדתה של מדינת ישראל כמדינה עצמאית" (Gromyko, 2015). את אותם המסרים העבירה ברית המועצות במפגשים עם הנציגים הערבים, ובהם מנהיג אש"ף יאסר ערפאת. לערפאת אמר גרומיקו בשנת 1977: "אם ברצונכם להגשים את חלום הקמת המדינה הפלסטינית, עליכם להכיר במוקדם או במאוחר בזכותה של מדינת ישראל להתקיים" (Grinevskiy, 2001). במגעים עם הישראלים הועלתה לא אחת סוגיית חידוש היחסים הדיפלומטיים בין ברית המועצות לישראל, ומוסקבה אף הביעה נכונות לסגת מדרישתה כי ישראל תחזיר את השטחים שכבשה במלחמת ששת הימים, אולם ישראל לא ניצלה אז את ההזדמנות הזו.

סיכום

המדיניות הסובייטית כלפי שאלת הקמתה הלגיטימית של ישראל וזכות הקיום שלה נגזרה ממדיניותה ביחס למעצמות עולמיות אחרות, והתגבשה במנותק מהגישה האנטישמית שהמסטר הסובייטי אימץ בזירת הפנים בשלהי שנות ה־40. הן התמיכה בהקמת ישראל והן חילופי הצד של מוסקבה לטובת הערבים נבעו מהצורך להחליש את כוחה של בריטניה, ובהמשך את כוחה של ארצות הברית במזרח התיכון. על ישראל להכיר תודה לברית המועצות על כך שהיא קמה כמדינה לגיטימית מבחינת הליכי הקמתה באו"ם, ולא נאלצה להכריז על עצמאותה כשהסטטוס המשפטי שלה לוט בערפל.

כמו כן, לאורך כל שנות קיומה, גם בעת ניתוק היחסים ובעיתות של פערים אידיאולוגיים ופוליטיים עמוקים בין המדינות, עמדתה של ברית המועצות הייתה כי אין לפקפק בזכותה של ישראל להתקיים. אנדריי גרומיקו מילא תפקיד מפתח בעיצוב המדיניות הסובייטית כלפי ישראל, הן כמי שהוביל את המהלכים לתמיכת הגוש הקומוניסטי באו"ם בהחלטת החלוקה והן בהמשך, כאשר בתקופת ניתוק היחסים הדיפלומטיים הפך לאחד הצירים המדיניים בהידברות הישראלית-סובייטית.

מקורות

- Agapov M.G. (2015). [In Russian] Andrey Andreyevich Gromyko — chelovek, "imya kotorogo znayet kazhdyy Shkolnik v Izraile" [Andrei Gromyko — The person, "whose name every Israeli school-child knows"]. *Ural Survey of Oriental Studies*, 6, pp.154-160.
- Dinerstein H. (1970). The Soviet Outlook. In: R. E. Osgood (ed.), *America and the world: From the Truman Doctrine to Vietnam*. (pp. 79-144). *The Johns Hopkins Press*.
- Epshteyn, A. (2015). [In Russian] Andrey Gromyko i sovetsko-izraillskaya diplomatiya v period otsustviya dvustoronnikh otnosheniy, 1967-1985 [Andrei Gromyko and Soviet-Israeli diplomacy in the absence of diplomatic relations, 1967-1985], *Ural Survey of Oriental Studies*, 6, pp.136-153.
- Goreslavskaya, N. (2009). [In Russian] *Andrey Gromyko: Oshibka Mistera Net* [Andrey Gromyko, Mister No's mistake]. Eksmo, Algoritm.
- Grinevskiy O.A. (2000). [In Russian] *Tayny sovetskoy diplomatii* [The secrets of the Soviet diplomacy]. Vagrius.
- Grinevskiy O.A. (2001, March 1). [In Russian] Atomnaya bomba i Blizhniy Vostok [The atomic bomb and the Middle East]. *Nezavisimaia Gazeta*.
- Gromyko A.A. (2015). [In Russian] *Pamyatnoye. Ispytaniye vremenem* [Memoirs, the test of time]. Kn. 2. Tsentrpoligraf.
- James, L. (1997). *The Rise and Fall of the British Empire*. St. Martin's Griffin.
- Kissinger, H. (1997). [In Russian] *Diplomatia* [Diplomacy]. Ladomir.
- Primakov, Y. (2012). [In Russian] *Konfidental'no: Blizhniy Vostok na scene i za kulisami (vtoraja polovina XX — nachalo XXI veka)* [Confidential: The Middle East on the stage and behind the curtains (second half of the 20th — beginning of the 21st Century)]. Rossijskaia Gazeta.
- Rybas S.U. (2011). [In Russian] *Gromyko: Voyna, mir i diplomatiya* [Gromyko: War, peace and diplomacy]. Molodaya gvardiya.
- Solov'eva, R. (2012). [In Russian] *OON i "Holodnaja Vojna"* [UN and the Cold War], in I. Gayduk, (ed.), *V labirintakh kholodnoy voyny: SSSR i SShA v OON, 1945-1965* [In the Labyrinths of the Cold War: USSR and the US in UN, 1945-1965] (pp.150-154). *IVI-RAN*.
- Vasilyev A.M. (2010). [In Russian] *Korol Feysal: lichnost, epokha, vera*, [King Faysal: Personality, epoch, faith], Institut Afriki RAN, Vostochnaya literatura.

“אני רוצה לומר, כדי שתבין את זה היטב – אנחנו לא נצא מהמזרח התיכון אף פעם, כי אנחנו חלק מהמזרח התיכון”

ראיון עם אפרים הלוי

אפרים הלוי, אשר כיהן בשנים 1998–2002 כראש המוסד, שימש לאורך הקריירה הארוכה שלו מספר פעמים כאחראי על הקשר הבלתי רשמי של ישראל עם ברית המועצות, בתקופה ששתי המדינות לא קיימו יחסים דיפלומטיים. הראיון עם הלוי נוגע במספר פרקים באינטראקציה האסטרטגית בין ברית המועצות והפדרציה הרוסית עם ישראל משנות ה-50 ועד היום.

אפרים הלוי: ראשית, ברצוני לספר כי לא באתי כלוח חלק לעיסוק הסובייטי/רוסי-ישראלי. זה עניין אותי במיוחד משום שגם המשפחה שלי באה ממזרח אירופה, במקורה מרוסיה, ועוד בטרם הגעתי למוסד זכיתי במספר התנסויות משמעותיות מאוד עם הסובייטים והגוש המזרחי. עליתי ארצה מאנגליה בשנת 1948, חודשיים לפני מלחמת העצמאות. ב־1952 נכנסתי לאוניברסיטה העברית בירושלים והייתי מאוד פעיל בהסתדרות הסטודנטים. ב־1955 נבחרתי למזכיר הכללי של התאחדות הסטודנטים הארצית, ובתוקף זה לאחראי לפעילות הבינלאומית שלה. הארגונים הבינלאומיים, לרבות הסטודנטיאליים, הפכו באותה העת, שיאה של המלחמה הקרה, לאחת מזירות המאבק הבין־גושי. וכך הוקמה התאחדות סטודנטים בינלאומית שנקראה International Union of Students (IUS), ומרכזה בפראג, הבירה של צ'כוסלובקיה הפרו־קומוניסטית דאז. המערב הקים ארגון מקביל (COSEC) Coordinating Secretariat. ב־1955 פנה IUS להתאחדות הסטודנטים בישראל בבקשה להצטרף, ונפלה החלטה שנצטרף גם לארגון זה וגם ל־COSEC. ב־1956 הגיע ארצה נציג ה־IUS, ששכנע אותי להקדים ולבקר במוסקבה (לפני הביקור בפראג) כדי להשתתף בכנס המכין של “פסטיבל הנוער העולמי” – אירוע ענק שהתקיים שם ב־1957.

ואכן ביקרתי במוסקבה ב־1956 כחבר משלחת שכללה עוד שני נציגים מישראל, ולאחר מכן המשכתי לכנס הבינלאומי של ה־IUS בפראג. חשיבות הפעילות בכנס במוסקבה השתקפה בבכירות של חלק מהמשתתפים. הנציג הרוסי הבכיר היה ראש הקומסומול (Komsomol, תנועת הנוער הקומוניסטי הסובייטית) אלכסנדר שלפין (Shelepin), שלימים היה לראש הקג”ב ואף התמודד מאוחר יותר על ההנהגה של ברית המועצות. סגנו היה סרגיי רומנובסקי (Romanovsky), לימים מבכירי הקג”ב.

באותה התקופה שהה במוסקבה ישעיהו ברלין, שהיה קרוב משפחה שלי. איש מאיתנו לא ידע שהשני יהיה במוסקבה, אבל פתאום פגשתי אותו ברחוב. בתכתובת שלו עם אימו, בכרך הראשון של מכתביו (מבין ארבעת הכרכים שהתפרסמו בבריטניה בשנת 2009) הוא כותב שלהפתעתו פגש את אפרים הלוי במוסקבה ושהוא ייעזר בו, כנראה כדי לפגוש את דודתו (של ברלין). הלכנו ברגל בסמטאות, הצלחנו להיפטר מהעיקוב וברלין אכן פגש את דודתו. באותו ביקור הוא היה אחד משני אנשים שעליהם הוטלה משימה להבריא למערב

שלושים שנות יחסים דיפלומטיים מלאים בין ישראל לרוסיה: עבר, הווה, עתיד / עורכים: צבי מגן ודניאל ראקוב

בחשאיית את הספר דוקטור ז'יוואגו (Doctor Zhivago) של הסופר בוריס פסטורנק (שקיבל עליו פרס נובל לספרות ב־1958). לא ידעתי שזאת הייתה המשימה, ולכן לא הבנתי למה הרוסים הענישו אותי לאחר מכן. הורדתי מהרכבת ממוסקבה לפראג והוחזקתי כמה שעות במעין חדר מעצר בגבול, לבסוף שוחררתי. זאת הייתה מעין טבילת האש הראשונה שלי עם הסובייטים.

העורכים: תוכל לספר כיצד התנהל ערוץ השיח הישראלי-סובייטי, שהיית ממונה חלק מהזמן על ניהולו? **א' הלוי:** ב־1972 נערך באוקספורד, אנגליה, כנס Pugwash (ארגון שהוקם במטרה לנסות להגיע לפירוק מלא של הנשק גרעיני בעולם). זה היה ארגון Track-2, כלומר המפגשים היו בלתי רשמיים. הרוסים מאוד עודדו את הארגון הזה, כי הוא אפשר להם שיח מדיני סובייטי-מערבי. אחד המשתתפים הישראלים בכנס היה פרופ' שלהבת פריאר, יו"ר הוועדה לאנרגיה אטומית בישראל. הנציג הסובייטי פנה אליו ואמר שחשוב שישראל וברית המועצות יקיימו ערוץ הידברות חשאי, חרף ניתוק היחסים.

מאז ניתוק היחסים ב־1967 ועד ראשית שנות ה־70, לרבות במהלך מלחמת ההתשה, לא היה שום מגע בין שתי המדינות. כשנה לפני מלחמת יום הכיפורים יזמו הסובייטים הקמת קשר חשאי מדיני. בעקבות הפנייה לשלהבת פריאר סוכם בארץ לאפשר את הקשר הזה, והוא עבר לניהול משרד החוץ. טיפלו בו שני אנשים: מנכ"ל המשרד מרדכי גזית וחנן בראון, ראש לשכתו ויד ימינו. בספר של יבגני פרימקוב (Primakov) שפורסם ברוסית ובאנגלית בשם Russia and the Arabs מתועדים המפגשים הראשונים האלה שהתקיימו בחו"ל. בשנות ה־70 המוקדמות שימשתי במשך כארבע שנים נציג המוסד בווינגטון, ובן השיח המרכזי שלי היה ג'יימס אנגלטון (Angleton), ראש הריגול הנגדי של ה־CIA. הוא הוגדר איש הקשר עם קהילת המודיעין הישראלית מטעם קהילת המודיעין האמריקאית, בגלל התמחותה של ישראל בנושא הריגול הנגדי נגד הסובייטים. נוצר בינינו קשר מאוד הדוק ובמשך שנים קיבלתי הרצאות על הפרשיות המרכזיות בתחום הריגול בין ארצות הברית לברית המועצות.

בקיץ 1974, אחרי מלחמת יום כיפור, חזרתי ארצה והתמנתי מחדש לתפקיד סגן ראש 'תבל' (אגף קשרי החוץ של המוסד). בתוקף זה הייתי אחד מ־11 חברי פורום ההנהלה. הסתבר לי שיצחק רבין ביקש מראש המוסד יצחק חופי להעביר את הקשר עם הסובייטים למוסד, וקונקרטי לניהולי. בראייתו, לא היה טעם שמשך החוץ ינהל את הקשר הזה, שכן בני השיח הסובייטים לא היו דיפלומטים אלא אנשי מודיעין. חופי הסכים, וכך התמנתי לנהל את הקשר למשך כשנתיים.

ערוץ הקשר הסובייטי-ישראלי נועד לשמש לדו־שיח ולתחזוקת היחסים ברמה אסטרטגית. בתקופה הראשונה שבה עסקתי בקשר זה, בשנים 1974-1976, מעולם לא עלה שום נושא ספציפי לטיפולנו השוטף. אם הייתה בעיה כלשהי, קונסולרית או אחרת, מדינת ישראל הייתה מיוצגת כלפי ברית המועצות על ידי השגרירות ההולנדית במוסקבה, ויכלה לטפל בכך בערוץ זה. מנגד, לא התקיים שיח פוליטי ישראלי-סובייטי באמצעות ההולנדים.

הנציגים הסובייטיים שמונו לשמור על קשר עם ישראל היו יבגני פרימקוב, שהיה אחד המומחים הגדולים בברית המועצות לנושא המזרח התיכון, וגם יורי קוטוב (Kotov), ששירת בשגרירות הסובייטית בישראל בשנות ה־50 והיה ידוע כמפעיל סוכנים. פרימקוב שירת במזרח התיכון כבר משנות ה־60. הוא "סיקר" את מלחמת האזרחים בתימן, שבה הסובייטים תמכו במשטר הקומוניסטי היחיד שהצליחו לכוון בעולם הערבי

”אני רוצה לומר, כדי שתבין את זה היטב – אנחנו לא נצא מהמזרח התיכון אף פעם, כי אנחנו חלק מהמזרח התיכון”

— רפובליקת דרום תימן (ובהמשך שימש גם כתב בקהיר מטעם בטאון המפלגה הקומוניסטית פראבדה (Pravda)). פעילות פרימקוב בתימן באותה התקופה מוזכרת בספרו האוטוביוגרפי של דיוויד סמיילי (ששימש מפקד הכוחות של עומאן והיעוץ הצבאי בתימן מטעם הבריטים) שיצא לאחורנה. סמיילי, שהיה אחד מגיבורי המודיעין הבריטי, נהג להיפגש עם פרימקוב בתימן, למרות שהשניים היו משני צדדים יריבים. הפגישות עם פרימקוב וקוטוב התקיימו ככלל במדינה אירופית ועסקו בנושאים מדיניים-פוליטיים. בשיחות אלה נתתי לרוסים עדכונים על המצב במזרח התיכון כפי שהבנתי אותו, וכפי שנראה לי נכון להציג זאת בפניהם. הם אף פעם לא רשמו מילה אבל תמיד קיימו את הפגישות מסביב לאותו שולחן בבית הקפה באותה בירה אירופית. אני מניח שלשולחן היו כמה ”תכונות נוספות”. בני שיחי התעניינו מאוד במה שקורה, הם רצו לדעת מה קורה בסוריה, בעיראק ובמקומות נוספים בעלי עניין משותף. אף פעם לא מסרתי להם מידע שהוא מסווג, אך הצגתי להם את זווית ההסתכלות המדינית הישראלית על המתרחש באזור.

פעם אחת הבאתי את פרימקוב ואת קוטוב ארצה והפגשתי אותם עם כל הצמרת המדינית בישראל: ראש הממשלה רבין, סגן ראש הממשלה יגאל אלון ושר הביטחון שמעון פרס. הפגישה עם יצחק רבין הייתה, מדרך הטבע, החשובה בין הפגישות. היה זה זמן לא רב אחרי מלחמת יום הכיפורים, שבה מילאו הרוסים תפקיד מרכזי הן באספקה מוקדמת של טילי סאגר נגד טנקים, שהוציאו מכלל פעולה כשמונה מאות טנקים ישראליים במהלך המלחמה, והן בפגיעה בכשמונים מטוסי חיל האוויר הישראלי, בין היתר משום שלישראל לא היה מענה לטילי קרקע-אוויר מדויקים שהסובייטים סיפקו למצרים. נדרשה כזכור רכבת אווירית אמריקאית כדי להמחיש את מחויבותה של ארצות הברית לביטחונה ולעצם קיומה של ישראל בעיצומו של העימות הבין-גושי בין וושינגטון למוסקבה. על רקע זה אמר ראש הממשלה רבין לפרימקוב שישראל אינה רוצה בנוכחות ברית המועצות במזרח התיכון. פרימקוב הגיב בפגישה לדברי ראש הממשלה והרחיב על כך בהמשך.

לאחר פגישתנו עם רבין נסענו לתל-אביב והמכונית התקלקלה, כי המנוע התחמם. עצרנו ויצאנו ממנה ברידה מירושלים בסביבות שער הגיא. היה חם מאוד. במהלך שיחה פרימקוב חזר על דברים שאמר לרבין: ”אני רוצה לומר, כדי שתבין את זה היטב – אנחנו לא נצא מהמזרח התיכון אף פעם, כי אנחנו חלק מהמזרח התיכון, אנחנו חלק מהמזרח התיכון!” תוך כדי דבריו הוא התרגז והלם בחוזקה בידו על דופן המכונית ונפצע עד זוב דם. צריך להבין שהתפיסה הזאת לא הייתה רק תפיסה של המשטר הקומוניסטי, זו הייתה תפיסה רוסית מקדמת דנא. כזכור, במאה ה-19 הרוסים בנו בירושלים בניינים ומתחמים דתיים, ובני המשפחה של הצאר הגיעו לחנוך כנסייה מרכזית ולעלות לרגל למקומות הקדושים לנצרות. כלומר, הם ראו את המזרח התיכון כאזור שהוא חלק טבעי מתחום השפעתם. ראוי גם להזכיר כי ברוסיה יש מיעוט מוסלמי גדול מאוד, ולו זיקה לאזורנו.

הביקור של פרימקוב בישראל אמור היה להיות חשאי, ואני הסדרתי את יציאתם וכניסתם אל ישראל ואת שובם דרך אירופה, אבל הסובייטים הם שגרמו בהתנהגותם לכך שהביקור ייחשף. ביום האחרון לביקורם הם ביקשו לשוטט קצת בתל אביב, ולא ראיתי סיבה לסרב. הסענו אותם לתל אביב ונתנו להם להסתובב ללא ליווי. הסובייטים נכנסו לחנות ספרים במרכז תל אביב והתחילו לרוקן את כל החנות מספרים וממפות, באופן שעורר את החשד של המוכרים שהם מרגלים, ואלה הזעיקו משטרה. הפרשייה פורסמה בהבלטה

בעיתונות והצנזורה לא הצליחה לעצור את זה בזמן. בעקבות זאת קיבלנו מחאה חריפה של הסובייטים על כך שחשפנו את הביקור בארץ.

בתקופה שבה הייתי ממונה על ערוץ שיח זה היה ביקור אחד של פרימקוב בישראל, אבל הנציגים הסובייטיים ביקרו בארץ עוד מספר פעמים ופגשו את כל ראשי הממשלה, גם את מנחם בגין וגם את יצחק שמיר. בשנת 1985 חזרתי לטפל בקשר, הפעם הייתי כבר ראש 'תבל', וראש הממשלה שמיר ביקש שאחזור לנהל את הקשר אישית. הפעם פרימקוב כבר לא היה איש הקשר הסובייטי, אלא אדם אחר בשם יוש'צ'וק (Yushchuk). יוש'צ'וק היה דמות חשובה בקג"ב, הוא שירת בהונגריה בשנת 1956 כשהייתה התקוממות אנטי-קומוניסטית. אחר כך היה הנציג של הקג"ב בשגרירות בלונדון ואחר כך ראש אגף מזרח תיכון בקג"ב. הוא היה מגיע ארצה והיינו מדברים ועוסקים בנושאים שונים. לפעמים הפגשתי אותו עם אנליסטים של המוסד בתחום זה או אחר. ניהלתי את הקשר עד 1990, ואז הוא עבר לטיפולו של ראש 'תבל' אחר. עד אז הם הציבו בישראל נציג של הקג"ב בדרגת גנרל, וכשחידשנו את היחסים עם רוסיה ב-1992 הוא הפך לנציג של ה-SVR (שירות מודיעין החוץ הרוסי), מה שהיה בעבר "המנהל הראשי הראשון" של הקג"ב. הוא פגש את האנשים שלנו והחליף עימם מידע והערכות בסוגיות אקטואליות.

בשלב מסוים בראשית שנות ה-90 הנציגים הסובייטים הגיעו ארצה עם בקשה שהבנו שמגיעה מהרמות הגבוהות ביותר – מטעמו של מיכאיל גורבצ'וב, נשיא ברית המועצות (אף כי הם לא הציגו את שמו מפורשות). לדבריהם, המצב הכלכלי בברית המועצות הלך והידרדר, נוצר משבר גדול שאיים על שלמות ברית המועצות וחשוב היה להם לקבל מהאמריקאים תמיכה כלכלית מסיבית. הם ביקשו להציג את הבקשה לראש הממשלה שמיר והעריכו שיש לנו השפעה בארצות הברית.

הצגתי את העניין לשמיר והוא החליט שלא להעביר את הבקשה לאמריקאים. אמרתי לו, "טוב, אז אני אביא את הנציג הסובייטי ותדבר איתו". אולם שמיר סירב באומרו, "תשובות חיוביות אני נותן, תשובות שליליות אתה נותן". אז מילאתי את תפקידי ואמרתי לסובייטים שלא נפנה לאמריקאים.

לאחר מכן לא היה משהו משמעותי בקשר הזה עד 1992. בעצם, בפעם האחרונה שגורבצ'וב השתתף באיזשהו אירוע בינלאומי גדול זה היה בוועידת מדריד, כשהיה אחד מנותני החסות (לצד ארצות הברית) של הוועידה הזו. אני הייתי בוועידת מדריד, וכבר שימשתי משנה לראש המוסד. לפני ועידת מדריד שמיר התנגד בעקביות למטריה בינלאומית מלווה של שיחות שלום בינינו לבין הערבים. התנאי שלו להשתתפותו בכנס ועידת מדריד היה שהוועידה תתכנס, תחליט על התנעת התהליך ולא תתכנס יותר, עד אשר התהליך יגיע לסוף המוצלח. או אז תתכנס הוועידה שוב ותעניק חסות הבינלאומית להסדר שיושג. שמיר לא רצה בשום פנים ואופן לתת לסובייטים דריסת רגל מהותית בתהליכים האלה.

העורכים: כיצד נאבקה ישראל למען שחרורם של יהודי ברית המועצות?

א' הלוי: שני דברים היו חשובים לראש הממשלה שמיר ביחס לברית המועצות: ראשית, שהם לא יחמשו את מדינות ערב (ובכך הוא לא הצליח, כי לא היה בכוחנו למנוע זאת); ושנית, פתיחת השערים לעליית היהודים הסובייטים והגוש הקומוניסטי בכלל. שמיר ראה בפתיחת השערים לא רק נושא של טובת יהודי ברית המועצות, הוא האמין שקיומה של ישראל לא מובטח עד אשר מסה קריטית של ארבעה עד שישה מיליון יהודים יחיו בה.

עוד בתקופתו של יצחק רבין כשגריר בווינגטון הופעלו מנופים אמריקאיים תוך שימוש מסיבי בכוח הפוליטי בקונגרס בנושא של יהדות ברית המועצות, שנזקקה באותם ימים להסדר גלובלי עם ווינגטון במה שמכונה ה'דטנט' (הפשרת יחסים). במטרה להפעיל לחץ על ברית המועצות חוקק התיקון של ג'קסון-וואניק לחוק הסחר האמריקאי ב-1974, אשר הטיל מגבלות על קשרי סחר עם מדינות המגבילות הגירת אזרחים. רעיון זה קודם ופותח בהצלחה גדולה על ידי יצחק רבין בתפקידו כשגריר. אני כנציג המוסד בווינגטון אומנם לא עסקתי בזה אבל הכרתי זאת מקרוב, כי רבין היה מספר לי על כך בפירוט רב. המאבק למען יהודי ברית המועצות הפריע מאוד למזכיר המדינה האמריקאי הנרי קיסינג'ר, שביקש לקדם את הדטנט עם הסובייטים. תיקון ג'קסון-וואניק היווה בעיה גדולה מאוד עבור מוסקבה, שכן יצר כבלים על ארצות הברית בתחום הכלכלי, שכאמור הקשו על הממשל להיענות לבקשות הסובייטים במסגרת הדטנט – לשפר את כלכלתם. שמיר דרש לתת ליהודים מברית המועצות לצאת, אבל פעל להגביל את היציאה רק לישראל. כאן נכנסו לקונפליקט עם יהודי ארצות הברית שאמרו: Let my people go. Where they want to go, they will go. אבל שמיר התעקש שיהודים יגיעו קודם כול לישראל, שכן זו השקיעה את המאמץ כדי לשחררם מברית המועצות, ואם ירצו להמשיך מישראל למקומות אחרים – ישראל לא תעצור אותם. זו הייתה מטרתו והוא הצליח בה. העלייה הגדולה היא הסיבה שיאסר ערפאת, ראש אש"ף, הבין בשנים 1988-1989 שאם לא ייכנס למשא ומתן עם ישראל, לא יוכל לממש את יעדיו המדיניים. זה שנתנו ליהודים לצאת מברית המועצות היה לאחת משתי התרומות הבולטות של הסובייטים לביטחונה של מדינת ישראל. התרומה הראשונה הייתה כידוע הסיוע הסובייטי בנשק ותחמושת ופריטים נוספים, שהיו חיוניים ביותר למערכת הקיום והניצחון של המדינה החדשה במלחמת העצמאות.

עם זאת, אני לא עסקתי בנושא יהודי ברית המועצות, שטופל היטב על ידי 'נתיב'. בשנות ה-50, בזמן ששאלו אביגור היה ראש נתיב הראשון, הוחלט שהמוסד לא יעסוק ביהודי ברית המועצות. נתיב הוא שעסק בנושא הזה והיו לו גם נציגים בכל מיני מקומות בעולם – בניו יורק, בווינגטון, בלונדון, בהולנד.

העורכים: מה עמד במוקד השיח הביטחוני הרוסי-ישראלי בשנים הראשונות לאחר התפרקות ברית המועצות? **א' הלוי:** בניגוד לעוינות הסובייטית-איראנית, הן בימי השאה והן אחרי המהפכה האסלאמית, אחרי התפרקות ברית המועצות הרוסים "שינו דיסקט". בשנת 1996 הם התקרבו מאוד לאיראנים והעניקו להם סיוע חשוב מאוד בתחום הנשק הבלתי קונבנציונלי. בתקופה זו הנושא האיראני נהיה מרכזי מאוד על סדר היום הביטחוני הישראלי-רוסי וגם בין המוסד לבין ה-SVR, משום שהרוסים סיפקו סיוע לאיראנים בנושא הגרעין, ובמיוחד בפיתוח טילי קרקע-קרקע. נאלצנו להפעיל את האמריקאים ללחוץ על הרוסים בנושא הזה. הרוסים לא הפסיקו את הסיוע, אבל עם הזמן האיראנים כבר לא היו תלויים בסיוע הרוסי, שכן הצליחו לפתח יכולת משלהם ולקבל עזרה ממקורות אחרים.

העורכים: בתקופתך כראש המוסד החליף ולדימיר פוטין את ילצין כנשיא רוסיה. איך אתה חווית את השינוי הזה? אילו קשרים נרקמו בין מנהיגי רוסיה וישראל?

א' הלוי: כשנתניהו נבחר לראשות הממשלה, הוא הגיע לרוסיה בשנת 1996 ועמד לפגוש את הנשיא בוריס ילצין. ילצין באותו היום לא היה במצב נאות לפגישות עם זרים, אז נתניהו פגש במקומו את פרימקוב, שמונה באותה השנה לתפקיד ראש ממשלת רוסיה. ההתרשמות של פרימקוב מנתניהו הייתה: "Netanyahu

שמקדשים לקשר החשאי בין ישראל לבין רוסיה, ובו הוא כתב:
"nevertheless struck me as a man we could do business with". בספרו הנזכר לעיל יש 50 עמודים

Netanyahu understood, possibly even better than his predecessors, that it was vital to reach a settlement with Syria. I told him bluntly that Damascus would not agree to surrender its sovereignty over the Golan Heights, and it had Russia's backing on this issue. All the same, Netanyahu heeded my advice that he could not disregard Syria or its foothold in Lebanon, nor could he pull Israeli troops out of the southern Lebanon, without first discussing it with Syria, be it a secret obliquely or out in the open. Destabilization of the situation in Lebanon and stronger opposition to Syria was exactly what many in Israel wanted to see. Netanyahu agreed with me, that Israel's security is my priority, he insisted. With that in mind, we are ready to examine the matter of the Golan Heights, but when I asked him if his government would agree to announcing a withdrawal of Israeli troops from the Golan Heights and to recognize Syrian sovereignty over them, there was a lot of "ifs" and "buts," but he did not really answer the question.

קטע זה ממחיש את מרכזיות הנושא הסורי לאורך כל התקופה שהיינו בקשר עם הרוסים, גם בתקופה הסובייטית, והוא אף עלה בשיחות שלי עם פרימקוב.

פוטין נהיה נשיא במהלך כהונתו של ראש הממשלה אהוד ברק, שלא הספיק לדעתי לבנות עימו מערכת יחסים משמעותית. ראש הממשלה אריאל שרון ידע למצוא עם פוטין שפה משותפת, בין היתר כיוון שידע לדבר רוסית. ב־2002 היה מעין משבר עם הרוסים, כי הם עמדו לספק לסוריה מערכת הגנה אווירית נישאת (טייל כתף נגד מטוסים) מסוג SA-18. ב־2002 נשלחתי לרוסיה לסדר ביקור של שרון במוסקבה. מסיבות שונות פוטין לא רצה לקבל אותו, אבל לבסוף הוסכם שאפגוש את פוטין. בהתחלה אמרו לי, "יש לך 20 דקות", אולם נשארתי קרוב לשעתיים והייתה לי שיחה מאוד ארוכה עימו. בסוף הפגישה פוטין הסכים שלא יספקו טייל SA-18 לסוריה, וניאות לביקור של שרון. הביקור של שרון היה מוצלח, נלוויתי אליו אך לא נכחתי בשיחה בין המנהיגים.

העורכים: מה דעתך על יחסינו עם רוסיה היום, ומה אמור להיות אופי הקשר שלנו עם מוסקבה בעתיד?
א' הלוי: אני סבור שבשנים האחרונות המאזן בין הדיפלומטיה החשאית לזו הפומבית ביחסינו עם רוסיה מצטיין בכך שהנושאים המרכזיים והסיכומים המדיניים המשמעותיים מטופלים תחת מעטה של חשאיות בין שני מנהיגי המדינות. זאת שיטת פעולה מסורתית של רוסיה ביחסיה עם מדינות שמחוץ לתחומי השפעתה הישירים. מעטה חשאיות זה מונע מאזרחי ישראל מידע על מה שהמדינה "משלמת" לרוסיה על הסיוע שהיא נותנת בתחום המערכה בין המערכות. ברור שלא כל דבר צריך להיות נחלת הציבור, ואינני רוצה שהכללים של הסדרי מניעת חיכוך בין צה"ל לצבא רוסיה בסוריה יהיו גלויים. עם זאת, גם ללא הפרסום ברור שהרוסים נותנים לנו חופש פעולה נרחב בסוריה היום. הדבר חיובי, ומספיק לדעת זאת. בה בעת, אני לא

"אני רוצה לומר, כדי שתבין את זה היטב – אנחנו לא נצא מהמזרח התיכון אף פעם, כי אנחנו חלק מהמזרח התיכון"

מסכים לטענתו של ראש הממשלה לשעבר נתניהו, כי הצליח להביא להישגים מול רוסיה רק בזכות הקשר האישי עם הנשיא פוטין.

חיוני לקיים דו־שיח מתמיד עם מוסקבה ולגייס את הרוסים כדי למנוע מאיראן נשק גרעיני. אני לא יודע היום אם פוטין ישתף פעולה או לא, אבל אני חושב שלא צריך לשחרר, לא את סין ולא את רוסיה מהנושא הזה. צריך לגייס את פוטין כדי למנוע התחמשותה של איראן בנשק גרעיני, ובזה, ככל הידוע לציבור, נתניהו לא עשה דבר.

* דניאל ראקוב וצבי מגן קיימו את הראיון ב־22 ביוני 2021 ועיבדו אותו לפרסום בסיועה של צליל קולנגי, מתמחה במכון למחקרי ביטחון לאומי. ארז פישר מהמכון למחקרי ביטחון לאומי תיעד את הראיון.

“היה נדמה לנו שבישראל יבינו אותנו יותר טוב מאשר במקום אחר”

ראיון עם טטיאנה קאראסובה (Tatiana Karasova)

טטיאנה קאראסובה היא מבכירי המומחים הרוסים בנושא ישראל ועוסקת בחקר ישראל משנת 1973. היא גם מכשירה דורות של מומחים רוסים לנושא ומייצעת לממשל הרוסי ביחס לשיתוף הפעולה עם ירושלים. קאראסובה הייתה מעורבת במישרין בבנייה מחדש של הקשרים בין רוסיה לישראל לאחר חידוש היחסים ב־1991, כחלק משירותה בשגרירות הרוסית בתל אביב בין השנים 1992–1996.

העורכים: כמה זמן את עוסקת במחקר על ישראל?

טטיאנה קאראסובה: התחלתי לעסוק בישראל בשנת 1973, עם קבלתי ללימודי ההתמחות. זמן קצר אחרי שסיימתי את עבודת הדוקטורט שלי עברתי למכון ללימודי המזרחנות באקדמיה למדעים של ברית המועצות, שבראשו עמד באותה העת יבגני פרימקוב (Primakov), לימים ראש ממשלת רוסיה. בשנת 1988 מוניתי למנהלת המחלקה ללימודי ישראל. בשנים 1992–1996 עבדתי בשגרירות הפדרציה הרוסית בישראל. מסוף שנות ה־90 (ועד היום) שבתי לעבוד במכון ללימודי המזרחנות, אני חוקרת את ישראל ובעיות אזוריות וגלובליות הקשורות אליה ועוזרת לפתח שיתוף פעולה אקדמי עימה.

העורכים: אילו קשרים היו בין המדינות שלנו לפני חידוש היחסים ביניהן?

ט' קאראסובה: הקשרים אכן התקיימו גם קודם לחידוש היחסים הדיפלומטיים, וחלו בהם תמורות בהתאם לשינויים הפוליטיים שהתרחשו בברית המועצות. בתקופה שבה לא היו יחסים רשמיים, דווקא פרימקוב היה סוג של “שותף” עבור ישראל. הוא תמיד חשב שצריך לחדש את היחסים, בלי קשר לעמדותיו הביקורתיות ביחס לישראל. בתקופת הפרסטרויקה חלה בברית המועצות עלייה בהתעניינות בישראל. אחד הראשונים לבשר על כך היה אלכסנדר בובין (Bovin), פרשן ידוע בעיתון איזבסטיה, שגם הגיש תוכנית טלוויזיה פופולרית מאוד בשם סקירה עולמית, שבה הוא אמר לראשונה ש”די כבר עם השטויות” וצריך לחדש את היחסים הדיפלומטיים עם ישראל.

אחר כך התרחשה שרשרת אירועים ששינתה את האקלים הציבורי סביב ישראל. הדבר התחיל מפרשייה שכונתה ברוסית “האוטובוס שהשתגע” (1988), כאשר טרוריסטים מדרום ברית המועצות חטפו מטוס וניסו להבריח אותו לישראל. בשעה 12 בלילה התקשרו אליי אנשים שלא הכרתי ושאלו אותי בתור מומחית: כיצד ישראל תגיב? השבתי: “הם לא יקבלו את המטוס”, ואכן כך היה. אחר כך אירעה רעידת אדמה בארמניה ומישראל הגיע מטוס עם סיוע, הופיעו אנשי הצלה עם כלבים שעליהם אפודים עם מגן דוד, וכולם פתאום הבינו שהם מישראל. אנשים התחילו להתקשר אליי ולברך אותי, כאילו אני בעצמי שלחתי את הכלבים האלה לארמניה. לקראת תחילת שנות ה־90 הגיעו בקרמלין למסקנה שצריך לחדש את היחסים הדיפלומטיים עם ישראל. בשנת 1991, ערב התפרקותה של ברית המועצות, שר החוץ דאז של ברית המועצות בוריס פנקין (Pankin)

שלושים שנות יחסים דיפלומטיים מלאים בין ישראל לרוסיה: עבר, הווה, עתיד / עורכים: צבי מגן ודניאל ראקוב

הציע לבובין להתמנות לשגריר בישראל. נפגשנו ערב עזיבתו של בובין, שוחחנו במשך ארבע שעות ואחר כך הוא הציע לי לעבוד בשגרירות. באביב 1992 הגעתי לישראל. הייתה זו אולי התקופה המעניינת ביותר של עיסוקי במחקר על ישראל. בשנים הללו זרמה לישראל כמות אדירה של מהגרים מברית המועצות, התחיל תהליך השלום בין ישראל למדינות ערב. ישראל הייתה נתונה לזעזועים רבים. כשהגעתי לתל אביב עבדו בשגרירות חמישה דיפלומטים בלבד. הם כבר לא היו טירונים ביחס לישראל, כי פעלו עוד קודם להעלאת דרג היחסים בקבוצה הקונסולרית הסובייטית בתל אביב, מסוף שנות ה־80, אבל היקף העבודה היה אדיר. המשימה העיקרית הייתה לכוון יחסים דו־צדדיים תקינים. לשגרירות עדיין לא היה מבנה, לכן הקצו לנו שלושה חדרים בבניין המשרדים בית הטקסטיל, מול חוף הים התל־אביבי. בובין אסף את הצוות הקטן שלנו ואמר שעכשיו אנחנו השגרירים של רוסיה בישראל, ואנחנו נצטרך לדבר עם אנשים שברית המועצות פגעה בהם, אנשים שהתגברו על כל הקשיים הביורוקרטיים של הסדרת המסמכים והאישורים כדי לצאת מברית המועצות, הגירה, השפלות שנלוו לתהליך זה, ושעלינו להתייחס לבעיותיהם באמפתיה.

בובין היה חסר מנוח – היו לו פגישות רבות עם מנהיגי ישראל ונציגי משרד החוץ הישראלי. הוא גם לא ויתר על כנסים אקדמיים חשובים בנושאים האסטרטגיים החיוניים עבור ישראל. לפני השגרירות החדשה עמדה המשימה להכין את הווקטורים העיקריים לפיתוח היחסים בין שתי המדינות. משרדי החוץ של ישראל ורוסיה עמלו קשות על הכנת נוסחי ההסכמים הדו־צדדיים לשיתוף פעולה בין רוסיה לבין ישראל. נוסחו 16 הסכמים כאלה. בשנת 1994 ראש הממשלה יצחק רבין ביקר במוסקבה וחתם על שבעת ההסכמים הראשונים. השגרירות עבדה באינטנסיביות רבה. בעצם, כבר מהימים הראשונים של חידוש היחסים הדיפלומטיים הפכה ישראל לנושא "אופנטי" ברוסיה. כולם רצו להכיר את המדינה שאף אחד כמעט לא ביקר בה משנת 1967. היו אצלנו הרבה ביקורים של פוליטיקאים בולטים, כמו סגן נשיא רוסיה אלכסנדר רוצקוי (Rutzkoy), המנהיג הסובייטי לשעבר מיכאיל גורבצ'וב או יו"ר הבית התחתון של הפרלמנט רוסלאן חסבולטוב (Khasbulatov).
העורכים: מה היו הרשמים הראשונים שלך מישראל? באילו אי־הבנות הדדיות נתקלתם בשנים הראשונות של כינון היחסים?

ט' קאראסובה: בתקופה הסובייטית לא ידענו עליכם כלום, וגם אתם עלינו. אין זה סוד שהמדיניות של ברית המועצות במזרח התיכון הייתה פרו־ערבית, והיו מכשולים שהפריעו לחידוש היחסים בין המדינות שלנו. ראשית, לבעלי הברית שלנו (בעיקר הערבים) הייתה התנגדות עקרונית לחידוש היחסים הדיפלומטיים, ומהבחינה הזאת אנחנו היינו קשובים להם מאוד. שנית, ברית המועצות לא הסכימה לכוון יחסים דיפלומטיים עם ישראל מבלי שיהיה פתרון לבעיה הפלסטינית. משרד החוץ הסובייטי דבק במה שמכונה "עקרונות גרומיקו", שאותם השמיע שר החוץ הסובייטי הוותיק אנדריי גרומיקו עוד בשנת 1973, ושהתנו את חידוש היחסים עם ישראל בהתקדמות בנושא הפלסטיני.

ואכן, בתקופה הזאת הסכסוך הערבי-ישראלי היה לחסם העיקרי בפני פיתוח היחסים בין המדינות. ברית המועצות תמכה חד־משמעית בשאיפתו של אש"ף להקים מדינה פלסטינית עצמאית. עם זאת, עוד לפני חידוש היחסים הדיפלומטיים, התחדד במוסקבה הצורך להעמיק את ההבנה ביחס לנקודות המבט של שני הצדדים על יישוב הסכסוך, ובפרט ללמוד את תפיסת הביטחון הישראלית. אחרי שהיחסים הדיפלומטיים

חודשו בדיוק החל תהליך השלום באוסלו ובמסגרתו, במהלך משא ומתן, ניסו נותנות החסות הבינלאומיות והצדדים לסכסוך לחפש התקדמות בדרך אחרת.

הגעתי לישראל לראשונה בשנת 1989, ולאחר מכן הייתי מגיעה לשם פעמיים-שלוש בכל שנה, בתור מומחית לענייני ישראל. קיבלו אותי בחמימות והייתה לי הזכות להכיר דמויות מרכזיות רבות בפוליטיקה הישראלית. כך קיימתי סדרה של ראיונות עם מנהיגיה המובילים של המדינה: שמעון פרס, יצחק רבין, משה ארנס ובנימין נתניהו הצעיר.

כל הראיונות התנהלו באווירה נעימה, למרות ששוחחנו רבות על הבדלים בעמדות של ישראל ושל רוסיה בנושאים אחדים (הבדלים שמתקיימים גם היום), לכולם היה חשוב ומעניין לשמוע את הדעות הנגדיות. אריאל שרון (שהיה שר החקלאות בשנת 1989) הותיר בי רושם עז במקצועיותו האין-סופית בתחום הצבאי. במהלך הדיון על הסכסוך הישראלי-ערבי, הוא, שהיה אלוף ופיקד על יחידות לוחמות, הציג בפני על גבי המפה מהזיכרון איפה הוצבו הכוחות, איפה היה כל טנק ואיך נערכו הקרבות. בסוף המפגש הוא שר לי שירים פולניים. ים המלח וירושלים הדהימו אותי ואפשר להגיד שהתאהבתי בארץ הזאת ממבט ראשון. אני חושבת שאם אינכם אוהבים את המדינה שאתם חוקרים, עדיף שתחליפו את תחום המחקר. גם אנשים שפשוט באו לראות את המדינה לראשונה הוצפו בחוויות עזות: מדינה במצב לחימה, אך בעייתות שלום מתנהלת טוב כל כך; כמה הופעות, תיאטרות, אוניברסיטאות במקום קטן כל כך – וזה מאוד הרשים. וזאת עוד מבלי להזכיר את האתרים ההיסטוריים, הדתיים והתרבותיים הייחודיים.

בביקורי ישראל הבחנתי בהתעניינות רבה ברוסיה. כבר בראיון הראשון שלי לרדיו רק"ע בישראל, שבו שוחחתי עם העיתונאי יוסי תבור, ראיתי יחס אוהד מאוד כלפי רוסיה, הן מצד עולים חדשים דוברי רוסית והן מצד ישראלים צברים. עם זאת, לפעמים גם נתקלתי בחשדנות מצד אזרחים סובייטים לשעבר. אני זוכרת שהגעתי פעם לבאר שבע ונפגשתי שם עם אנשים שעלו לישראל בסוף שנות ה-80. הם קיבלו אותי בחוסר אמון רב ושאלו למה אני נפגשת איתם. השבתי להם שבאתי ללמוד איך אנשים דוברי רוסית חיים בישראל, אילו בעיות יש להם, איך הם מנסים לפתור אותן. התפתחה שיחה גלויה ומעניינת.

בתקופת הפרסטרויקה והתפרקות ברית המועצות המצב לא היה פשוט, ואם לומר את האמת, ההנהגה הסובייטית לא הייתה פנויה כלל לעסוק במזרח התיכון. במפגשים ביקשו מאיתנו הרבה פעמים לספר מה קרה במהלך הפרסטרויקה, על הקשיים, אך ישראלים רבים לא הבינו מה פתאום החליטו במוסקבה לאפשר ליהודים לעזוב. שאלו אותנו על כך: "האם כוונתכם לחבל בכלכלתה של מדינת ישראל?" רבים חשבו שאפשרנו את העלייה בגלל הלחצים מהמערב. רק נזכיר את תיקון ג'קסון-וואניק (Jackson-Vanik amendment) בארצות הברית, שלא בוטל גם זמן רב אחרי העלייה ההמונית של יהודים מברית המועצות, ואחר כך מרוסיה.

העורכים: אילו ציפיות היו לרוסיה מישראל בשנים הראשונות לאחר כינון היחסים?

ט' קארסובה: למען האמת, היו אשליות רבות מאוד ביחס לישראל. היה נדמה לנו שבישראל יבינו אותנו יותר טוב מאשר במקום אחר, כי חיים בה אנשים שמכירים את התרבות שלנו, את המאפיינים הייחודיים שלנו ואת הנקודות הכואבות. גם לי הייתה אשליה שהיחסים יתחילו להתפתח בקצב מסחרר, אך הדבר לא קרה. האינטרסים של האליטות הפוליטיות והדיפלומטיות של ישראל היו קשורים בעיקר לנושאי העלייה ומקורות האנרגיה, ולא ניכרה בישראל תנופה מיוחדת להתקרבות יתרה לרוסיה.

העורכים: בתחילת האלף הנוכחי ולאחר עלייתו לשלטון של ולדימיר פוטין, רוסיה שוב חזרה למזרח התיכון. מה מקומה של ישראל בהקשר הזה?

ט' קאראסובה: בתקופה הזאת החל הפרק השלישי במסע חיי בחקר ישראל, אחרי שחזרתי למוסקבה ושוב התמניתי לראש המחלקה לחקר ישראל במכון ללימודי המזרחנות. פרק זה אכן אירע בזמן "חזרתה" של רוסיה למזרח התיכון והופעת נוסחה חדשה במדיניות החוץ הרוסית: תפיסת 'הריחוק השווינוי' (равноудаленность) בעמדותינו ביחס למדינות השונות המעורבות בסכסוכים במזרח התיכון. לפי תפיסה זו אנו משתפים פעולה עם כל המדינות במזרח התיכון, והאיוב היחיד שלנו באזור זה הוא הטרוריסטים. הריחוק השווינוי במדיניות החוץ פירושו הצורך להתבסס על האינטרסים של המדינה שלך (רוסיה) ולהביא בחשבון גם את האינטרסים של המדינה האחרת. זה אומר שכאשר אנו מדברים על עקרונות הביטחון של רוסיה, עלינו גם להבין את יעדי הביטחון של ישראל. בעשורים האחרונים לנוסחה הזאת נוסף גם הרעיון של השתתפותה הפעילה של רוסיה בתהליכים פוליטיים במזרח התיכון בתור מה שמכונה "מתווך חסר פניות".

העורכים: רוסיה אכן ניסתה לעיתים לשחק תפקיד של מתווך חסר פניות באזור. האם את חושבת שגישת הריחוק השווינוי מקילה עליה למלא תפקיד כזה?

ט' קאראסובה: לא, אין שום דבר קל כאן. כתבתי הרבה על הסיבות לכך שהתוכניות ליישוב הסכסוך לא מצליחות להתממש. הבעיה היא שלא הצלחנו למצוא בעמדות של הצדדים אפילו נקודות מפגש צרות ביותר, שבהתבסס עליהן אפשר היה לקדם ביעילות את ההידברות. כעת הדיפלומטיה הרוסית מנסה להציע לדון בדיוק על נקודות מפגש מינימליות כאלה. אבל הגישה היא: שוחחו איפה שאתם רוצים ואיך שאתם רוצים, ואם אתם זקוקים לעזרתנו – אנו מוכנים לסייע.

ישראל כל הזמן מאשימה את רוסיה בכך שיש לנו מגעים עם חמאס וחזבאללה. אנו מודעים היטב לטיבם של ארגונים אלה, אך אם הארגונים הללו יהיו מוכנים לעשות את הדרך שעבר ארגון פתח כאשר הגיע לשולחן המשא ומתן באוסלו, אז בואו ננסה להידבר עימם. בעבר, בישראל גם דינו של כל מי שיצר מגע עם אש"ף היה מאסר, ואילו בהמשך התקיימו שיחות והצדדים הגיעו להסכם חתום. הייתי בתקופה הזאת בישראל ואני זוכרת איך זה קרה – אין שום דבר בלתי אפשרי.

העורכים: מהי השקפתה של רוסיה ביחס לביטחון ישראל? מדוע רוסיה מוכנה להתחשב בזה, ואיך הדבר מסייע לאינטרסים שלה?

ט' קאראסובה: בואו ניקח את סוריה החל משנת 2015. האם רוסיה לא התחשבה בביטחונה של ישראל? האם לא תיאמנו את המאמצים שלנו מסביב לשעון? הינה לכם הדוגמה. כמובן, היו גם דברים כואבים אך הסדרנו אותם, למרות שהם היו בעייתיים מאוד עבורנו. בואו ניזכר למשל במטוס IL-20 שהופל בשנת 2018 – תקרית שנהרגו בה 15 קצינים רוסים.

אותו הדבר לגבי איראן. אנו מבינים את דאגותיה של ישראל ביחס לביטחונה, אך מבינים גם את עמדתה של איראן ביחס לביטחונה שלה: גם לה יש דאגות וגם לה סיבות טובות לחשוש. עמדתי – חייבים לשוחח עם כולם, לנהל משא ומתן ולחזור להסכם הגרעין מ-2015.

העורכים: ישראלים רבים טוענים שאינם סומכים על רוסיה משום שלדבריהם, רוסיה מספקת נשק לאויבינו (איראן, סוריה, חזבאללה). איך הדבר נראה מהצד הרוסי?

ט' קאראסובה: ראשית, לרוסיה יש אינטרס להתחשב בצורכי הביטחון של מדינת ישראל. רוסיה אינה ערבה לביטחונה של ישראל. לישראל יש ערבה אחרת – ארצות הברית, הקשורה עימה בהסכמים. שנית, ישראל גם היא סוחרת בנשק בכל רחבי העולם, ושאלת העברת נשק לצדדים שלישיים ללא אישור או יידוע של הספק המקורי כאובה לישראל ולרוסיה באותה מידה, ולא כדאי להאשים את רוסיה בעניין זה. ישראל חייבת להתחשב באינטרסים של רוסיה במזרח התיכון. יש לנו אינטרסים כלכליים, ומכירת נשק היא אחד ממקורות ההכנסה של החברות הרוסיות. שלישית, אזכיר לכם שבשנת 2010, ביוזמת המנהיגים שלנו ולדימיר פוטין ובנימין נתניהו, מכירת הנשק לאיראן הוקפאה בשל שיקולים מדיניים, אף כי אחר כך היא הופשרה, מתוך סדרת שיקולים מדיניים אחרים.

העורכים: בואי נדבר על המנהיגים שלנו. לנתניהו נוצרו יחסי ידידות עם פוטין. מה אפשר היה לעשות כדי לבנות ולשפר את היחסים בין רוסיה לבין ממשלת ישראל החדשה?

ט' קאראסובה: המגעים הראשונים בין המנהיגים הישראליים וההנהגה הרוסית כבר התקיימו, ועד כמה שידוע לי, צוין שצריך להמשיך במגעים אלה. הייתי בארץ מספר פעמים בזמן ביקוריו של פוטין בישראל, ואני יכולה לומר שיש לו אהדה רבה כלפי המדינה הזאת. יש לכך משמעות רבה. אני מניחה שיש רצון בקרמלין לשמור על היחסים בינינו באותה רמה שבה הם היו עד לא מזמן. בראש הצד הרוסי עדיין עומד מנהיג שדבק בחיזוק היחסים הדו־צדדיים – כך שהכדור במגרש שלכם.

העורכים: מהי, לדעתך, החשיבות של הקשרים ההומניטריים בין רוסיה לישראל, כלומר במישור הבין־אישיו והקשרים התרבותיים? מה מבדיל קשרים אלה מקשריה של רוסיה עם שותפים אחרים?

ט' קאראסובה: הקשרים ההומניטריים הם מעין חוט מקשר שהופך חשוב במיוחד, כשכל יתר הדברים האחרים מתפרקים. הניסיון מלמד שעל אף השבריריות הנראית לעין של הקשרים ההומניטריים והתרבותיים, דווקא קשרים אלה נשמרים אפילו בתקופות של משבר ביחסים בין מדינות. לכן, מובן שאנו מעוניינים בגישה הידידותית לחיזוק הקשרים הללו מצד החברה הישראלית בכללותה וכמובן, מצד ישראלים דוברי רוסית. התרבות הרוסית, השפה – כל זה חשוב מאוד. עם הגעתה של העלייה הגדולה, למרות הלך רוח קסנופובי בחברה הישראלית, ההתעניינות בתרבות הרוסית החלה להתרחב. נוצרה הזדמנות להביא לארץ תיאטראות רוסיים מפורסמים, מוזיקאים או מופעי בלט, ולהופעות הגיעו לא רק עולים מרוסיה אלא גם צברים. מובן שהיום גדל בישראל דור המשך שלא דובר רוסית, אבל השורשים בכל זאת נשארים. לכן, כך נראה לי, צריכה להימשך האינטראקציה בין התרבויות שלנו.

העורכים: מה הציפיות של מוסקבה מירושלים כיום?

ט' קאראסובה: מטרתה של הפוליטיקה הרוסית ביחס לישראל נובעת מהאינטרסים הכלליים שלה במזרח התיכון. רוסיה רואה בישראל אחד ממרכזי הכובד באזור. רוסיה נוכחת באזור ולכן גם ישראל החלה להתייחס אליה כאל אחד הכוחות הפועלים בו. עלינו לבנות את היחסים בינינו על בסיס של כבוד הדדי, של התחשבות באינטרסים שלנו במזרח התיכון.

הייתי רוצה שקהילת המומחים של המדינות שלנו תהיה פעילה יותר, ושיתנהל שיח אפקטיבי יותר לגבי המצב באזור, המשתנה בכל יום ולא דווקא לטובה: מתהווים לא רק אויבים וקשיים משותפים אלא גם נושאים כמו יחסי גומלין בין מרכזי הכוח במזרח התיכון. ישראל כעת אינה מדינה מבודדת באזור – 'הסכמי אברהם' הם הדוגמה לכך – אך לישראל יחסים עדינים ביותר עם הכוחות האחרים, למשל איראן או ערב הסעודית. אנחנו, חוקרי ישראל הרוסים, מביאים זאת בחשבון ומנסים להעמיק חקור.

בשנים האחרונות משתפרת בישראל הבנת עמדותיה של רוסיה, בייחוד כאשר נוצר הצורך לדון בבעיות מיידיות שדרשו פתרונות מידיים. בשנים עברו היו מקרים שבהם ישראל נמנעה או נעדרה מהצבעה בארגונים הבינלאומיים בחלק מהנושאים הרגישים עבור מוסקבה, או שמרה על גישה ניטרלית. אנו זוכרים ומעריכים זאת. כך גם פועלת רוסיה ביחס לישראל. גם בקרב קהילת המומחים הישראלית יש הבנה טובה יותר של השיקולים שמניעים את רוסיה. אני שבעת רצון מאוד מכך שבשנת 2012, הודות לתמיכתם של המנהיגים שלנו, הצלחנו לחתום על הסכם ייחודי לשיתוף פעולה מדעי בין המכון ללימודי המזרחנות של האקדמיה למדעים הרוסית לבין המכון למחקרי ביטחון לאומי (INSS) בתל אביב. לדעתי, אנו מממשים את הסכם זה בצורה פורייה ביותר.

העורכים: כיצד את רואה את העתיד?

ט' קאראסובה: בקצרה, הייתי מעריכה את עתידם של היחסים בין רוסיה לישראל באופטימיות זהירה. איננו יודעים אילו אתגרים חדשים יכולים להופיע – המזרח התיכון הוא אזור בלתי צפוי. עלינו לסמוך יותר האחד על השני ולגבש פתרונות מידיים, בהתאם לנסיבות.

* דניאל ראקוב קיים את הראיון ב־3 באוגוסט 2021 ועיבד אותו לפרסום בסיוע יבגני מורוזוב, מתמחה במכון למחקרי ביטחון לאומי.

"עניין אותם הקשר למערב, שקודם לכן התאפיין בלעומתיות הדדית"

ראיון עם אריה לוין

אריה לוין הוא דיפלומט ישראלי שנשלח בשנת 1988 לברית המועצות לשמש ראש המשלחת הקונסולרית הישראלית, עוד בטרם חודשו היחסים הדיפלומטיים בין המדינות. בשנים 1991-1992 היה שגרירה הראשון של ישראל ברוסיה. קודם לשליחותו למוסקבה כיהן במגוון תפקידים דיפלומטיים, לרבות ממלא מקום השגריר באו"ם וראש המרכז למחקר מדיני במטה משרד החוץ. בשנת 1996 פרסם לוין ספר על שנות שליחותו ברוסיה.

העורכים: מה הפתיע אותך כשהגעת לראשונה לברית המועצות ב־1988, בתור ראש הנציגות הדיפלומטית הישראלית במוסקבה?

אריה לוין: התקופה הזו הייתה מעניינת מאוד. עקבתי אחרי ברית המועצות במשך כל התקופה שלי במודיעין ובמשרד החוץ, אף כי קודם לכן לא ביקרתי בה. נולדתי בטהראן במשפחה של יהודים שעזבו את רוסיה ולמדתי שפה ותרבות רוסית מבית. כנראה גם הגורל רצה שאני אהיה שם ואני שמח שהייתי נוכח שם בתקופה חשובה זו. למרות הטענות שברית המועצות התמוטטה במפתיע, היו המון סימנים מטרימים שבישרו זאת. בדרך למוסקבה, בתחנת הביניים בוורשה, כשהפולנים עלו למטוס לבקש סיגריות, הבנתי שאני נוסע למקום מוכה קשיים כלכליים. כשהגעתי למוסקבה השתכנתי במלון 'אוקראינה' הבנוי בסגנון סטליני אופייני. בלילה הראשון לא הצלחתי להירדם וזיהיתי מהחלון המוני אנשים זקנים שנסחבו לאורך הרחוב הגדול עם דגלים ושליטים, לקראת העמדתם למצעד הגדול שאמור היה להתקיים במהלך אותו היום. לאחר שהתעוררתי נאלצתי לעמוד בתור ארוך כדי לקנות חלב, וכשהגעתי לחדר גיליתי שהוא היה חמוץ. כשהסתובבתי במהלך היום הראשון בעיר ראיתי רחובות עזובים וגגות דולפים, אפילו במוזיאונים הכי גדולים. כל אלה המחישו לי את המצב הקשה בו הייתה שרויה המדינה הזאת באותה העת.

העורכים: איך התארגנתם במשלחת הדיפלומטית הישראלית בראשית דרכה? כיצד התגברתם על הקשיים הראשוניים?

א' לוין: הנציגות הדיפלומטית הישראלית התחילה בחדר קטן בשגרירות ההולנדית (שייצגה את האינטרסים של ישראל מאז ניתוק היחסים הדיפלומטיים ב־1967). בצוות היו חמישה אנשי 'נתיב', קצין ביטחון ואני. המקום היה מאוד קטן, ואפילו לא היו שם מקומות ישיבה מסודרים לעובדים ועבורי. הבעיות העיקריות שעיינתי התמודדו היו: אי-הכרה בישראל על ידי ברית המועצות, חוסר רצון לשתף פעולה עם ישראל וסירוב לאפשר ליהודים לצאת.

בהתחלה הסובייטים לא אפשרו לנו דבר, כל המוסדות פחדו ליצור איתנו קשר, כולל משרד החוץ, אבל אז לאט-לאט הדברים התחילו להיפתח. השגריר ההולנדי ומספר שתיים בשגרירות עזרו לי מאוד בצעדיי הראשונים במוסקבה. בין היתר הם עזרו לארגן פגישה עם אנשי משרד החוץ הסובייטי, אשר ניסו לגרור רגליים ולהימנע

מלפגוש בי. בסיועם פגשתי לראשונה את גנאדי טרסוב (Genady Tarasov), שהיה סגן ראש האגף למזרח התיכון וצפון אפריקה, וראש מחלקת ישראל ופלשתינה, שקודם לכן לא הכרתיו. טרסוב היה "אנטיתזה" של יחסים טובים עם ישראל וכל הזמן התווכח איתי. הסובייטים באו כלפינו בדרישות בלתי פוסקות – שנפסיק להפעיל עליהם לחצים בנושא העלייה ושנאמץ גישה מאוזנת יותר ביחס אליהם. גם שגרירות ארצות הברית עזרה לנו ליצור קשרים. הם הסדירו לי קשר עם כמה שגרירויות אחרות במוסקבה. תחילה קיבלתי הזמנות לאירועים של מזכירים שלישיים, ועם הזמן הצלחנו להרחיב את הסדק הזה לפגישות מדיניות בדרג מדיני גבוה יותר.

בנוסף, יצרתי קשר עם המודיעין הסובייטי. פיתחתי קשר עם אנשי המכון ללימודי ארצות הברית וקנדה של האקדמיה הסובייטית למדעים (Институт Соединенных Штатов Америки и Канады Академии наук). הם אומנם נקראו מכון מחקר, אולם בפועל היה זה מוסד ההכשרת מרגלים. איש הקשר שלי במכון היה להלכה מומחה לישראל, אולם נדהמתי לגלות שלא הוא ולא אף אחד אחר בברית המועצות לא הכירו את ישראל ולא הבינו מהי ישראל באמת, איך היא הוקמה ומה הניע אותה. למרות שהתעמולה הסובייטית עסקה ללא הרף בישראל, הם לא הבינו את אופי קשריה של ישראל עם מעצמות המערב, והאדירו יתר על המידה את גודלה והשפעתה של ישראל. הם קצת פחדו לדבר איתי, והחשש הזה פחת רק בהדרגה. רקמתי קשרים גם עם מכוני מחקר בתחום הכלכלה ומוסדות מסחריים. גם שם לא ידעו הרבה על ישראל. מצאתי חברים טובים גם במכון לחקר המזרח התיכון (Институт Востоковедения Академии наук СССР), כגון ויטלי נאומקין (Vitaly Naumkin), שהפך מאז לראש המכון ולאחד מבני-הסמך הבכירים ביותר ברוסיה בנושא המזרח התיכון.

אדם נוסף שסייע לי לפתוח הרבה דלתות הוא איש התקשורת הססגוני ויקטור לואיס (Victor Louis), שהיה אחד מאנשי הקשר הבולטים לישראל מטעם ברית המועצות בתקופת הנתק ביחסים. ביקרתי בבית הקיט ("דאצ'ה") שלו מחוץ למוסקבה. היה זה בית ענקי עם בריכה לחורף ובריכה לקיץ, ואוסף עצום של מכוניות יוקרה מערביות. הוא היה אוכל את האוכל המובחר ביותר, בשעה שרוב האזרחים הסובייטיים התקשו להשיג מוצרי יסוד. תהיתי איך המשטר הסובייטי יכול להכיל מישהו בעל אורח חיים כזה – אבל עובדה שהכיל, וגם זה העיד על דעיכתו האידיאולוגית.

בהתחלה לא היו מוסדות יהודיים בברית המועצות, ואני מצידי יצרתי קשרים עם הרבה מאוד יהודים על בסיס פרטי ואישי, עם אנשים מפורסמים ממוצא יהודי, ואפילו מצאתי קרובי משפחה רחוקים. יום אחד קיבלתי מכתב: "אם אתה קרוב שלנו תתקשר. אם לא – סליחה". אז התקשרתי, נסעתי ללנינגרד, והסתבר שזאת הייתה משפחה של בת-דודתי, שעימה אבד הקשר לאורך שנים.

כך בניתי רשת מגעים והיכרויות והתחלתי לחדור לתודעת הממסד המחקרי הסובייטי ולעניין אנשים בישראל. היו גם דברים מאוד "מעשיים" שסייעו לי לשבור את החומות מול בני שיח סובייטיים. למשל, היה ברשותי רכב גדול של הנציגות שנסעתי בו ברחבי העיר, וכל המוסקבאים שמו אליו לב, רצו לנסוע בו ולקיים עימי שיח. מובן שידעת השפה הרוסית סייעה רבות, אף כי הרוסית שבפי הייתה של טורגנייב ולא השפה הרוסית היום-יומית של ברית המועצות דאז.

העורכים: האם ניתן להצביע על רגע אחד שבו חלה תפנית ביחסם של הסובייטים לישראל?

א' לוי: פריצת דרך משמעותית ביחסים עם הסובייטים חלה בדצמבר 1988, אחרי שחבורה של פושעים מברית המועצות חטפו מטוס סובייטי, דרשו דמי כופר והטיסו את המטוס לישראל, מתוך מחשבה שזו המדינה האחרונה שתסגיר אותם בחזרה. באותו הערב חזרתי ממשחק כדורסל של קבוצה ישראלית קטנה, הפועל קריית אתא, במוסקבה. ישבתי בבית מלון אוקראינה שבו התגוררתי ולפתע צלצל הטלפון שבחדרי, אשר אף פעם לא צלצל קודם לכן. הייתה זו שיחה ממשרד החוץ הסובייטי, והתבררתי שאני מוזמן לפגישה מיידית עם שר החוץ אדוארד שוורדנדזה (Eduard Shevardnadze).

קיבלו אותי מאוד יפה במשרד, אבל לא ידעתי בכלל על מה מדובר ולמה אני מוזמן. כשנכנסתי ללשכת השר ראיתי בחדר של העוזרים שלו בטלוויזיה את עמיתי, נציג ישראל במטה האו"ם בניו יורק, שאמר שישראל מחזירה את המטוס לברית המועצות. נכנסתי לחדרו של שוורדנדזה, התיישבנו ודיברנו שעה שיחה חמה מאוד. הוא שאל אותי, "האם לא קפאת במוסקבה?" והשבתי לו ברוסית, "איך אפשר לקפוא עם קבלת פנים חמה שכזאת?"

הוא הודה לי רשמית על החזרת המטוס והחזרת הכסף שהחוטפים גנבו. דנו גם בנושאים אחרים. בין היתר שאל אותי: "מחר מגיעה לכאן משלחת סינית, ואין לי מושג מה הם רוצים – אולי אתה יודע?". הצעתי שאולי הם מגיעים כדי לגשש על חידוש היחסים, ואכן כך היה. לבסוף התלוננתי שהרשויות הסובייטיות מסרבות לקיים קשר רשמי עימי כראש הנציגות הישראלית במוסקבה, בניגוד למשלחת הסובייטית בתל אביב, שזכתה לתשומת לב רבה מהממשלה בישראל. שוורדנדזה הורה לעוזריו לטפל בזה לאלתר. עם זאת, בפועל עבר עוד זמן רב עד שמישהו התחיל להזמין אותי למשרד החוץ הסובייטי באורח מסודר.

העורכים: ההנהגה הסובייטית גררה רגליים בחידוש היחסים הפורמליים. איך בסופו של דבר סוכם על חידוש הקשרים?

א' לוי: הדברים בברית המועצות השתנו לנגד עיניי. עניין אותם הקשר למערב, שקודם לכן התאפיין בלעומתיות הדדית, והם התחילו להבין שאולי ישראל יכולה להיות נתיב לשיפור הקשר עם המערב. בעקבות קריאתו של נשיא ארצות הברית רונלד רייגן לגורבצ'וב ב־1987: "הפל את חומת ברלין", בקרמלין הבינו שעליהם להיפתח, ושישראל היא חלק מהפתרון.

הגעתי למוסקבה בשנת 1988, וב־1989–1990 כבר התחלנו ליצור קשרים ומגעים. בשנת 1990 כל מוסקבה כבר ידעה שפועלת בה נציגות ישראלית, אך לא הייתה שום התקדמות ברמת הקשר הפורמלי מול הרשויות הסובייטיות. בשנת 1990, לאחר מספר מפגשים ישראלים-סובייטיים בדרג מיניסטריאלי, שבהם ישראל תבעה שיקום יחסים מלאים, הסכימו הסובייטים להתקדם לכינון קשרים ברמה הקונסולרית. הרבה לא השתנה כתוצאה מכך, שכן ממילא בשנים שקדמו לכך התקיימה פעילות קונסולרית רבה ואינטנסיבית, אולם עתה הוגדרתי רשמית כקונסול כללי.

ב־1991, שר החוץ הישראלי דוד לוי, ידידי הטוב, הזמין את עמיתו הסובייטי בוריס פנקין (Boris Pankin) לבקר בישראל. במהלך הביקור הוא הפעיל עליו לחץ רב להכריז מיידית על חידוש היחסים, ופנקין נעתר. ואולם צריך לקחת בעירבון מוגבל את חשיבות הלחץ הישראלי ואת הספונטניות הרוסית להיענות לו. נדמה היה אז

שהסובייטים כבר החליטו על חידוש היחסים, ורק חיפשו את העיתוי הנכון כדי להכריז על כך. אלכסנדר בובין (Aleksandr Bovin), הפרשן הסובייטי הבכיר לעניינים הבינלאומיים, מונה לשגריר בישראל. מצד אחד, היה זה הישג היסטורי אדיר, אבל מהצד השני הייתה זאת כבר תקופת הדמדומים של ברית המועצות. בישראל שררה עדיין אי-הבנה מוחלטת ביחס לברית המועצות. היה ברור שהמצב הכלכלי בה מידרדר, וכשהגיע למוסקבה שר ישראלי הוא חשב להציע לסובייטים סיוע "ביד רחבה". כששאלתיו למה כוונתו "ביד רחבה" הציע לשלוח תפוחים, שבלאו הכי נמכרו על ידי רוכלים בכל פינה במוסקבה. התפיסה הישראלית לא תאמה את היקף הבעיות של ברית המועצות, ואילו הרעיונות שלנו של "עזרה בקטן" לא תאמו את האופן שבו המערכת הסובייטית פעלה. בהזדמנות אחרת פגש שר החקלאות הישראלי אברהם כץ-עוז בכיר סובייטי, והציע ללמדם שיטות חקלאות מתקדמות שהיו בישראל. הסובייטי אמר, "ניתן לכם 10,000 הקטר" (100 אלף דונם – שטח עצום בקנה מידה ישראלי). היה ברור שיש פערי תפיסות הדדיים. בתקופה הזאת גם המנגנונים הסובייטיים התקשו לתפקד ולבנות מנגנוני שיתוף פעולה. הצענו לסובייטים שיטות לצמצום אובדן יבולי חיטה, אולם התקשינו לשכנעם לאמץ את הטכנולוגיה הישראלית. כאמור, עבדתי רבות מול האקדמיה למדעים הסובייטית. באותה העת ניכרו באנשיה עייפות, אובדן דרך וקשיים כלכליים עצומים. אספר שני סיפורים שימחישו זאת. הבאתי למוסקבה את הרב שלמה גורן, לשעבר הרב הצבאי הראשי, שהרצה לאנשי האקדמיה. הוא דיבר איתם בצורה הפשוטה ביותר על החיים, איך לחיות ואיך להתייחס לחיים. אבל הם התפעלו מאוד מדבריו וקיבלו אותו כ"כוכב". הסיפור השני הוא על ביקור שר המדע דאז עזר ויצמן. בגלל המחסור הכללי במוצרים במוסקבה (כל החנויות היו ריקות), פניתי לאיש קשר באקדמיה למדעים וביקשתי שייטיע לארגן קבלת פנים מכובדת לשר. הוא נענה וארגן ארוחת ערב מפוארת ביותר. בתום האירוע שאלתיו כמה אני חייב לשלם לו ונענית, "כמה שתוצה". הבנתי שאני לא משלם לאקדמיה למדעים אלא משלם לו, וכששילמתי 100 דולר הוא שמח ביותר.

העורכים: כיצד התנהל בתקופתך במוסקבה המאמץ להעלאת היהודים הסובייטיים לישראל? מול אילו קשיים ניצבה ישראל?

א' לוי: אציין שהצוות של נתיב שעסק בקידום העלייה עבד באופן עצמאי ממני. העלייה מברית המועצות היא פרק בעל חשיבות עצומה בתולדות העם היהודי במאה ה-20, והיה לי מזל גדול לעבוד בתקופת המעבר ההיסטורית הזו במהלך קריסת ברית המועצות ולבחון כיצד המדינה והאנשים השתנו, כולל היחס ליהודים. בסוף התקופה הסובייטית חלה עלייה איומה באנטישמיות ויהודים רבים החלו לעזוב, לא רק בגלל שרצו לעלות ארצה אלא בגלל שהם פחדו שהאנטישמיות תגדל ותתפתח לרמות שהיו בתקופת הצאר. ניתן היה לזהות סימנים מעידים לתרחיש כזה (כאשר האנטישמים הפגינו בפומבי, מתהדרים במדים ודגלים מתקופת הצאר). היהודים צדקו – אלמלא היכולת שלנו להוציאם משם בזמן, המצב יכול היה להחמיר. ביקרתי בברוביג'ן (Birobidzhan), המכונה החבל היהודי האוטונומי בברית המועצות. שם ראיתי מהסטלין באמת רצה לעשות ליהודים. היהודים התגברו על הקשיים מאז אבל העיר עצמה – המקום בו היא מונחת על המפה והתהליכים שהתושבים שם עברו – העידו רבות על התעמרות המשטר הסובייטי ביהודים.

הרצון לעזוב את ברית המועצות התפשט בקרב היהודים הסובייטים במהירות. כשחייתי במלון אוקראינה הייתי מקבל שיחות מכל רחבי המדינה, לרבות מהמזרח הרחוק הרוסי, אפילו באמצע הלילה: "מתי תגיע

ההזמנה (vyzov) מישראל". באמצעות מאמציהם של נתיבי, הארגונים היהודיים והאמריקאים, ניתן היה להתגבר בהצלחה על תקופת אי-הוודאות הזו בין קריסת ברית המועצות לבין המצב שהגיע אחר כך. הארגונים היהודיים האמריקאיים ביקשו לסייע ליהודים הסובייטים בהגירה. היהודים רצו מאוד לברוח, בעיקר בגלל המצב הכלכלי הקשה והאנטישמיות הגואה. היהודים רק רצו לברוח מברית המועצות ולא ידעו מהי ישראל. הם שמעו עליה אך לא ידעו מהי, בעוד שארצות הברית נתפסה על ידם כמשהו בטוח יותר. הארגונים היהודיים האמריקאיים עזרו להם לצאת מברית המועצות לתחנות מעבר בווינה או ברומא, ומשם לארצות הברית או לגרמניה. הם עשו זאת בצורה מאוד מאורגנת, במיוחד כספית. גם בווינה וגם ברומא היו להם מטות ארגוניים קדמיים.

בשלב מסוים, המעבר ההמוני של היהודים למערב לא מצא חן בעיניה של ישראל ושל ראש הממשלה יצחק שמיר. החל משא ומתן בין ישראל לבין האמריקאים והארגונים היהודיים, באמצעות נתיב, כדי לעצור את ההגירה הזו לארצות הברית. בערך באוגוסט 1989 ארצות הברית פרסמה הגבלות משמעותיות על כניסת המהגרים אליה, ותחנות המעבר בווינה וברומא פורקו.

נתיב שלחו את היהודים לישראל בטיסה ולא ברכבות. תהיתי, מדוע אינם משתמשים ברכבות? זה יותר זול והרבה אנשים יכולים לצאת באמצעותן. בדיון אצל ראש הממשלה שמיר שאלתי על כך את דוד ברטוב, ראש נתיב, והוא השיב לי לפני ראש הממשלה: "ניסינו ברכבות אך זה בלתי אפשרי, כי הן מלאות עד אפס מקום". ברור היה שהכוונה שלהם הייתה להטיס את היהודים לארץ ולא לשום מקום אחר: היה הרבה יותר קל לוודא שיגיעו ארצה כשהיו בשדות התעופה מאשר בתחנות הרכבת.

בסוף התקופה הסובייטית הארגונים היהודיים התפתחו במהירות רבה. הייתי בקשר עם הארגונים היהודיים החדשים, אם כי הם לא היו זקוקים לעזרתי. ארגונים ישראלים ואמריקאיים עזרו להם מאוד. החיים היהודיים צמחו ופרחו לא רק במוסקבה או בלנינגרד אלא גם במקומות אחרים. הארגונים היהודיים החדשים עסקו בתודעה של יהדות, מסורת דתית והרבה מאוד לימודי עברית. באופן מפתיע, מי שהתחילו ללמד את השפה העברית לא היו יהודים אלא רוסים, שעברו הכשרות בארגוני המודיעין שהיו אמונים על ריגול במזרח התיכון. יהודים רבים חזרו מאז לרוסיה בגלל בעיות כלכליות בישראל. באחד הוויכוחים שלי עם ידידי יעקב קדמי, הוא אמר לי שהוא בטוח שאף יהודי לא יישאר בברית המועצות. מנגד, אני תמיד אמרתי לו שאף פעם לא יהיה מצב כזה שאף יהודי לא יישאר בברית המועצות או ברוסיה. היהודים מכירים את רוסיה מאתיים שנה ויש להם קשרים מאוד עמוקים איתה. אי אפשר להעלים את היהודים מתפוצותיהם הגלותיות, כי הם חלק ממרקם האוכלוסייה בארצות העולם.

העורכים: איך התפתחו הקשרים לאחר התפרקות ברית המועצות?

א' לוי: כשפגשתי את נשיא רוסיה בוריס ילצין במהלך טקס מסירת כתב ההאמנה שלי כשגריר ישראל ברוסיה, שאלתי אותו מה יהיה עם היהודים ברוסיה, והוא הבטיח שהממשלה הרוסית תתקן את היחס ליהודים, שהוא ידאג לזה אישית. אני מאוד התאכזבתי ששר החוץ שמעון פרס לא חשב שרוסיה גם היא מעצמה חשובה כמו ארצות הברית, ולא חשב שצריך להקדיש לרוסים הרבה זמן. הזמנתי אותו לבקר במוסקבה והפגשתי אותו עם כל ראשי הממשל הרוסי, עם כל השרים החשובים לרבות ראש הממשלה, אבל הוא רצה לראות את הנשיא בוריס ילצין, וכעס שלא הצלחנו לארגן זאת. עוזריו של ילצין הבטיחו אך לא קיימו.

המשימה שלי הייתה להקים נוכחות ישראלית ברוסיה, להבהיר מהי ישראל ולהסביר שאיננו אויבים אלא מדינה עצמאית במזרח התיכון, ולא בובה אמריקאית. כל זאת על מנת להפחית את הלחץ הצבאי עלינו. אנחנו לא צריכים לשכוח שהיה רגע שברית המועצות, בשל קרבתה לערבים, כמעט פלשה לישראל. באחת מקבלות הפנים בשגרירות לרגל יום העצמאות של ישראל אחד המבקרים אמר לי: "אני מכיר אותך מעבר לגבול". הוא סיפר שהיה בכוח הסובייטי שנפרס במצרים לאורך קו המגע עם ישראל ב־1970. הוא טען שהיו אמורים להיכנס לישראל, ושלכאורה שמע אותי אומר לו ברוסית מהצד השני של הגבול: "היי בחורים, מה אתם עושים כאן? לכו לעזאזל!" לדבריו, כששמע את זה הבין שאינו שייך לסכסוך הזה. אני לא באמת הייתי שם בגבול ישראל-מצרים באותה העת, אבל כנראה, אחרי ששתה בקבלת הפנים ושמע אותי מדבר, הגיע למחשבה שכבר נפגשנו בנסיבות ההן.

לאחר שסיימתי את כהונתי, בפעמים הבאות שבאתי לרוסיה ראיתי שהגגות כבר תוקנו ואינם מטפטפים. בשנות ה־90 הזדמנתי לכנס בסנט פטרבורג, ושם יצא לי לראות את ולדימיר פוטין בשנותיו הראשונות, כשעבד בעירייה שם. פעלתי וקידמתי מול רוסיה עניינים רבים גם לאחר סיום כהונתי.

העורכים: כיצד אתה רואה את הפעילות הרוסית במזרח התיכון כיום?

א' לוי: איננו יכולים לומר לרוסיה אם להישאר בסוריה או לא, איננו בעלי הבית שם. לדעתי, טוב שהרוסים נמצאים בסוריה, מכיוון שאסד הפך להיות בלתי צפוי יותר ונדרש שמישהו יפקח עליו, בהתחשב בקרבתו לאיראן. הבעיה היא לא באסד אלא באיראן. עדיף שרוסיה תהיה שם, ולא איראן. רוסיה שונה מברית המועצות ומאפשרת לישראל לבצע התקפות על יעדים איראניים בסוריה. אני חושב שרוסיה תיחדש לצאת מסוריה בסופו של דבר, אך לפי שעה הדבר חיובי לישראל.

אסכם ואומר שאני שמח שבמהלך כהונתי ובשנים שעברו מאז הצלחנו להראות לרוסים מהישראל שווה, שהנשיא הנוכחי של רוסיה מודע לכך, וגם שאנו מבינים את תפקידה של רוסיה בעולם. עברנו כברת דרך ענקית, ממצב שהיינו האויב הגדול של הסובייטים ועד היום שאנחנו כבר לא כאלה, ויש לנו השפעה עצומה וכוח צבאי במזרח התיכון. מצב עניינים זה הוא הרבה יותר מאוזן ונכון מהימים שקדמו להם.

* ד"ר נתי קנטורוביץ', ראש מחלקת מידע ומחקר ב'נתיב' ודניאל ראקוב קיימו את הראיון ב־23 ביוני 2021, ועיבדו אותו לפרסום בסיוע יבגני מורוזוב, מתמחה במכון למחקרי ביטחון לאומי. גריגורי ראקוב תיעד את הראיון.

שער שני
קשרים בין העמים ביחסי
ישראל-רוסיה

התפתחות יחסי ישראל-רוסיה בראי שיתוף הפעולה התרבותי

נטע בריסקין־פלג

קשרי התרבות בין ישראל לבין רוסיה, שאותם מקדם בעשורים האחרונים ארגון 'נתיב', התגבשו לכדי נדבך חשוב במכלול היחסים בין המדינות. עוצמתם נובעת ממפגשים רבים ומתמשכים של מאות אלפי אזרחים ישראלים ורוסים, שלחלקם הגדול שפה ושורשים תרבותיים משותפים. מפגשים אלו מעניקים ליחסים בין המדינות מידה של עמידות בפני זעזועים, שעלולים להתפתח ברובד המדיני של הקשר בין ירושלים למוסקבה.

כבר בשנים הראשונות לשיתוף הפעולה הסובייטי-ישראלי נראה היה כי הדיאלוג בין שתי המדינות צפוי לא רק להשפיע על מכלול היחסים ביניהן, אלא גם להיות בעל חשיבות בפוליטיקה העולמית. מרגע ההכרזה על כינונה של המדינה היהודית היו היחסים בין ישראל לברית המועצות סבוכים. המחלוקות בין שתי המדינות נבעו מהמצב הבינלאומי המורכב לנוכח העימות הבין־גושי. המתח ביחסים הדו־צדדיים היה קשור הן בבעיות הפוליטיות הפנימיות בברית המועצות וב ישראל והן בשוני בהשקפות של שתי המדינות בתחומי היחסים הבינלאומיים והפוליטיקה העולמית בכלל (Jatveckij, 2012). על רקע זה, בשנת 1952 נוסד ביוזמתו של ראש ממשלת ישראל דוד בן־גוריון ארגון נתיב, שמטרתו העיקרית הייתה הסדרת הקשר בין ישראל לבין התפוצה היהודית. הוא הוקם בעיצומה של המלחמה הקרה, כאשר שררו הלכי רוח אנטי־יהודיים בברית המועצות. בתקופה זו השתייכות לעם היהודי יכולה הייתה לשמש עילה להתנכלות מצד השלטונות הסובייטיים. בעקבות חילוקי דעות מדיניים בשנת 1967 נותקו היחסים הדיפלומטיים בין ברית המועצות לישראל למשך 24 שנים. בשנות ה־80 של המאה ה־20 החלה ברית המועצות לשנות בהדרגה את גישתה השלילית ביחס ליהודים במדינות החוץ והפנים. בעקבות זאת, לא זו בלבד שנסללה הדרך לחידוש היחסים הדיפלומטיים בין ישראל לברית המועצות, אלא גם נוצרו הזדמנויות נרחבות לשיתוף פעולה בין השתיים. בשלב הראשון של פיתוח היחסים בין ברית המועצות לישראל לא זכו קשרי התרבות בין השתיים לתשומת לב ראויה. כיוון זה של שיתוף פעולה לא יכול היה להפוך לעצמאי בשל מחלוקות מדיניות חריפות בין שתי המדינות וכן בשל מצב מדיני מורכב, חרף הנחת היסודות לתחילת הדיאלוג המדיני ביניהן. שיתוף פעולה דו־צדדי בתחום התרבותי עלה מדרגה לשלב חדש, בעקבות השינויים המהותיים שחלו בשטח ברית המועצות בראשית שנות ה־90. ברית המועצות חדלה להתקיים והפדרציה הרוסית, היורשת המדינית שלה בזירה הבינלאומית, שאפה לבנות את יחסי החוץ שלה עם השותפות הזרות על בסיס עקרונות חדשים. היה זה סמלי למדי שהיחסים הדיפלומטיים בין רוסיה לישראל חודשו כבר באוקטובר 1991, חודשים אחדים לפני התפרקות ברית המועצות.

הדיאלוג התרבותי בין ישראל לבין רוסיה תפס עד מהרה מקום מרכזי בסדר היום הישראלי-רוסי. דיאלוג זה קיבל באופן טבעי אופי הרמוני ופורה בזכות מאות אלפי אנשים, אזרחי ברית המועצות בעברם, שהחליטו להפוך דווקא את ישראל למולדתם השנייה.

קשרי התרבות בין רוסיה לישראל מושפעים מהמסורת ההיסטורית ומהיחסים המדיניים ביניהן. ייחודיות הדיאלוג התרבותי הישראלי-רוסי נובעת מהתרבות הרב-לאומית הרוסית העשירה ומהתרבות רבת הפנים של ישראל בימינו. מעורבותם של אין-ספור אנשים בעלי היסטוריה ומסורות משותפות בקשרים בין המדינות מקנה אופי מיוחד לקשרים אלו. כיום ישראל היא מדינה מיוחדת במינה, שבה משולבות המורשת התרבותית בת אלפי שנים והטכנולוגיות המודרניות המתקדמות ביותר. ישראל מוכנה לחלוק את כל זה עם רוסיה, שותפתה. בין העולים החדשים של שנות ה-90 היו יוצרים רבים מהאליטה התרבותית וכן אנשי טכנולוגיה מן השורה הראשונה. הם לא רק שינו את פני מדינת ישראל והעשירו את המגוון הלשוני והתרבותי שלה, אלא גם תרמו לחיזוק ולקידום קשרי התרבות בין ישראל לרוסיה.

כפי שמציינת הבלשנית הישראלית זהבה חזן במאמרה 'שפות בישראל', השפה הרוסית הפכה לשלישית בתפוצתה בישראל, אחרי העברית והערבית (חזן, 2012).

לפי מחקרים שנערכו בשנת 2013 על ידי המרכז ע"ש לוקשטיין לחינוך יהודי בתפוצות באוניברסיטת בראילן, אוכלוסיית האזרחים דוברי רוסית בישראל מונה למעלה ממיליון איש, שהם כ-13 אחוזים מכלל אוכלוסיית המדינה. פלח זה של האוכלוסייה משפיע על אופי שיתוף הפעולה בין שתי המדינות (ברגר, 2013). אחד המסמכים הרשמיים הראשונים ביחסי ישראל-רוסיה היה 'ההסכם בדבר שיתוף פעולה בתחומי התרבות והחינוך' בין ממשלת הפדרציה הרוסית לממשלת מדינת ישראל, שנחתם ב-25 באפריל 1994 ונכנס לתוקפו ב-18 באוקטובר 1994. במסמך זה מוצגים קשרי התרבות בין רוסיה לישראל על רקע המגמות הכלליות בשיתוף הפעולה הבינ-אישיות והתרבותי, תוך הדגשת ההזדמנויות החדשות שנחשפו בפני שתי המדינות בעידן השינויים הגלובליים. למרות אופיו הכללי של המסמך והיותו ביטוי לתקופת המעבר ברוסיה, חשיבותו לא פחתה עד היום. ההסכם מקיף כמעט את כל התחומים העכשוויים של שיתוף פעולה תרבותי, מגדיר בבירור את כיוונו ואת אופיו של הדיאלוג בין המדינות, מדגיש את הצורך להשפיע על חינוך הדור הצעיר ומבליט את ערכם של חילופי התרבות כגורם החשוב ביותר לקידום הקשרים בין שתי המדינות (הסכם, 1994).

מרכזי התרבות שנפתחו מטעם שגרירויות ישראל ורוסיה משנת 1996 ואילך מילאו תפקיד חשוב בגיבושן ובמימושן של היוזמות הדו-צדדיות (הסכם, 1996). תחום הפעילות העיקרי שלהם היה כינונם וקידומם של הקשרים הבינ-תרבותיים בין שתי המדינות. נתיב — המרכז הישראלי לתרבות — הוא מוסד רשמי הפועל מטעם שגרירות ישראל ובתיאום מלא עימה, במטרה לחזק ולהעמיק את הקשר עם התרבות והמסורת של המדינה היהודית.

כיווני הפעילות העיקריים של המרכזים הישראליים לתרבות מטעם ארגון נתיב הם הוראת השפה העברית, ציון חגים יהודיים וחגי מדינת ישראל, שיתוף פעולה עם מוסדות אקדמיים בתיאום הדוק עם משרד החוץ הישראלי והשתתפות בירידים ובפסטיבלים מקומיים ובינלאומיים. המרכזים מאפשרים היכרות עם התרבות העכשווית של ישראל באמצעות הצגות תיאטרון, תערוכות, הרצאות, סדנאות אומן ואירועים אחרים המיועדים

לקהל הרחב. כל האירועים הללו מתקיימים הן במרכז התרבות והן מחוצה לו, בשיתוף פעולה עם הרשויות המקומיות ובסיוען.

חשיבות מיוחדת בפעילות המרכזים הישראליים לתרבות נודעת להוראת השפה העברית. מיזם ייחודי זה הוקם בשיתוף פעולה בין נתיב והאגף לחינוך מבוגרים במשרד החינוך הישראלי. עברית היא אחת השפות הקדומות בעולם. לאחר חורבן בית המקדש השני בידי הרומאים בשנת 70 לספירה וצאתם של היהודים לגלות, נשארה השפה העברית במשך אלפי שנים שפת קודש וטקסים דתיים בלבד. האין זה נס? לפני 150 שנה איש לא דיבר בשפה זו וכיום, בזכות פעילותם הנלהבת של מי שעמלו בסוף המאה ה־19 ובתחילת המאה ה־20 על החייאת השפה, הפכה העברית לשפתה הרשמית של מדינת ישראל, ומדברים בה למעלה מתשעה מיליון בני אדם, רובם מלידה. לכן השפה העברית וההיסטוריה הייחודית שלה הן המפתח להבנת המורשת התרבותית וההיסטורית של עם ישראל ושל מדינת ישראל.

דוגמה לשיתוף פעולה בתחום ההשכלה הגבוהה משמשים פורומים מדעיים משותפים וכנסים בינלאומיים שנערכים בהשתתפות מדענים ישראלים ורוסים מובילים. בעשורים האחרונים צברו פופולריות מיוחדת חילופי סטודנטים בין המוסדות להשכלה גבוהה. שאיפתם של סטודנטים מרוסיה ללמוד במוסדות הישראליים להשכלה גבוהה שהם בעלי מוניטין בינלאומי, להתמחות במקצוע ולצבור ניסיון עבודה באחת החברות הישראליות המובילות הפכה לגורם חשוב נוסף בקידום שיתוף הפעולה הדו־צדדי בין המדינות.

פתיחתו של מרכז התרבות הרוסי בתל אביב בשנת 2007 תרמה רבות לקידום הדיאלוג הבין־אישי והתרבותי בין שתי המדינות. המרכז הוא נציגותה בישראל של רוסטרודניצ'סטבו (Rossotrudnichestvo) – הסוכנות הפדרלית הרוסית לענייני חבר המדינות העצמאיות, ילידי רוסיה וברית המועצות החיים מחוץ לרוסיה, ולשיתוף פעולה הומניטרי בינלאומי. כפי שמצוין באתר האינטרנט הרשמי של המרכז, משימותיה העיקריות של הנציגות הן הפצת התרבות והאומנות הרוסית, תמיכה בלימוד ובהוראה של השפה הרוסית, עדכון אובייקטיבי ומהיר של הישראלים על אודות האירועים במדינות הפנים והחוץ הרוסית וסיוע למימוש תוכניות ישראליות־רוסיות משותפות בתחום הבין־אישי, התרבותי, המדעי־טכנולוגי והחינוכי.

החתימה על ההסכם הדו־צדדי המבטל את משטר אשרות התיירות (בשנת 2008) עוררה נחשול תיירות בין רוסיה לישראל. היכולת לטייל ללא מכשולים בשתי המדינות השפיעה בצורה דרמטית על התקשורת ביניהן. לפי נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה בישראל, בשנת 2019 ביקרו בישראל כ־400 אלף תיירים רוסים (למ"ס, 2020). נסיעות לצורכי תיירות מאפשרות למטיילים להכיר באופן בלתי אמצעי את המדינה שבה הם מבקרים ולחוות דעה אישית על המסורות, התרבות, המטבח, השפה, ההישגים וההזדמנויות ביעדי התיירות. ניסיון זה מתגלה כחשוב ביותר להעמקת הקשרים הבין־תרבותיים.

בעשורים האחרונים ניכרת מגמה של הגדלת מספרם של אירועי תרבות בישראל וברוסיה, באופן שמניע ומעמיק את שיתוף פעולה בין המדינות. כך, בשתי המדינות מתקיים שפע של תערוכות, פסטיבלים, פאנלים בנושאים אקטואליים, קונצרטים, כנסים מדעיים ועוד.

במסגרת הפעילות התרבותית האינטנסיבית של השנים האחרונות בולטים במיוחד כמה אירועים שאותם ראוי להדגיש. הופעת התיאטרון הלאומי הבימה על בימת התיאטרון הממלכתי במוסקבה על שם יבגני וכטנגוב – במאי תיאטרון, שחקן ומורה מהדגולים ביותר, שהיה ממייסדי תיאטרון הבימה ודמותו מקשרת

בין שני התיאטראות, הישראלי והרוסי. הופעת תיאטרון הבימה ברוסיה בשנת 2018, שהוקדשה לשנת המאה לתיאטרון, זכתה להצלחה עצומה.

באפריל 2019 נפתחה במוזיאון הממלכתי לאדריכלות רוסית על שם שצ'וסב (Shchusev) במוסקבה התערוכה הישראלית 'באוהאוס'. העיר הלבנה של תל אביב. זהו פרויקט מיוחד במינו שנועד להכיר לקהל הרוסי את המודרניזם הישראלי של שנות ה־30 וה־40 של המאה ה־20. התערוכה נערכה ביוזמת המרכז הישראלי לתרבות נתיב ובסיועה של שגרירות ישראל במוסקבה.

במאי 2019 נערכה בהצלחה רבה תערוכת הציורים 'ישראל – ארץ ישנה חדשה' במוזיאון הממלכתי לאומנות בנובוסיבירסק. את התערוכה יזמה אגודת האומנים בישראל בסיוע המרכז הישראלי לתרבות נתיב בנובוסיבירסק. ייחודו של פרויקט זה בכך שכל משתתפי התערוכה היו אומנים ישראלים, שקיבלו הכשרה מקצועית ברית המועצות ובמדינות המרחב הפוסט־סובייטי. אלה אומנים בעלי שם בעולם האומנות שנוהגים להציג בתערוכות בינלאומיות, אשר יצירותיהם נמצאות באוספים של מוזיאונים חשובים ברחבי העולם. מלבד אירועי תרבות אלה התקיימו בערי רוסיה פסטיבלים של התרבות הישראלית ושל השפה העברית, ימי קולנוע ישראלי עכשווי ואירועים מעניינים נוספים.

לסיכום, יש לציין את התועלת המובהקת שמביא קידום של קשרי התרבות ליחסים בין המדינות. מקורם של קשרי תרבות אלה הוא באנשים עצמם – תושבי ישראל ורוסיה שהם קרובי משפחה וחברים טובים, השומרים על קשר גם בתקופות מורכבות ביותר ברובד הדו־צדדי או בעיתות מתיחות בינלאומית. אפשר לתאר שיתוף פעולה בינלאומי מעין זה כפעילות אפקטיבית ביותר של דיפלומטיה ציבורית. הדיאלוג בין רוסיה לישראל מתפתח כיום בצורה מוצלחת ודינמית במספר כיוונים בוזמנית. ארגון נתיב במשרד ראש הממשלה תורם באופן פעיל לשיתוף פעולה זה באמצעות מרכזי התרבות מטעם שגרירות ישראל ברוסיה.

מקורות

ברגר, ש' (2013). **יהודים דוברי רוסית וישראלים בברית המועצות לשעבר, מרכז אירופה וצפון אמריקה: זהות ישראלית ויהודית וצפי הגירה – דו"ח מחקר**. אוניברסיטת בראילן, מרכז לוקשטיין לחינוך יהודי בתפוצות. **הסכם בין ממשלת מדינת ישראל לבין ממשלת הפדרציה הרוסית בדבר שיתוף פעולה בתחומי התרבות והחינוך** (1994, 25 באפריל). רשומות, כתבי אמנה 1080. אתר נבו. **הסכם בין ממשלת מדינת ישראל לבין ממשלת הפדרציה הרוסית בדבר ההקמה והתפקוד של מרכזי תרבות** (1996, 31 באוקטובר). רשומות, כתבי אמנה 1264. אתר נבו. חזן, ז' (2012, חורף תשע"ב). **שפות בישראל**. משרד החינוך. למ"ס (2020, 1 בפברואר). **כניסות מבקרים ב־2019**. הודעה לתקשורת. הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.

Jatveckij, B. (2012). [In Russian] *Razvitie mezhhkul'turnogo sotrudnichestva Izrailja i Rossii: konec XX — nachalo XXI veka [The development of intercultural cooperation between Israel and Russia: late 20th — early 21st century]*, Kontzert, P. 212.

היחסים בין המדינות הם יחסים בין עמים

יורי קאנור

הקשר הישראלי-רוסי בנוי לא רק על אינטרסים לאומיים אלא במידה רבה גם על רגש של חיבה הדדית בין שני העמים. האנטישמיות הממלכתית, שהייתה סימן היכר של המשטר הסובייטי, הפכה עם התמוטטותו לנחלתן של קבוצות השוליים בחברה הרוסית המודרנית, מאחר שלא טופחה עוד על ידי הרשויות. סקרי עמדות הציבור הרוסי ביחס לישראל וליהודים בשנים האחרונות מבססים טענה זו.

כינונם של יחסים דיפלומטיים בין מדינות או חידושם (כמו במקרה של רוסיה וישראל) משקף ולעיתים אף מהווה המשך ליחסים בין העמים (כמו במקרה דנן), אולם אין זה כך תמיד. לדוגמה, ההכרה ההדדית על כלל השלכותיה הדיפלומטיות – שבאה לאחר החתימה על הסכמי השלום בין ישראל למצרים בשנת 1979 ובין ישראל לירדן בשנת 1994 – לא הביאה לשינוי ביחסן של רוב האוכלוסייה ושל רוב האליטה האינטלקטואלית המקומית כלפי יהודים וכלפי ישראלים. למרות עשרות שנים של קשרים רשמיים ברמה המדינית, יחס זה נשאר ללא שינוי. הוא עודנו נע בין חשדנות וקנאה חולנית לשנאה גלויה המתפרצת מעת לעת בבתי הפרלמנט ובמהומות רחוב, שבהן קורא ההמון לנתק את היחסים עם ישראל ולחזור למצב שקדם לכינונם. אילו גורמי ההנהגה במצרים ובירדן הלכו שבי אחרי הרחוב הזועם, הניתוק אכן היה מתרחש, ויותר מפעם אחת. למרבה המזל, ראשי המדינות מבינים אילו השלכות עלולות להיות לכך ויודעים כיצד לרסן את ההמון בזירה הפנימית. יש הסבורים כי אפשר היה לקדם במהירות רבה יותר את תהליך הנורמליזציה בין המדינות הסוניות המתונות לישראל (המכונה 'הסכמי אברהם') ולשלב בו מדינות נוספות, אלמלא הדעות הקדומות האנטי-ישראליות שהושרשו בדעת הקהל במדינות אלו. המנהיגות והאליטות השולטות במדינות מוסלמיות רבות מוכנות זה זמן רב לנורמליזציה עם ישראל. הן מקיימות עימה קשרים חשאיים, אבל תהליך הסדרת היחסים ביניהן לבין ישראל נבלם באופן מלאכותי עקב חשש של מנהיגים אלה לעורר את זעמו של הציבור המקומי, שהתנגד לכל הסדרה עם ישראל. במשך יותר מחצי מאה טיפחו השלטונות הערביים בקרב הציבור במדינותיהם שנאה כלפי יהודים וכלפי ישראל, תוך שימוש בכלל האמצעים האידיאולוגיים העומדים לרשותם. כעת, כאשר עמדתם השתנתה, נאלצים המנהיגים להתחשב בדימויים השליליים שהם עצמם טיפחו בקרב אזרחיהם. האידיאולוגיה של שנאה לישראל, שנזרעה בעבר באוכלוסייה, ממשיכה להתקיים בתוכה בגדר הנחות יסוד מוסריות לאומיות. יהיה זה קשה ומסוכן להרוס אותן באמצעות לחץ מלמעלה, אף על פי שהמצב המדיני והאסטרטגי השתנה מן היסוד.

במילים אחרות, אין זה משנה כמה יהיה זה הגיוני, פרגמטי ונכון מבחינת התזמון לכונן יחסים רשמיים וידידותיים עם ישראל ברמת הממשלות. יחסים אלה לא יוכלו להתפתח באופן טבעי אם הם לא יזכו לתמיכה במישור הרגשי מצד העם.

שלושים שנות יחסים דיפלומטיים מלאים בין ישראל לרוסיה: עבר, הווה, עתיד / עורכים: צבי מגן ודניאל ראקוב

לאחר הפרסטרויקה, בסוף שנות ה־80 ותחילת שנות ה־90 של מאה הקודמת, הפגינה החברה האזרחית בברית המועצות ולאחר מכן ברוסיה גמישות בתפיסת עולמה, והרבה יותר סובלנות ונכונות לשינויים מאלו שמגלה החברה האזרחית הערבית של ימינו.

המגמה הכללית לפתיחות, לביטול האיסורים האידיאולוגיים ולהערכה מחדש של הנחות היסוד המדיניות, שהתפתחה בדרגים המדיניים הגבוהים ביותר בברית המועצות, הביאה גם להתרחקות מאופן ההתייחסות הרשמי השלילי ליהודים, למדינה היהודית ולמעשה לציונות, שהתקיים במשך עשרות שנים. מייד עם הסרת החסמים האידיאולוגיים הנוקשים והאטומים החלו מגעים הדדיים והוסדרו דרכי תקשורת שבהן זרם מידע רב. אז התעורר גם העניין הרב בישראל, ולא רק בקרב האוכלוסייה היהודית של ברית המועצות אלא גם בחברה הסובייטית כולה.

נוצר אפקט של סכר שנפרץ: עד אז לא הייתה כל נגישות למידע אובייקטיבי על המדינה היהודית, על החיים בה, על תפקידה בזירה הבינלאומית ובפרט על יחסה לברית המועצות. זאת ועוד, מה שהיה ידוע על ישראל היה למעשה מעוות, בהיותו מושתת על הערכות שליליות עד זדוניות ועל מידע מסולף. לכן, משהוסרו החסמים והמידע על ישראל החל לזרום באופן חופשי, הוא זכה לביקוש כאילו היה זה "הפרי האסור". במילים פשוטות, במונחים של דעת הקהל הפכה ישראל למותג אופנתי.

מערכת העיונות כלפי ישראל, שהייתה מושרשת עמוק בחברה הסובייטית, התמוטטה משנחלשה יכולתו של המשטר הקומוניסטי לכפות את תכתוביו על הציבור עם תחילת הפרסטרויקה. התברר כי עיונות זו לא יכלה להתקיים בלי לחץ מלמעלה וללא שלד אדמיניסטרטיבי ואידיאולוגי נוקשה. החברה הסובייטית עברה בהצלחה את מבחן הסובלנות והעמידות לאנטישמיות, שבו היא הועמדה על ידי החיים עצמם.

הגלאסנוסט (הפתיחות) – ביטולם של הצנזורה ושל התכתובים האידיאולוגיים הנוקשים – הביא לחופש ביטוי ולאפשרות להביע דעות והשקפות כמעט ללא הגבלה, ובהן גם דעות לאומניות, אנטישמיות ואפילו פשיסטיות של ממש. הופיעו תנועות וקבוצות קיצוניות שהטיפו באופן גלוי ומשולח רסן לשנאת יהודים כבימי הפוגרומים. בין הקבוצות הללו בלט במיוחד הארגון פמיאט (Pamiat), שממנו הסתעפו קבוצות קיצוניות אף יותר. בסוף שנות ה־80 ובתחילת שנות ה־90, פעילי ארגון פמיאט, שהיו ביניהם גם דמויות מפורסמות, קיימו בקביעות עצרות המונים ותהלוכות במוסקבה ובערים גדולות נוספות, ובפרט בלנינגרד. הם גם פרסמו ספרות אנטישמית רבה. עם זאת, ההתססה והתעמולה הנרחבת והרעשנית למדי, שעוררה חששות מפני אפשרות לביצוע פוגרומים, לא הובילה בסופו של דבר לפעולות מעשיות כלשהן.

הדחייה של ההסתה לפוגרומים מצד רוב האוכלוסייה הלמה את הממצאים המתקבלים ממחקרי דעת קהל מקיפים ומעמיקים שעורך הקונגרס היהודי של רוסיה (REK) מדי שנה. הממצאים מצביעים על כך שהאנטישמיות ברוסיה היא נחלתן של קבוצות השוליים. שנאת יהודים או "האנטישמיות העממית", חרף היותה מסורת ארוכת שנים שטופחה ברוסיה עוד מימי האימפריה הצארית, חדלה להתקיים בהיעדרה של אנטישמיות ממלכתית. ללא עידוד מצד רשויות השלטון, האנטישמיות אינה זוכה לתמיכה ברבדיה הרחבים של החברה הרוסית.

אומנם בסוף שנות ה־80 ובתחילת שנות ה־90 של המאה הקודמת לא בוצע כל מחקר מדעי בנושא, אך אפשר היה למדוד בצורה אמפירית כיצד השתנה יחסה של האוכלוסייה היהודים וכלפי ישראל – מיחס שלילי ביותר, שאותו טיפח המשטר הקודם באמצעות התעמולה הרשמית, ליחס חיובי בבירור.

אז החלה ההתעוררות המהירה של התודעה הלאומית היהודית ושל החיים היהודיים. הוקמו ארגונים לאומיים והתחדשה הפעילות הדתית. אולם כל אלה ואפילו ההגירה היהודית ההמונית מברית המועצות לא גררו אחריהם יחס שלילי ליהודים אלא להיפך, עוררו הבנה וכבוד כלפיהם. הצינונות חדלה להיות גורם מאיים ברגע שהפסיקו להשתמש בה להפחדה.

השינוי העקרוני במדיניות החוץ הסובייטית בכיוון של היפתחות לעולם בישר שינוי לטובה ביחסה של ברית המועצות לישראל. כלומר, חידוש היחסים הדיפלומטיים הרשמיים היה בבחינת המובן מאליו, ורק עניין של זמן. תפקיד חשוב מילאו בתהליך זה הלכי הרוח בציבור ביחס למדינת ישראל, שהיו חיוביים באופן בלתי צפוי למרות שנים של עימות, דיסאינפורמציה ושטיפת מוח. יחס חיובי זה השפיע בסופו של דבר על קצב ההתקדמות אל היעד שנקבע.

משרד החוץ הסובייטי פעל בזהירות, בהדרגתיות ובלי חיפזון. תחילת עבודתו של הצוות הקונסולרי הישראלי במוסקבה הייתה נקודת המפנה בקשרים בין המדינות. הצוות החל לפעול מייד לאחר פגישת שר החוץ הסובייטי אדוארד שוורדנזדה עם ראש ממשלת ישראל יצחק שמיר, במהלך כנס במטה האו"ם בניו יורק ביוני 1988. לטובת פתרון הבעיות המעשיות (שרובן היה קשור בגל המסתמן של עליית יהודי ברית המועצות) אפשר היה להסתפק עוד זמן מה בדרג של צוות קונסולרי, אולם שורה של אירועים דרמטיים גרמו להאצת התהליך, לפתיחת הנציגות הרשמית של ישראל במוסקבה ולהתקרבות כללית בין שתי המדינות.

פושעים שחטפו בדצמבר 1988 כיתת תלמידים ומורה בעיר אורדז'וניקידזה (Ordzhonikidze, כיום Vladikavkaz) שבאזור הקווקז והחזיקו בהם כבני ערובה תרמו באופן ניכר – בלי שהתכוונו לכך – לשיפור חד ביחסים בין ברית המועצות לישראל. החוטפים הציבו תנאים שהושפעו הן מהתעמולה הסובייטית והן מהמיתוסים האנטישמיים. תמורת שחרור התלמידים והמורה הם דרשו לטוס לישראל, שהייתה בראייתם המדינה העוינת ביותר לברית המועצות, ושעימה לא היו לסובייטים יחסים דיפלומטיים. לאור זאת סברו הפושעים כי הם לא יוסגרו לברית המועצות. בתמורה לשחרורם הציגו החוטפים לישראל מחצית מסכום הכופר – מיליון דולר – שהם דרשו מהרשויות הסובייטיות בעבור בני הערובה. החוטפים סברו שיהודים לא יוכלו לסרב לסכום גבוה כל כך.

מובן שבישראל החוטפים נעצרו. לאחר סיום הטיפול בהליכים הפורמליים הם הוסגרו לידי הרשויות הסובייטיות, אנשי צוות המטוס שהיו בני ערובה של הפושעים זכו לקבלת פנים חמה בארץ והמטוס הוחזר לברית המועצות. האירוע, שהעולם כולו עקב אחריו במתח רב, זכה לפרסום נרחב. בברית המועצות הוא מוטט את המיתוס בדבר עוינותה של ישראל גם בקרב אלה שביקשו להאמין בו.

התנהגותה של המדינה היהודית (שהייתה צפויה, שכן ישראל בעצמה סובלת מאיום הטרור) נתפסה כמעשה אצילי וידידותי וזכתה להערכה פומבית הן מצד משרד החוץ הסובייטי והן מצד הממשלה כולה. לדברי אריה לויין, אז ראש הצוות הקונסולרי של ישראל במוסקבה ולימים השגריר הישראלי הראשון ברוסיה,

הוא הזמן לבילי נחיתתו של המטוס החטוף בישראל אל השר שוורדנדזה, וזה הביע בפניו הכרת תודה. מרגע זה החלו הגורמים הרשמיים במוסקבה להתייחס לישראל כאל ידידה.

אלכסנדר בובין (Bovin) מונה לתפקיד השגריר הראשון של ברית המועצות בישראל לאחר חידוש היחסים בין השניים, והיה גם שגרירה הראשון של רוסיה בישראל. מינויו של בובין לתפקיד זה היה הוכחה כבדת משקל וחשובה לכך שהיחסים בין מוסקבה לירושלים אינם רק יחסים פורמליים בין שתי המדינות, אלא גם יחסים רגשיים בין שני העמים.

בובין, שהתבלט באישיותו המרשימה והתפרסם כפרשן פוליטי ומגיש תוכנית טלוויזיה, היה אהוד מאוד על הקהל הסובייטי הרחב. בובין לא היה דיפלומט במקצועו. הוא נמנה עם האליטה הפוליטית ושימש יועצם וכותב נאומיהם של המנהיגים הסובייטים יורי אנדרופוב וליאוניד ברז'נייב. בו בזמן הוא היה אדם חופשי, עצמאי, חד לשון, מעין דיסידנט המקורב לשלטון.

בחוגי העיתונאים וכמובן בחוגי השלטון הכירו את יחסו של בובין לישראל ולמדיניותה של ברית המועצות כלפיה. בעיצומה של העוינות הסובייטית למדינה היהודית, בובין הרשה לעצמו את הבלתי מתקבל על הדעת באותם זמנים. הוא טען בפומבי כי ברית המועצות טעתה בכך שניתקה את היחסים הדיפלומטיים עם ישראל. ייתכן שזו הייתה הסיבה להדחתו מתפקיד מנחה התוכנית המובילה בערוץ הטלוויזיה המרכזי בשם 'הסקירה הבינלאומית', שעסקה בנושאי מדיניות חוץ.

מינויו של בובין לשגריר בישראל לאחר הנתק הדרמטי וארוך השנים ביחסים בין המדינות היה צעד אמיץ, סמלי ופריי ראייה ארוכת טווח של ראשי משרד החוץ ושל מנהיגי ברית המועצות דאז. הודות לבובין, לא רק שחידוש היחסים בין שתי המדינות החל ברגל ימין, הוא גם לווה ב"הרמוניה" המדינית הנכונה.

אלכסנדר בובין היה, כפי שכינוהו, השגריר העממי. הוא היה אהוד מאוד בישראל, רבים התחברו אליו והיו עימו ביחסי ידידות קרובים. היו אלה הן אנשים מהממסד הישראלי והן אזרחים פשוטים, רובם דוברי רוסית שעלו מברית המועצות שנים קודם לכן, וגם עולים חדשים שהגיעו לישראל בהמוניהם בתקופה זו בדיוק, ושינו לחלוטין את פני המדינה היהודית.

העובדה שהיה זה בובין שייצג את מדינת מוצאם על אדמת מולדתם ההיסטורית תרמה לכך שאזרחים אלה שימרו או חידשו את הקשר עם המדינה שעזבו. הם לא שכחו ולא רצו לשכוח את המדינה הזו ושמרו אותה בליבם. אינני יודע אם מינויו של בובין נועד לשמש מחווה כלפי ישראל מצד ראשי משרד החוץ הסובייטי דאז, או שהדבר קרה באופן בלתי מתוכנן, אך אין ספק שזה היה מהלך מוצלח!

אחרי שלושים שנה אפשר לומר כי היחסים בין רוסיה לישראל – על אף המחלוקות שהיו בעבר וכאלה שעולות מעת לעת גם עכשיו – בנויים לא רק על מחוות ואינטרסים רשמיים. ביסודם טמון קשר רגשי עמוק הנובע מההרכב האתני בישראל, מההיסטוריה המשותפת ומהעובדה שבאופן מסורתי שתי המדינות תופסות זו את זו כדבר מה גדול יותר וטובע עמוק יותר ממושא של דיפלומטיה פורמלית. מדובר בנכס יקר ביותר שיש לשמור עליו, כי נכס זה הוא שברירי ביותר וקשה להסבר שכלתני.

כשקשה להסביר, צריך פשוט להרגיש.

צמיחתם של מוסדות הקהילה היהודית בשטחי ברית המועצות לשעבר

חיים בן־יעקב

פעילות יהודית מאורגנת הייתה אסורה בברית המועצות והפעילים נרדפו על ידי השלטונות. רק בשנים האחרונות שקדמו להתפרקות ברית המועצות התאפשרה פעילות כזו. התקומה היהודית במרחב הפוסט־סובייטי לבשה שתי צורות: הגירה לישראל ולמערב וכן ביסוס קהילות חדשות במדינות שקמו על חורבותיה של ברית המועצות. כיום חיים במרחב האירו־אסייתי לפחות 500 אלף יהודים אתניים ובני משפחות מעורבות, שחלק ניכר מהם מעורב בפעילות יהודית מאורגנת (חינוכית, דתית, חברתית). לקהילה היהודית זו מאפיינים ייחודיים, המציבים את השייך האתני והמורשת במקום בולט בזהות היהודית, יותר מידיעת עברית או יידיש או קיום מצוות דתיות. תמיכתם של בני הקהילה בישראל מהווה אף היא רכיב חשוב בזהותם היהודית.

מבוא

מוסדות הקהילה היהודית הפעילים בשטחה של ברית המועצות לשעבר הוקמו על רקע תהליכים שהניעו את פירוק הגוש הסובייטי ואת ההגירה ההמונית של היהודים לישראל ולמדינות המערב. למרות שחוקרים התמקדו לא אחת בחקר תהליך ההתארגנות של הקהילות היהודיות במרחב זה (גור־גורביץ, 2003; Khanin, 2000; Lourie, 1991; Tsigelman, 1991; 2002), היבטים רבים עדיין אינם מיוצגים במידה מספקת. מאמר זה הוא ניסיון למלא חוסרים אלה, ולו חלקית, מנקודת המבט של המחבר על העובדות והתהליכים של העשורים האחרונים. מוסדות קהילתיים מודרניים של הקהילה היהודית החלו להיבנות עם חידוש היחסים הדיפלומטיים עם מדינת ישראל. האירועים ההיסטוריים המוזכרים במאמר זה התרחשו החל מניתוק היחסים הדיפלומטיים בין ברית המועצות למדינת ישראל בשנת 1967, ועד שנת 1991.

מורשת התקופה הסובייטית

הדור הנוכחי של אזרחי רוסיה יתקשה לדמיין את המצב שבו חיו היהודים עד לפני זמן לא רב. הם היו מיעוט אתני מופלה, ללא קשרים משמעותיים עם קהילות יהודיות ברחבי העולם, עם ארגונים יהודיים בינלאומיים או עם מדינת ישראל. למרות שהיהודים מצאו את עצמם מאחורי "מסך הברזל", הם לא נשכחו. רבים בעולם היהודי התפללו לשלום, שאירורו להם מקום סמלי ליד שולחן חג הפסח, והמאבק למען חופש התנועה ולמען הזכויות של יהודי ברית המועצות הפך לגורם השראה עיקרי ומאחד עבור היהדות העולמית. יהודי ברית המועצות עצמם לא נשארו פסיביים. בשנות ה־70 של המאה ה־20 התפתחו בקרב "הדות הדממה", כפי שכינה אותה אלי ויזל בספרו (Wiesel, 1966) מגמות חדשות: התרחקות מהגדרות הרשמיות, התחזקות הזהות הלאומית ובנייה מחדש של התנועה הציונית.

פערים אידיאולוגיים בין קבוצות שונות היו בלתי נמנעים: בעוד ה"פוליטיקאים" מבין היהודים הסובייטים סברו כי הגירה המונית היא הדרך היחידה לפתור את הבעיות הלאומיות של יהדות ברית המועצות ושאפו להתרכז במאבק על זכות ההגירה, "אנשי התרבות" עמדו על הצורך בהחייאה ובפיתוח התרבות היהודית בברית המועצות עצמה. יתר על כן, הפלג המתון ה"לגליסטי" של "אנשי התרבות" ראה בכך משימה ארוכת טווח והיה מוכן לשיתוף פעולה מוגבל עם השלטון. לכך נוספה התעניינות הולכת וגוברת בדת היהודית ובקהילות היהודיות, שגם ביחס אליהן הסתמנו בסוף התקופה הסובייטית חילוקי דעות בין חב"ד לליטאים ובין הציונות הליברלית לציונות הדתית, אשר הלכה למעשה שיתפו ביניהם פעולה הן בעשייה והן במאבק למען ההגירה לישראל (Khanin, 2002; Morozov, 1998). כתב העת היהודי בשפה הרוסית 'תרבות' היה לאחת הפלטפורמות הללו, והעורך שלו, הסופר פליקס קנדל, הדגיש את הזכות של קוראיו להכיר את עמם ואת תרבותו: "זוהי תרבותך, זוהי ההיסטוריה של העם שלך, זוהי המסורת שלך. קרא ללא חשש, קורא יקר. קרא חופשי, אל תסתתר!" (Freedman, 1989; Gittelman et al, 2007; Khanin & Ben-Yaakov, 2008; Kosharovskiy, 2014).

רק בשנים 1984–1989 התארגנו תומכי הזרמים השונים בארגון הציוני של ברית המועצות ('הארגון הציוני'), באיגוד המורים של השפה העברית ('איגוד המורים') ובאיגוד התרבות היהודית, הרשמי למחצה. המאבק ביניהם הפך גלוי כבר בשיאה של הפרסטריויקה, באספה הרשמית הראשונה של קהילות וארגונים יהודיים של ברית המועצות (מוסקבה, דצמבר 1989). "הציונים הקיצונים" מ'הארגון הציוני' דרשו להקים ועדת עלייה כדי לבצע "פינוי" המוני של יהודי ברית המועצות לישראל, ואילו "הציונים המתונים" ו"אנשי התרבות" הציעו להקים ועד קהילות וארגונים יהודיים, וכן אוטונומיה מקומית (Khanin, 2011a).

דילמות הייצוג

חלק מהמחלוקת של שנות ה-90 נסבה סביב השאלה בדבר יכולתם של הארגונים המתפתחים לייצג יהודים דוברי רוסית בתור קהילה עצמאית בפני הרשויות וכן בפני ארגונים בינלאומיים – יהודיים ולא יהודיים. בתקופה הסובייטית לא היה עולה בדעתו של איש להעלות שאלה מסוג זה, שהרי ארגונים יהודיים "רשמיים" שהקים השלטון הסובייטי היו מעין חיקוי למוסדות יהודיים לאומיים: החל מ'המחלקה היהודית' של ועדי המפלגה הקומוניסטית בשנות ה-20, דרך הקמת הוועד היהודי האנטי-פשיסטי במהלך מלחמת העולם השנייה, שנועד לגייס מקורות כספיים ואהדה כלפי ברית המועצות מצד יהדות העולם ולהשפיע על דעת הקהל, ואשר חוסל בסוף שנות ה-40 ותחילת ה-50, וכן הוועד האנטי-ציוני של הציבוריות הסובייטית, שהוקם בשנת 1983 ביוזמת דרג בכיר במפלגה הקומוניסטית והקג"ב (KGB) והיה ללעג ביחס לרעיון הייצוג היהודי.

הקמת מסגרות עצמאיות – דוגמת הוועד הארצי של ברית המועצות לתיאום הפעילות הציונית שפעל בשנים 1969–1970, או הסימפוזיון 'התרבות היהודית בברית המועצות: המצב, החזון' (מוסקבה, 21–23 בדצמבר 1976), שפוזר על ידי השלטונות כבר בשלב ההכנות – גרמה לתהודה בינלאומית משמעותית והדגישה את רצונם של יהודי ברית המועצות לשמור על קשר עם יהודי העולם בתקופת היעדר הקשרים הדיפלומטיים עם ישראל. יש לציין שלמאמצים אלה היו תוצאות סמליות בעיקר.

היו בברית המועצות קהילות דתיות מעטות ומוסדות ספורים של תרבות היידיש, והקשר ביניהם לבין העולם היהודי שמעבר למסך הברזל היה מוגבל. מדי פעם התקיימו מגעים עם שליחי 'נתיב' (הלשכה לקשרים עם יהודי ברית המועצות ומזרח אירופה של ממשלת ישראל) ועם ארגונים יהודיים בינלאומיים. בעבר רווחה הטענה כי בשטחה של ברית המועצות התקיימה בשנות ה־70 וה־80 של המאה ה־20 רשת דינמית, מרוכזת ומתואמת עם ישראל של ציונים מסורבי עלייה, שבראשה עמד איש הקשר של נתיב במוסקבה, יולי קושרובסקי. ואולם טענה זו אינה נתמכת בראיות, במסמכים או בעדויות של מסורבי עלייה, לרבות של קושרובסקי ז"ל (Khanin, 2011c). אפרים חולמיאנסקי, מנהל פרויקט 'ערים' ללימודי עברית במחוזות הספר מטעם הקהילה הציונית בעיר מוסקבה, כינה את קושרובסקי "האדם שביצע משימת תקשורת סודית עם 'לשכת הקשר' – ארגון ישראלי רשמי שקיבל על עצמו מימון חסוי של פרויקט ערים, אספקת ציוד, חומרי לימוד וספרים" (Kholmyanskiy, 2007).

בתקופה זו, ארגונים ישראליים וארגונים יהודיים בינלאומיים נטלו על עצמם את ייצוג יהודי ברית המועצות ברחבי העולם, והחלו לפעול מול השלטונות של מדינות המחנה הקומוניסטי לטובת האינטרסים של היהודים שם. את התפקיד הזה מילאו פעילי לובי הקהילות היהודיות בארצות הברית (The Union of Councils for Soviet Jewry, for Soviet Jews; National Conference on Soviet Jewry). כמו כן התקיימו פרויקטים ייעודיים כמו הסימפוזיון 'התרבות היהודית בברית המועצות' שנתמך על ידי הוועד האקדמי האמריקאי, שבין משתתפיו נמנו אנשי אקדמיה בולטים ומנהיגי העולם היהודי, בראשם אלי ויזל. בשנים 1971 ו־1976 התקיימו ועידות בריסל לסולידריות עם יהדות ברית המועצות (Chernin, 1999, p.59).

בשנות הפרסטרויקה יזמו שלטונות ברית המועצות הקמה של אגודות לתרבות יהודית – הצורה החוקית הראשונה של התאחדויות יהודיות בברית המועצות בתקופה החדשה, אשר פעלו במקביל לקהילות הדתיות (Khanin, 2000). באופן פרדוקסלי, דווקא ארגונים יהודיים בינלאומיים הפכו שותפים לאותו ניסיון, האחרון בתקופת המפלגה הקומוניסטית, להקמת מוסדות יהודיים נשלטים. כך, בשנת 1988, סגן יו"ר הקונגרס היהודי העולמי איזי ליבלר ניהל דיון עם משרד התרבות של ברית המועצות בדבר הקמת מרכז תרבות יהודית, ובפברואר 1989 נחנך במוסקבה מרכז התרבות הבינלאומי ע"ש שלמה מיכאלס (מיכואלס) – הארגון הראשון בברית המועצות לשעבר שפעילותו העיקרית הייתה בתחום פיתוח התרבות היהודית. מיכאלס היה שחקן ובמאי יהודי בולט, יו"ר הוועד היהודי האנטי־פשיסטי. הוא נרצח בשנת 1948, כפי שטוענים חוקרים רבים – על פי פקודתו של סטלין. מרכז התרבות הבינלאומי על שמו הוקם על בסיס התיאטרון הקאמרי היהודי המוזיקלי שהקים הבמאי יורי שרלינג עוד בשנות ה־70. השלטונות הסובייטיים הרשמיים הגיבו על פתיחת המרכז באיפוק, אך בעולם האירוע עורר תהודה אדירה. ברכות נשלחו מטעם מזכיר המדינה של ארצות הברית ג'יימס בייקר, ראש ממשלת בריטניה מרגרט תאצ'ר, ראש ממשלת אוסטרליה בוב הוק, ראש ממשלת ישראל יצחק שמיר ואחרים, ויו"ר הקונגרס היהודי העולמי אדגר ברונפמן נאם אישית בטקס הפתיחה של המרכז. המלחין המנוח מיכאיל גלז, שבהמשך גם נבחר ליו"ר התאגדות הארגונים היהודיים בחבר העמים וברוסיה, נבחר לעמוד בראשו.

בהתבסס על התפתחויות אלה טענו חלק מהחוקרים כי יוזמות ההתארגנות של היהודים לא התבססו על משאבים פנימיים אלא על חיצוניים (Altshuler et al., 1995). נראה כי מסקנה זו מוגזמת למדי. כבר

בתחילת דרכן של האגודות לתרבות היהודית ניכרה שאיפתן לנצל מסגרות חוקיות קיימות כדי לקדם פעילות תרבותית-חינוכית וציונית, והן עסקו בענייני התרבות היהודית, חינוך יהודי וצדקה.

תהליך התגבשות הנציגות היהודית נמשך במסגרת 'השולחן העגול לענייני התרבות היהודית' שהתקיים במאי 1989 בריגה (שהיה למעשה הוועדה היהודית הלגלית הראשונה בבירת המועצות מאז סוף שנות ה־20), וכן בדצמבר 1989 בקונגרס הראשון של יהודי ברית המועצות במוסקבה, שבו הוכרז, לראשונה לאחר הפסקה בת 60 שנה, על הקמת הארגון המרכזי הראשון ליהדות ברית המועצות, שנקרא ועד הקהילות והארגונים היהודיים של ברית המועצות או בקצרה "הוועד".

הכנס התמקד הן בעתיד הקהילות היהודיות הסובייטיות והן ביחסיהן עם ארגונים יהודיים בתפוצות. התקיים ויכוח בין תומכי הגירה מיידית של היהודים לבין אלה שדרשו הקמת מוסדות קהילתיים בתפקוד מלא לטווח ארוך, וכן בין מצדדי הקמת ארגון יהודי ארצי ריכוזי לתומכים בהקמת מוסדות עצמאיים ברפובליקות של ברית המועצות שהחלו להתרחק מהמדינה הסובייטית, אשר חדלה להתקיים בסוף 1991. האליטות היהודיות־רוסיות החדשות הניעו בכנס דיאלוג עם מנהיגי הארגונים היהודיים הבינלאומיים באשר להשתלבות במשפחת הקהילות היהודיות בעולם. באביב 1991 הצטרף "הוועד" לקונגרס היהודי העולמי בטקס חגיגי.

באותו מעמד הכריזה המשלחת של יהודי ברית המועצות באספת הקונגרס היהודי העולמי (WJC) על הקמת מדור אירואסייתי, אשר כעבור כמה חודשים קיבל את השם 'הקונגרס היהודי האירואסייתי' (EAJC).

כל זה העיד על התחדשות התנועה היהודית בברית המועצות ושילוב מחדש של יהודי ברית המועצות עם יהדות העולם. לאחר האספה הראשונה של "הוועד", החלה רווחת בקרב המנהיגות היהודית הסובייטית התחושה שהשותפים הזרים שלהם מתייחסים לניסיונותיהם לבסס את החיים היהודיים המאורגנים בברית המועצות בתור תופעה חולפת, והם מצפים להיעלמותה של היהדות ה"פוסט־סובייטית" וה"אירואסייתית"

בתוך מספר שנים. ארגונים יהודיים בינלאומיים המשיכו להתייחס לקהילות מברית המועצות לשעבר בתור "קהילות מעבר", וייחסו להן חולשה ארגונית וכלכלית ואי־יציבות דמוגרפית, הכרוכה בתהליכי ההגירה והעלייה.

היחסים הדיפלומטיים בין ישראל לברית המועצות חודשו ב־18 באוקטובר 1991 (Joint Statement),

הארגונים היהודיים־ישראליים כגון ג'וינט (ארגון ה־JDC, ועד ההפצה האמריקאי, פעל בשטחה של

ברית המועצות לשעבר מתוך המטה שלו בירושלים, וצוות המנהלים היה ישראלי) או הסוכנות היהודית,

שבתחילה תמכו בארגונים קהילתיים מקומיים, החלו לבנות תשתיות פעילות עצמאיות במדינות ברית המועצות

לשעבר החל משנת 1994, כפי שמציין האתנוגרף והבלשן מ"א צ'לנוב. בשנות ה־70 וה־80 הוא נמנה עם

מנהיגי התנועה ה"לגליסטית" של "אנשי התרבות" וכן עמד בראש "הוועד" של ברית המועצות (לשעבר)

החל מהקמתו בשנת 1989 ועד לפיזורו בשנת 2001. הוא ציין: "העלייה לישראל או ההגירה למדינות המערב

כבר אינן הדרך היחידה שמאפשרת ליהודים דוברי רוסית להצטרף לעולם היהודי הגדול" (Chlenov, 2012).

החל משנת 1989 התנהלה התקומה הלאומית והתרבותית של יהודי ברית המועצות לשעבר בשני צירים

מקבילים: העלייה לישראל הפכה לתופעה בולטת, אך במקביל לה התרחש גם תהליך של מיסוד הארגונים

היהודיים בתוך ברית המועצות ובמדינות שירשו אותה. על רקע זה, בשנת 2001 הפך EAJC לנציגות יהודי

המרחב הפוסט־סובייטי ולחטיבה אזורית מן המניין של הקונגרס היהודי העולמי (WJC), במעמד זה לזה

של ההתאחדויות היבשתיות האחרות. קודם לכן EAJC היה נציגות פורמלית ונטולת כל השפעה ממשית על

ארגוני הגג היהודיים של הרפובליקות הסובייטיות לשעבר, שחיפשו ומצאו את דרכם העצמאית למוסדות יהודיים בינלאומיים.

בשנת 1989 הוקמה המועצה הכלל-סובייטית של הקהילות הדתיות היהודיות בראשותו של הרב הראשי של ברית המועצות, אדולף ס' שייביץ'. לאחר התפרקותה של ברית המועצות הוקם ברוסיה (ונרשם בשנת 1993, יו"ר – אולג מליס) הקונגרס של התאחדויות הארגונים היהודיים הדתיים ברוסיה (KEROOR). שייביץ' מכהן כרבה הראשי של מועצת הרבנים של KEROOR.

קבוצת הארגונים הדתיים באזור כוללת גם את 'פדרציית הקהילות היהודיות של רוסיה' (FEOR), נרשמה במשרד המשפטים של הפדרציה הרוסית בשנת 1999, יו"ר – אלכסנדר בורודה). זהו הארגון הפעיל ביותר מבין הארגונים היהודיים ברוסיה, המייצג מגוון שלם של תוכניות לחינוך פורמלי ובלתי פורמלי, תוכניות פרסום ומידע, והוא גם אגודה דתית הפועלת תחת חסותה של התנועה החסידית חב"ד. הרב הראשי של רוסיה בָּרָל לזר עומד בראש מועצת הרבנים של FEOR.

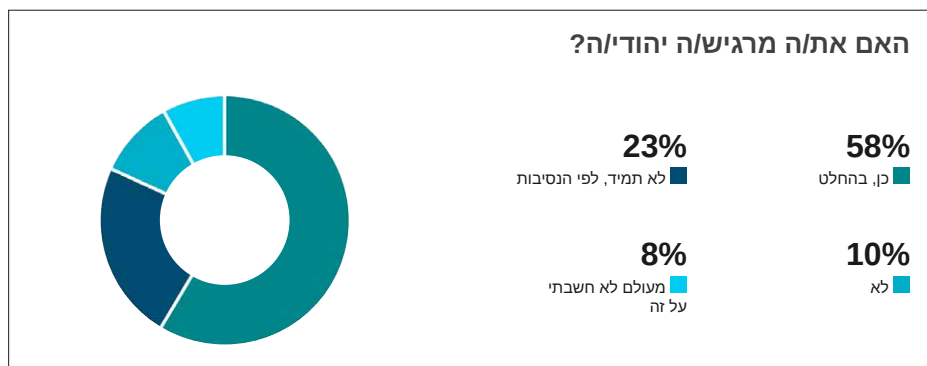
נציגות אזורית של האיגוד העולמי ליהדות מתקדמת (התנועה הרפורמית) מתפקדת במרחב. החל משנת 1990 פועלת התאחדות המונה 35 קהילות ברוסיה, באוקראינה ובבלרוס ומעסיקה חמישה רבנים, תנועת הנוער 'נצר' והתוכנית האקדמית של המכון ליהדות מודרנית במוסקבה, המכשירה מורים, רבנים וחזנים ומפעילה מחנות נוער וסמינרים.

בסתיו 2001 אישרה האספה הכללית של הקונגרס היהודי העולמי, שאליו הגיעו למעלה מ-500 נציגים מכל היבשות, את מעמדו של הקונגרס היהודי האירו־אסייתי בתור הסניף האזורי הרשמי של הקונגרס היהודי העולמי.

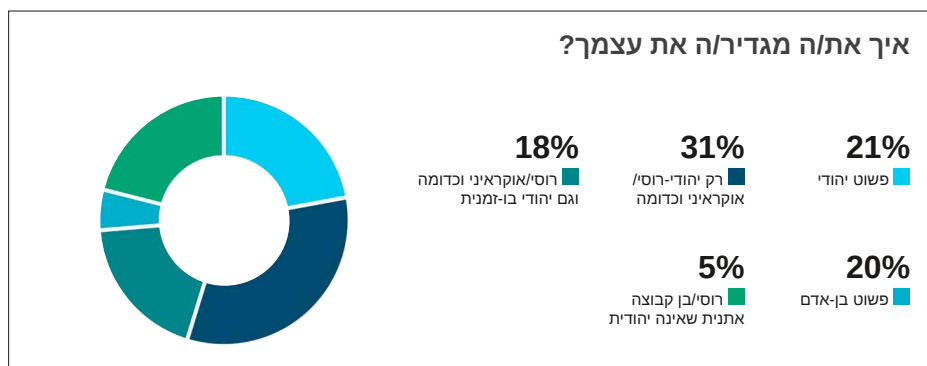
המצב העכשווי של מוסדות הקהילה היהודית במרחב האירו־אסייתי

קהילות יהודיות של אזור אירו־אסיה הן "עולם רוסי־יהודי", שמשמר פרשנות ייחודית של הזהות היהודית השונה מהפרשנות של היהודים המערביים או של ישראל. פרשנותן מעניקה משקל רב יותר לרכיב האתני של הזהות היהודית (לעומת הרכיב הדתי), והדבר הוכח במחקרים רבים (Chlenov et al., 2002; Gitelman et al., 2007; Osovtsov et al., 2011; Khanin et al., 2007; Khanin, 2011b; al., 1994), כולל במחקר נרחב שנערך על ידי המכון לחקר היהדות באירופה ואסיה בקרב האוכלוסייה היהודית ברוסיה, אוקראינה, בלרוס, מולדובה וקזחסטן, ואשר מטרתו הייתה ניתוח של התפתחות הזהות ומגמות ההתהוות של הקהילות היהודיות, מנגנוני ההצטרפות לקולקטיב היהודי, מגמות ההגירה והמעמד הסוציו־אקונומי בקרב קבוצות שונות של יהודים. כן נחקרו היחס לישראל ותפקידה של המדינה היהודית במכלול התרבותי, הערכי וההתנהגותי של הקבוצות המתוארות (Khanin & Chernin, 2020).

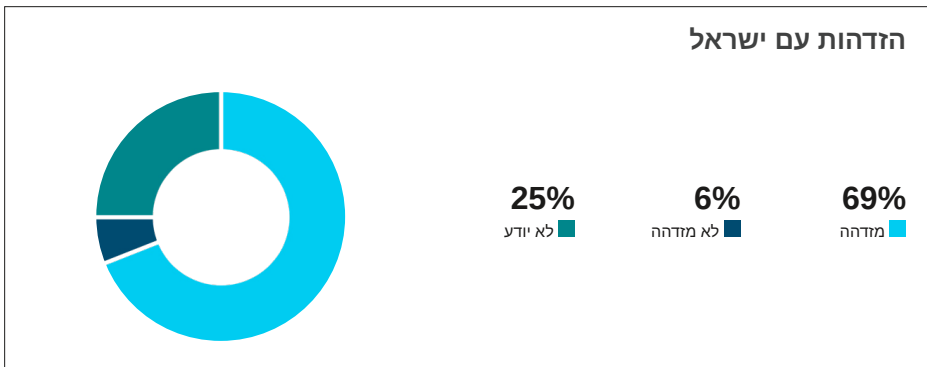
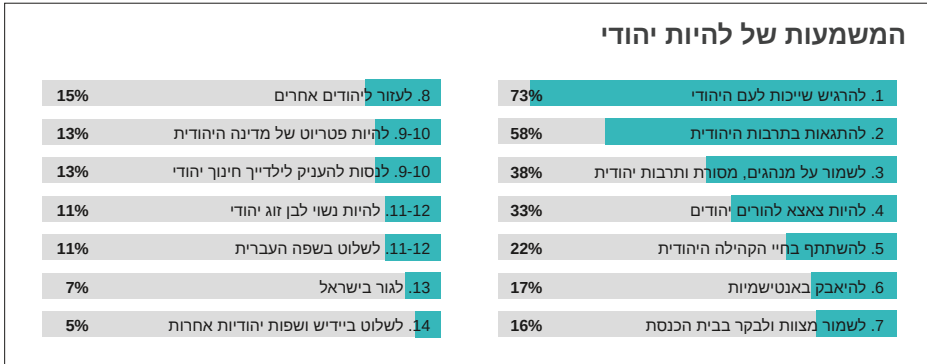
במהלך המחקר התקבלו נתונים על מצבם הנוכחי של היהודים במרחב האירו־אסייתי, על מגמות ההתפתחות של החיים היהודיים ולגבי אנשים העונים לקריטריונים של חוק השבות הישראלי – יהודים אתניים, צאצאי דור שני ושלישי לנישואים מעורבים, בני הזוג הלא־יהודים של אותם אנשים, וכן נציגים של דור רביעי לבתי אב שהם בני נישואים מעורבים, שאינם עונים על דרישות חוק השבות אך מעורבים בחיי הקהילה היהודית. כך למשל, על השאלה "האם אתה מרגיש יהודי?", 58 אחוזים ענו "כן בהחלט", 23 אחוזים ענו "לא תמיד, לפי הנסיבות", ורק 10 אחוזים ענו "לא".

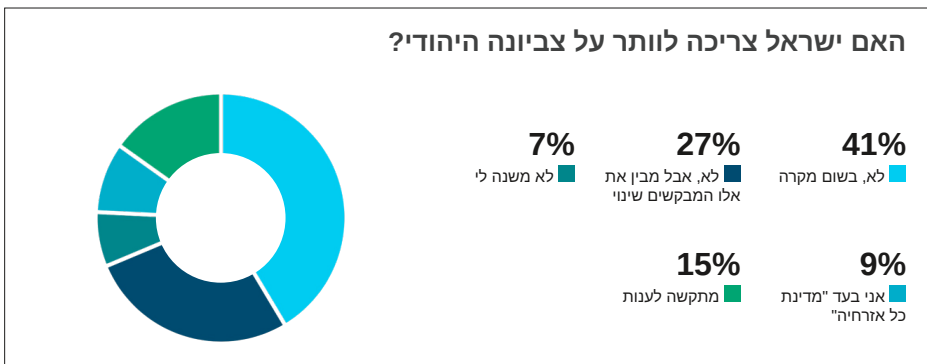
במדינות ברית המועצות לשעבר מתעצבת קבוצה תת־אתנית חדשה בעם היהודי – יהודים דוברי רוסית, שהבסיס התרבותי שלה הוא מורשתם של יהודי מזרח אירופה האשכנזים. במקביל, הולכות ומתבססות זהויות יהודיות מקומיות חדשות – יהודי רוסיה, יהודי אוקראינה וכדומה, השונות מקבוצות תת־אתניות יהודיות מוכרות מן העבר (כגון יהודי גאורגיה, יהודי קווקז/יהודים הרריים, יהודי בוכרה וכדומה). בתשובה לשאלה כיצד הם מגדירים את עצמם, 21 אחוזים מהמשיבים ענו "פשוט יהודי", 31 אחוזים – "יהודי רוס/אוקראיני וכדומה", 18 אחוזים – "רוסי, אוקראיני וכדומה ויהודי בו־זמנית", 20 אחוזים "פשוט בן אדם" וחמישה אחוזים ענו "רוסי/בן קבוצה אתנית אחרת שאינה יהודית".

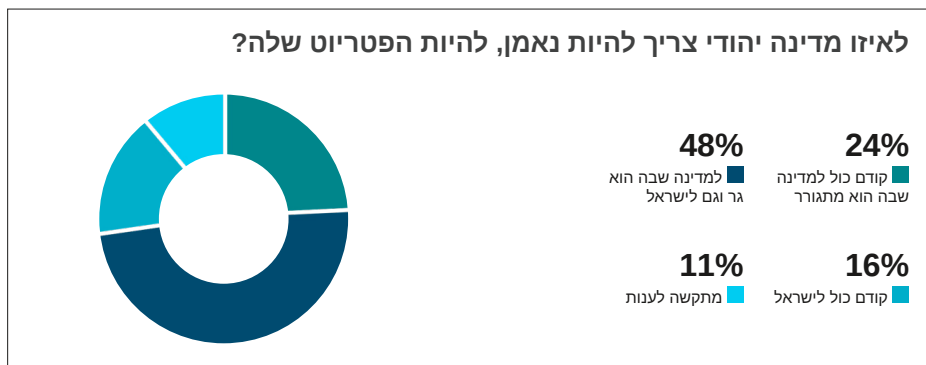
ראוי לציין את האופי החילוני האתני של זהות המשיבים. השליטה בשפות יהודיות (עברית/יידיש) רצויה, אך אינה הכרחית להגדרתם העצמית כיהודים. תפקידה של הדת בזהות היהודית הפוסט־סובייטית נשאר בעל חשיבות מועטה, והקריטריונים הדתיים של הגדרת היהדות, שלא היו רלוונטיים בתנאים של אידיאולוגיה סובייטית, נותרים עדיין בשולי התודעה של הקהילה היהודית המקומית. עבור רוב המשיבים, להיות יהודי פירושו קודם כול "להרגיש שייכות לעם היהודי" (73 אחוזים), "להתגאות בתרבות היהודית" (58 אחוזים), "לשמור על מנהגים, מסורת ותרבות יהודית" (38 אחוזים) ו"להיות צאצאים להורים יהודים" (33 אחוזים), ורק 16 אחוזים חושבים שלהיות יהודי זה "לשמור מצוות ולבקר בבית הכנסת".

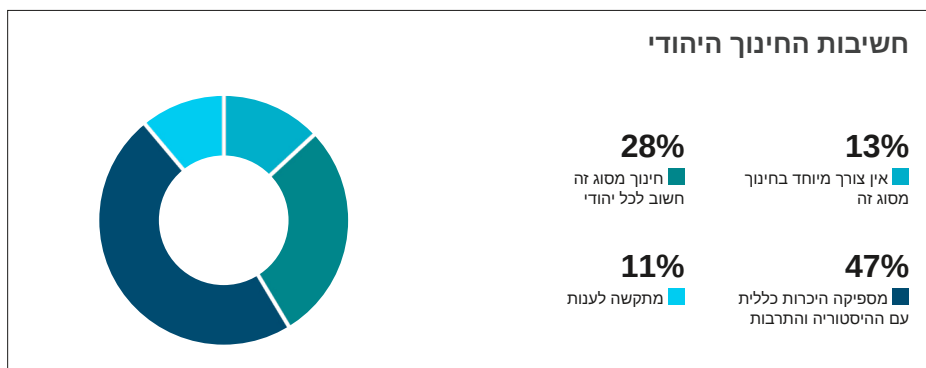
ישראל הייתה ועודנה גורם חשוב מאוד בזדהותם של יהודי האזור, ו־69 אחוזים מהמשיבים מזדהים איתה. הרוב המוחלט של המשיבים תומך בשמירה על הצביון היהודי של מדינת ישראל. 41 אחוזים מהנשאלים חושבים שישראל לא צריכה לוותר על אופייה היהודי, 27 אחוזים חושבים שהיא צריכה להישאר יהודית, למרות שהם מבינים את אלה המבקשים שינויים.

במענה לשאלה "לאיזו מדינה צריך יהודי להיות נאמן, להיות הפטריוט שלה?" 16 אחוזים השיבו: "קודם כול, לישראל", 48 אחוזים השיבו "למדינה שבה הם גרים וגם לישראל", ועוד 24 אחוזים חשבו שקודם כול הוא צריך להיות פטריוט של "המדינה שבה הוא מתגורר".

בקהילות יהודיות דוברות רוסית בתפוצות עדיין יש תפקיד חשוב למשפחה מבחינת הטמעת הזהות היהודית, אם כי תפקיד זה הולך ונחלש, והוא נתפס על ידי מערכת החינוך היהודי והפעילות הקהילתית. 28 אחוזים חושבים שחינוך יהודי "חשוב לכל יהודי", 47 אחוזים סבורים ש"מספיק היכרות כללית עם ההיסטוריה והתרבות" ו-13 אחוזים חושבים "שאינן צורך מיוחד בחינוך מסוג זה".

המחקר מראה כי קיים יחס ישר בין עוצמת הזהות היהודית למעורבות בחיי הקהילה היהודית, וכן שהצעירים והפנסיונרים פעילים יותר, ואילו אנשים בגיל העמידה מוכנים לשקול את המעורבות שלהם בחיי הקהילה. ההערכה השמרנית ביותר של מספר האנשים המעוניינים להיות מעורבים בתוכניות יהודיות בשטחן של מדינות ברית המועצות לשעבר עומדת על כ-500 אלף בני אדם, כ-60 אחוזים מתוכם יהודים אתניים ובני דור ראשון לנישואים מעורבים. עיצוב המדיניות בעבודה עם קבוצות אלה הוא אתגר העומד בפני הארגונים היהודיים, אך הניסיון מוכיח כי בכל מקום שיש בו אתגר, נמצאות גם הזדמנויות.

מספר התאחדויות בינלאומיות מקיימות את פעילותן באזור, וכאן נציין את הבולטות שבהן (נוסף על הארגונים שצוינו לעיל): הקונגרס העולמי של יהודי קווקז; הקונגרס העולמי של יהודי גאורגיה; איגוד מרכזי קהילה יהודיים; איגוד מועדוני מכבי; איגוד אסירי הגטאות ומחנות הריכוז; מרכז המדענים ומורים ליהדות במוסדות הלימוד של 'ספר'; תנועות הנוער 'הלל' ואגודת הסטודנטים היהודים. ניתוח תקנוני הארגונים הללו מאפשר לרכז את יעדיהם השכיחים ביותר – תמיכה בישראל ברמה ההצהרתית והמעשית; הגנה על זכויות הפרט של יהודים וזכות הפולחן היהודי של הקהילות; תמיכה במוסדות הפועלים בתחום הלימוד, ההפצה והפיתוח של תרבות יהודית; עזרה בהפצת המידע על פעילות יהודית; שמירה על המורשת היהודית; החזרת רכוש הקהילות היהודיות אשר הוחרם שלא כדין; השגת פיצויים הוגנים ליהודים ולבני משפחותיהם ששרדו את השואה.

קהילות במרחב האירואסייתי עובדות בשיתוף עם הרשויות הממשלתיות בנושאי המאבק באנטישמיות ובגישה האנטי-ישראלית, תוך מתן תשומת לב לשמירה על זיכרון השואה. 'המרכז לחקר השואה בברית המועצות לשעבר' שהוקם במוזיאון יד ושם הפך למוקד לכל השאלות בנושא השואה ולהכשרת המורים. פועלים בתחום זה גם 'מרכז השואה' במוסקבה (בראשותם של א' אלטמן וא' גרבר) והמרכזים האוקראיניים בעיר דנייפר, דניפרו באוקראינית, (בהנהלת ד"ר א' שצ'ופק) ובעיר קייב (בהנהלת ד"ר פודולסקי). המכון לחקר היהדות באירופה ובאסיה שהוקם על ידי הקונגרס היהודי האירואסייתי בשנת 2017 (יו"ר המועצה האקדמית – פרופ' זאב חנין) מהווה פלטפורמה בין-תחומית עבור המומחים המובילים בתחום חקר המצב העכשווי של קהילות האזור, היחסים שלהם עם מדינת ישראל וכן חקר ההיסטוריה, התרבות והמורשת החברתית-פוליטית של יהודי האזור. לפעילות זו חשיבות מיוחדת, על רקע צמצום ניכר במספר המרכזים האקדמיים העוסקים במחקר על הפעילות היהודית במרחב.

החינוך היהודי

בתי ספר יהודיים, שהקמתם הייתה אחד הצעדים הראשונים בראשית תקומתה של הקהילה היהודית, פועלים כיום כמעט בכל הערים של ברית המועצות לשעבר שבהן מתגוררת אוכלוסייה יהודית משמעותית, ועל פי נתוני תוכנית 'חפציבה' של משרד החינוך, יש יותר מ-70 בתי ספר כאלה (31 ברוסיה, 35 באוקראינה ואחד או שניים בכל אחת מהמדינות הבאות: בלרוס, מולדובה, גאורגיה, אזרבייג'ן, קירגיסטן, ליטא, לטביה ואסטוניה). בערים גדולות שאינן ערי בירה, בתי ספר כאלה נתפסים כמוסדות חינוך יוקרתיים, המספקים השכלה איכותית ותנאים נוחים לילדים, ואילו בתי ספר של סוף שבוע (Sunday school) פועלים לרוב בערים שבהן יש קהילות ובתי כנסת. המחקר לעיל הראה שלמעלה מ-40 אחוזים מהמשיבים הודיעו כי יש להם השכלה יהודית כלשהי. כמעט 40 אחוזים מאלה שיש להם ילדים ונכדים רשמו אותם לבתי ספר יהודיים רגילים או לבתי ספר של סוף שבוע, ואנשים צעירים, וביניהם שיעור גבוה במיוחד של בני נישואים מעורבים, מייחסים חשיבות רבה להשכלה יהודית אף יותר מבני הדור מבוגר.

במרחב האירואסייתי התעצבה מערכת השכלה גבוהה בתחום לימודי היהדות ברמה אקדמית. ראשית, אפשר לציין את המערכת המשולבת שנוצרה על בסיס המרכז למורים ולחוקרים בתחום לימודי היהדות בשם 'ספר', הכוללת מורים וחוקרים העוסקים בחקר היהדות ברמה האקדמית ('ספר' הוקם במסגרת המכון

ללימודים סלביים של האקדמיה הרוסית למדעים) ופועלת בהובלתה של ד"ר מוצ'לובה, ובה מספר מוסדות להשכלה גבוהה, ביניהם: האקדמיה הלאומית הקלסית ע"ש רמב"ם (החל משנת 2019 נכללת באוניברסיטה הרוסית הלאומית ע"ש קוסיגין); המרכז ללימודי הציוויליזציה היהודית במכון ללימודי אסיה ואפריקה של האוניברסיטה הלאומית במוסקבה, בהנהלתו של פרופ' א"ב קובלמן; פרויקט ללימודי יהדות בסנט פטרסבורג, הרוסית הלאומית ההומניטרית; וכן מרכזים אקדמיים בסנט פטרסבורג (המכון ליהדות בסנט פטרסבורג, המחלקה לתרבות יהודית באוניברסיטת הלאומית בסנט פטרבורג ובקייב (פרויקט היהדות באקדמיה קייב-מוהיליאנסקאיה), שבהם נערכת גם פעילות מחקרית, מעבר לתוכניות האקדמיות של לימודי תואר ראשון ושני.

סיכום ומסקנות

מוסדות הקהילה היהודית ברוסיה התפתחו על פלטפורמות פעילות בתקופה הסובייטית, ותוך כדי פירוק ההסדרים החברתיים והפוליטיים המקובלים באותה תקופה. בשל דילמות הייצוג המוצגות במאמר זה פיתחה הקהילה היהודית ברוסיה במאמץ רב מערכת מיוחדת במינה של ארגונים (מוסדות, כולל מוסדות חינוך, לרבות בתחום השכלה גבוהה ומחקר, שקמו יש מאין) הנותנים מענה לצרכים של האוכלוסייה היהודית המורחבת ומחברים את יהדות רוסיה למשפחת העולם היהודי המאורגן ברמה הבינלאומית. קהילות יהודיות של רוסיה בפרט, ושל אזור אירואסיה בכלל שומרות על תפיסה ייחודית של הזהות היהודית, השונה מזו של היהודים בעולם המערבי ובישראל.

סיכום העובדות שנאספו וניתוח הממצאים של המחקר הסוציולוגי הנרחב, שנערך על ידי המכון לחקר יהדות באירופה ואסיה ביוזמת EAJC, מאפשרים להסיק מספר מסקנות בנוגע למצבה של יהדות רוסיה (Khanin & Chernin, 2020):

- באזור האירואסייתי נוצרה קבוצה תת־אתנית של העם היהודי, המאופיינת בזהות ייחודית שמבוססת על מרכיבי מסורת תרבותית מקומית של יהודי אשכנז; בהתרחקות מהשימוש בשפת היידיש ומהפולקלור המבוסס עליה; וכן במעורבות של בני זוג לא־יהודים ושל צאצאי היהודים במוסדות הקהילתיים. יהודי האזור הפוסט־סובייטי תופסים את עצמם כ"יהודים רוסים", "יהודים אוקראינים" וכדומה, בעוד שההגדרה "יהודים סובייטים" הופכת פחות רלוונטית, למרות שנוצרה מעין קהילה רוסית חוצה לאומים, המבוססת על מערכת קשרים משפחתיים וחברתיים.
- המעורבים ביותר בפעילות היהודית הקהילתית הם הצעירים ובני הגיל השלישי, בעוד שבני גיל העמידה – בני מעמד הביניים מעורבים פחות בחיי הקהילה, אך מוכנים לשקול זאת אם יוצע להם. נרשמה תלות בין התודעה הלאומית לבין מידת המעורבות במוסדות ההשכלה היהודית, ולמרות שהדרישה לרכישת השכלה יהודית נותרה מתונה, מחבר המאמר אינו מסכים עם הטענה כי התהליך של התבוללות אתנית ותרבותית של יהודי ברית המועצות לשעבר ושל בני משפחותיהם נעשה בלתי הפיך. למעלה מ־500 אלף איש, ששני שלישים מתוכם הם יהודים אתניים ונציגי הדור הראשון של נישואים מעורבים – הם משתתפים פוטנציאליים בתוכניות יהודיות.
- מדינת ישראל נתפסת כגרעין הזהות האישית, התרבותית והלאומית־אתנית של יהודי אירואסיה, וכן מוקד של תוכניות הגירה. ב־30 השנים האחרונות הוקמו מוסדות קהילתיים המשולבים בעולם היהודי

המאורגן, אשר מפתחים קשרים עם מדינת ישראל, מספקים שירותים לאוכלוסייה היהודית ומגינים על הזכויות והאינטרסים של העם היהודי מול ארגונים ממשלתיים ובינלאומיים רשמיים.

מקורות

גורגורביץ', ב' (2003). **חיפוש זהות בין התבללות להגירה. היחסים בין השלטון הצארי, הסובייטי והרוסי לבין היהודים.** הספרייה הציונית.

- Altshuler, M. (1995). Soviet Jewry — A Community in Turmoil. in R. S. Wistrich, (ed.), *Terms of Survival — The Jewish World Since 1945* (pp. 188 — 222). Routledge.
- Chernin, A. D. (1999). Making Soviet Jews an Issue. in A.D. Chernin & M. Friedman, (eds.), *A second Exodus: The American movement to free Soviet Jews*. Brandeis University Press.
- Chlenov, M. (2002). [In Russian] Osobennosti etnicheskoy i konfessionalnoy identifikatsii russkikh evreyev [Features of the ethnic and confessional identification of Russian Jews], in L. Dymerskaya-Tsigelman, & D. Prital, (eds.), *Jews of the former USSR in Israel and in the Diaspora*. Hebrew University.
- Chlenov, M. (2012, April 28). *Political Portrait of the Euro-Asian Jewish Congress*. *Jews of Eurasia*.
- Freedman, R.O. (1989). *Soviet Jewry in the 1980s: The politics of Anti-Semitism and emigration and the dynamics of resettlement*. Duke University Press.
- Gitelman, Ts., Chervyakov, V. & Shapiro, V. (1994). [In Russian] Iudaizm v natsionalnom samosoznanii rossiyskikh evreyev [Judaism in the National Self-Consciousness of the Russian Jews]. *Journal of the Moscow Jewish University*, 3 (7), 121–144.
- Gitelman, Z. & Ro'i, Y. (ed.) (2007). *Revolution, repression and revival: Soviet Jewish experience — in honor of Prof. Mordehai Altchuler*. Rowman and Littlefield.
- Joint Statement (1991). Collection of international treaties of the USSR, 47 (1994). [In Russian] Sovmestnoye zayavleniye o vosstanovlenii diplomaticheskikh otnosheniy mezhdru Soyuzom Sovetskikh Sotsialisticheskikh Respublik i Gosudarstvom Izrail ot 18 oktyabrya 1991 goda, [Joint statement on the restoration of diplomatic relations between the Union of Soviet Socialist Republics and the State of Israel dated October 18, 1991]. *Elektronnyj fond pravovyh i normativno-tehnicheskikh dokumentov*.
- Khanin, V. (2000). Perestroika and Jewish cultural associations in Ukraine, 1987-1991. *Jews in Eastern Europe*, 2(42), 5–24.
- Khanin, V. (2002). Institutionalization of the Post-Communist Jewish movement: Organizational structures, ruling elites, and political conflicts. *Jewish Political Studies Review*, 14 (1-2), 5–28.
- Khanin, V. (2011a). [In Russian] V poiskakh obshchiny. Modeli vrozhdheniya organizovannoy evreyskoy zhizni v pozdnem SSSR i postsovetkikh stranakh [Looking for a community. Models of the revival of organized Jewish life in the late USSR and post-Soviet countries]. *Diaspora Journal*, 2, 64–79.
- Khanin, V. (2011b). Between Eurasia and Europe: Jewish community and identities in contemporary Russia and Ukraine, in J. H. Schoeps, & O. Glukner, (eds.). *A road to nowhere? Jewish experiences in the unifying Europe* (pp. 61-89) Brill.
- Khanin, V. (2011c, April). The Refusenik community in Moscow: Social networks and models of identification. *East European Jewish Affairs*, 41(1-2), 75–88.
- Khanin, V. & Ben-Yaakov, H. (2008). [In Russian] *Shetidnevnyaya vojna i evreyskoye dvizheniye v SSSR [The Six Day War and the Jewish movement in the USSR]*. Center for Scientists and Teachers of Jewish Studies in Universities "Sefer".
- Khanin, V. & Chernin, V. (2007). *Identity, assimilation and revival: Ethnic social processes among the Jewish population of the former Soviet Union*. Rappaport Center for Assimilation Studies and Strengthening of Jewish Vitality.
- Khanin, V. & Chernin, V. (2020, March). [In Russian] *Evreyskaya identichnost v byvshem SSSR: parametry, modeli i vyzovy [Jewish identity in the former USSR: Parameters, models and challenges]*. *Institute of Eurasian Jewish Studies and the Center for Diaspora Studies of Tel Aviv University*.
- Kholmyanskiy, E. (2007). [In Russian] *Zvuchaniye tishiny, [Sound of silence]*.

- Kosharovskiy, U. (2014). [In Russian] *My snova evrei. Ocherki po istorii sionistskogo dvizheniya v Sovetskom Soyuze*, [We are Jews again. Essays on the history of the Zionist movement in the Soviet Union]. Vol. 1-4.
- Lourie, J. (1991). Religious Refusenik networks in Moscow and Leningrad: The view from anthropology. *Jews and Jewish Topics in the Soviet Union and Eastern Europe*, 15, pp. 31-47.
- Morozov, B. (1998). [In Russian] *Evreyskaya emigratsiya v svete novykh dokumentov*, [Jewish emigration in the light of new documents]. Ivrus.
- Osovtsov, A. & Yakovenko, I. (2011). [In Russian] *Evreyskiy narod v Rossii — kto, zachem i pochemu k nemu otnositsya*, [The Jewish People in Russia — Who, why and what for treats them]. House of the Jewish Book.
- Tsigelman L. (1991). The impact of ideological changes in the USSR on different generations of the Soviet intelligentsia, in Y. Ro'i, & A. Beker (eds.), *Jewish culture and identity in the Soviet Union* (pp. 42-72). New York University Press.
- Wiesel, E. (1966). *The Jews of silence. A personal report on Soviet Jewry*. Holt, Rinehart & Winston.

"אני מאמין שרוסיה חשובה לישראל, ואני רוצה להאמין

שגם ישראל חשובה לרוסיה"

ראיון עם צבי מגן

השגריר (בדימוס) צבי מגן השתתף בסוף שנות ה-80 במשלחת הקונסולרית הישראלית הראשונה למוסקבה כנציג 'נתיב', עוד בטרם חודשו היחסים הדיפלומטיים בין ישראל לברית המועצות. בהמשך התמנה לתפקיד שגריר ישראל באוקראינה, שגריר ישראל במוסקבה ולתפקידי מפתח ב'נתיב', לרבות שבע שנים כראש הארגון. מאז פרישתו מהשירות הציבורי עוסק צבי מגן בקידום הקשרים האקדמיים בין רוסיה לישראל, והוא אחד המומחים המובילים בישראל בנושא רוסיה והמרחב הפוסט-סובייטי.

העורכים: כשהגעת למוסקבה בפעם הראשונה ב-1988, מה ראית ומה חווית?

צבי מגן: אכן נפל בחלקי ללוות את כל התקופה בתפקידים רשמיים ואקדמיים שונים. אני הייתי מהישראליים הראשונים שהגיעו "לשטח", לברית המועצות, עוד בטרם חודשו היחסים, כראש הצוות של ארגון נתיב, כחלק מהמשלחת הקונסולרית הישראלית הראשונה. ב-1987 פרשתי משירות הקבע בצה"ל והציעו לי להצטרף לנתיב. ב-1988 ברית המועצות החלה לאותת על נכונותה להפשיר את יחסיה עם ישראל, ושוגרתי למוסקבה במסגרת המשלחת הקונסולרית כנציג נתיב. לאחר מספר חודשים ברוסיה חזרתי למטה נתיב בארץ, ובהמשך התמניתי לתפקיד סגן ראש הארגון. הייתי נוהג להגיע לעיתים קרובות לביקורי עבודה בברית המועצות. המשימות שלנו לא היו אופייניות לפעילות דיפלומטית רגילה. הן כללו הן כינון יחסים דיפלומטיים ואחרים עם ברית המועצות אחרי שנות איבה רבות והן התנעת תהליך העלייה של היהודים לישראל, שהוגדר על ידי ממשלת ישראל כיעד פעולה בעל קדימות. החל מ-1967 לא היו יחסים פורמליים בין מדינת ישראל לברית המועצות, להיפך, שררו ביניהן יחסי איבה ואפילו מלחמה. עתה באנו, בעצם, לכונן קשרים מדיניים עם הסובייטים. ממשלו של מיכאיל גורבצ'וב, שעמד באותה העת בראש המדינה הסובייטית, נקט ככלל גישה חיובית כלפי ישראל. הוא כבר היה נכון לפתוח את השערים ליציאת היהודים, אם כי לא בבת אחת ותחת מגבלות. עם זאת, לא ידענו לכמה זמן חלון ההזדמנויות לחילוץ היהודים הסובייטיים יהיה פתוח עבורנו. משרד החוץ הסובייטי שימש עבורנו "כתובת רשמית" והפנה אותנו לערוצי קשר רלוונטיים נוספים. עוד לא הייתה שגרירות משלנו ועבדנו מתוך השגרירות ההולנדית, שייצגה את האינטרסים הישראליים במשך כל התקופה שבה היה נתק ביחסים הדיפלומטיים בין המדינות. חוץ מהטיפול בקשר הישראלי-סובייטי המשימה שלנו הייתה לתת שירות קונסולרי, וכך גם נקראנו – 'צוות קונסולרי' או 'משלחת קונסולרית'. זו הייתה הפעם הראשונה שהישראלים ראו את ברית המועצות, לאחר שנים רבות של ניתוק הקשרים הדיפלומטיים. הופתענו לגלות שזה לא היה דומה למה שחשבנו מבחינת גודל המדינה, נורמות התנהגות,

שלושים שנות יחסים דיפלומטיים מלאים בין ישראל לרוסיה: עבר, הווה, עתיד / עורכים: צבי מגן ודניאל ראקוב

האופי של האנשים ושל הממסד. למדנו להכיר את העולם הסובייטי ואת היהודים בברית המועצות. נסענו די הרבה לאורכה ולרוחבה של המדינה. אני הייתי מהראשונים שהגיעו ללנינגרד (סנט פטרבורג דהיום), אודסה וקייב. בנינו את התשתית לפעילות שלנו בברית המועצות ולימים במדינות החדשות שקמו בעקבות התפרקותה – מסגרות ארגוניות שברובן פועלות עד היום. היינו בוודאי יעד למעקב מאוד צמוד של שירותי הביטחון הסובייטיים, וגם עם זה למדנו לחיות.

הידע שלנו לגבי היהודים שאותם באנו לחלץ היה מוגבל יחסית. הכרנו את המידע שהופץ מתוך ברית המועצות בדרכים וכלים שונים, לרבות ביחס למאבקים שניהלו הפעילים היהודים, אבל לא ידענו פרטים רבים על האוכלוסייה היהודית ונאלצנו ללמוד את הכול בשטח. עמדנו בקשר עם הפעילים היהודים שהיו בתהליך של יציאה לפעילות גלויה, לאחר שנים שפעלו בסתר. ליוונו את תהליך ההתהוות של פעילות יהודית גלויה בברית המועצות, התארגנות הקהילה היהודית ובניית הקשר בינה לבין מדינת ישראל.

בסוף שנות ה-80 ותחילת שנות ה-90 קמו בברית המועצות ארגונים יהודיים ממוסדים. למשל, הארגון 'ועד' (זה היה גם שמו ברוסית) קם בריגה באותה תקופה, בניסיון לארגן את כל היהודים הסובייטיים תחתיו. ארגונים נוספים ופעילים יהודים שפעלו בגפם או בקבוצות קטנות קודם לכן החלו להצטרף אליהם. תהליך תקומת הארגונים היהודיים נמשך גם לאחר התפרקותה של ברית המועצות, ומאז התחילו להיווצר ברוסיה ובמדינות אחרות של ברית המועצות לשעבר קהילות שקיימות עד היום. חלק מהפעילים עלו לישראל, חלקם נשארו ופעלו בתוך הארגונים החדשים ברוסיה ובמרחב הפוסט־סובייטי. מקצתם הפכו "גבירים" המכונים "אוליגרכים", ששילבו קריירה עסקית עם תפקידים בארגונים היהודיים החדשים. אנחנו בנתיב עבדנו גם עימם.

העורכים: מהם האתגרים העיקריים שעיימתם התמודדתם בתחום העלייה?

צ' מגן: המסה העיקרית של גל העלייה הגדול יצאה בסוף שנות ה-80 ותחילת שנות ה-90, עוד לפני שברית המועצות התפרקה. היינו חלק מהדרמה הזאת כאשר נדרשנו לתת שירות המסדיר את יציאתם ועלייתם לישראל. הבנו שזה הולך לקראת אירוע גדול, אך הופתענו מקשיים שלא היו מובנים מאלהים.

ישראל נדרשה להיאבק עם מספר שחקנים בעולם (הארגונים היהודיים במערב, הממשל האמריקאי וגורמים בברית המועצות), במטרה להבטיח שהיהודים הסובייטיים יגיעו לישראל ולא למקום אחר. בשעה שנפתחו השערים הסתבר שישראל והארגונים היהודיים בעולם כמו ג'וינט ו־Hebrew Immigrants Aid Society) רואים בדרך שונה את שלב היציאה ובחירת יעד ההגירה מברית המועצות. הארגונים היהודיים, האמריקאיים והאירופיים, כמו גם מדינות מערביות מסוימות וביניהן ארצות הברית וקנדה הזמינו אליהם את היהודים הסובייטיים, שם זכו למעמד "פליט" שהקל עליהם להיכנס למדינות המערב.

בראשית התקופה היא, תהליך היציאה של היהודים מברית המועצות נעשה על פי הזמנות מישראל, מה שנקרא "דרישת עלייה" או (вызов) vyzov. ואולם תוך פרק זמן קצר קיבלו מאות אלפי אנשים אישור לעזוב את ברית המועצות גם בלי "הזמנה". המוני אנשים הגיעו וביקשו את השירות הקונסולרי, אך לא כולם עלו לישראל. הם קיבלו את הוויזות הישראליות על פי הדרישות העלייה שנשלחו מישראל, יצאו מחוץ לברית המועצות למדינות המערב, אך משם אחוז ניכר מתוך היהודים שעזבו בסיוענו את ברית המועצות "נשרו" והמשיכו למקומות שאינם ישראל.

אנחנו, הנהלת נתיב ונציגיה בשטח, נדרשנו לפתח פתרונות מדיניים ומעשיים כדי לשנות את המגמה ולהביא לכך שמרבית היהודים יעלו לישראל. במישור המדיני, ישראל נדרשה להגיע להסכמות עם וושינגטון להגדרת מכסות הגירה של היהודים הסובייטים לארצות הברית. הטענה הישראלית הייתה שהיהודים אינם צריכים לקבל את המעמד "פליט" בארצות הברית, ושעל האמריקאים להגדיר מכסות הגירה כך שאם ירצו היהודים הסובייטים להגיע לארצות הברית הם יצטרכו לקבל אשרת כניסה בשגרירות האמריקאית במוסקבה במקום בנציגות הישראלית. ההגעה להסכמה הזאת לקחה די הרבה זמן, אך לבסוף הממשל האמריקאי קבע מכסות הגירה ליהודים הסובייטים, ורוב העוזבים החלו להגיע לישראל.

במישור המעשי נדרשנו להסדיר מסלולי עלייה שימקסמו את מספר העולים לישראל. למרות שברית המועצות אפשרה את יציאת היהודים, לא היו טיסות ישירות ממנה לישראל, והיהודים נדרשו לתחנת ביניים במערב, לרוב דרך העיר וינה. הרשויות האוסטריות לא הגבילו את התנועות של היהודים מברית המועצות ואפשרו את יציאתם למערב. הדרך החלופית לכוון את רובם לישראל הייתה באמצעות תחנות ביניים נוחות יותר עבורנו במזרח אירופה (במקום דרך וינה). לאחר שהיהודים נחתו שם הם פשוט נאלצו להמשיך לישראל. בסופו של דבר רוב היהודים שיצאו מברית המועצות הגיעו לישראל.

היכולת של ישראל להתארגן באופן מיטבי לטיפול ביהודים באמצעות נציגותנו במוסקבה הייתה מוגבלת, כיוון שהיקף הצוות ומידת חופש הפעולה שלו היו פונקציה של הסכם בינלאומי עם הסובייטים. בשנים הראשונות לפעילות המשלחת הקונסולרית היינו אנשים בודדים שנאלצו לעבוד מבוקר ועד לילה בשגרירות ההולנדית, שכולה הייתה מוצפת ביהודים. אחר כך עברנו למבנה הקבע של השגרירות שלנו, אך עדיין היינו מספר אנשים מועט שנתנו את השירות הקונסולרי לאינסוף אנשים, שהשתרכו בתורים עצומים בעודם מצפים את כל הרחוב שמול השגרירות. זה גם היה מאוד מתסכל, כיוון שידענו שהיעד הבא של רבים מהם הוא לא ישראל, ואילו אנחנו לא יכולנו למנוע מהם לצאת מברית המועצות. בסופו של דבר הצלחנו להתגבר על הקשיים, ואותם מאות האלפים עברו את הצוותים הקונסולריים שלנו. בארץ חיכו להם בעיות מורכבות יותר, והממשלה נדרשה להתארגן לקליטת כמות עצומה של עולים. ראשי הממשלה דאז נאלצו ללכת לכיוונים יצירתיים כדי להתמודד עם גל העלייה הזו, אך בראייה כוללת זה עבר די בהצלחה.

במבחן התוצאה, נתיב – שפעל פורמלית מ-1952 ובפועל משנות ה-30 למען העלאת המוני יהודים לפתיחת שערי ברית המועצות לעליית היהודים – עשה את העבודה שלו בצורה המיטבית ומימש את ייעודו ההיסטורי. יותר ממחצית היהודים יוצאי ברית המועצות לשעבר הגיעו לישראל, כך שנתיהבי הביא אליה קרוב למיליון חצי אנשים.

העורכים: באיזה אופן פעלתם כדי להתגבר על חומות של חוסר ידע ובורות בברית המועצות ביחס לישראל? **צ' מנן:** כמו שאנחנו למדנו להכיר את ברית המועצות ואחר כך את רוסיה, השונה מהדימויים הקודמים שלנו, כך גם הם התחילו להכיר אותנו. המכנה המשותף לכולם היה בורות לגבי ישראל. חלקם ראו את ישראל כמעצמה שמושכת בכל החוטים במערכת הבינלאומית וכזאת היא הייתה אטרקטיבית עבורם. יש כאלה השומרים עד היום על התפיסה שלפיה ישראל מפעילה כוחות עולמיים, עומדת מאחורי ארצות הברית וארגונים יהודיים עשירים וכל-יכולים. מנגד היו כאלה שלא ממש אהבו, לא את העם היהודי ולא את מדינת ישראל, בגלל סלידתם מהתפקידים הבולטים שהיהודים מילאו במקומות שונים בברית המועצות.

באמצעות הנציגות שלנו במוסקבה הסובייטים הופתעו לגלות צדדים פחות מוכרים של מדינת ישראל. היה זה תהליך של למידה הדדית ובמידה רבה גם התפתחותה של אהדה הדדית. הייתה הבנה שיש חשיבות רבה למציאת דרכים לגשר על העבר ארוך השנים, שכלל בין היתר שנאה, עוינות ועימות צבאי. היה ברור לשני הצדדים, הישראלי והרוסי, שיש לחפש את הפן החיובי בעבר המשותף ולהיאחז בו, כי זה היה לטובת שני הצדדים. מכיוון שרוסיה היא מדינה חשובה בעולם, אני עדיין מאמין בתפיסה הזו גם היום. לדעתי, יש לעשות מאמץ לגשר על המרכיבים השליליים וניגודי האינטרסים ולחפש את המרכיבים החיוביים בקשר. חוץ מהפעילות הקונסולרית, על מנת לשבור את החומות ולהכיר לסובייטים יותר טוב את ישראל, התחלנו לקדם פעילות חילופי תרבות, שהפכה להיות בהמשך הפעילות העיקרית של נתיב. בהתחלה הפעילות התרבותית כוונה רק ליהודים, אך בהמשך נפתחה לכלל הציבור בברית המועצות ובמדינות שירשו אותה. היא נועדה להכיר להם את התרבות הישראלית, אך גם את הדגם הדמוקרטי הישראלי ואת האופן שבו הישראלים חושבים ומתפקדים. בשלב יותר מתקדם, הפעילות התרבותית הפכה להיות דו־כיוונית והופנתה גם כלפי ישראלים צברים ואוכלוסייה דוברת רוסית בארץ, שמכירה את התרבות הרוסית ומעריכה אותה. בשונה מקשריהן של מדינות אחרות עם רוסיה, נראה שבמקרה הישראלי המרכיב התרבותי והנוסטלגי משחק תפקיד בולט יותר. זאת שכן האוכלוסייה דוברת הרוסית, גם אחרי שנים רבות שומרת על זיקה לתרבות הרוסית.

העורכים: ב־1993 התמנית להיות שגריר ישראל באוקראינה. תוכל לספר קצת על האתגרים של התקופה הזאת?

צ' מגן: ישראל עסקה באותה העת בתרחישים מחמירים, שלפיהם האוכלוסייה היהודית בברית המועצות ולאחר מכן במדינות החדשות עלולה להיפגע כתוצאה מעליית הלאומנות. היינו ערוכים לזה והיו לנו כלים, שיטות ופתרונות, בדרך כלל חסויים, כדי להתמודד עם האיום על היהודים. ואולם לבסוף המציאות הייתה הרבה יותר פשוטה, שכן השנאה והמתח היו מהשפה ולחוץ, ולמעט מקרים בודדים שפתרנו במדינות מרכז אסיה, זה לא התפתח לבעיות אקוטיות שחייבו את התערבותנו האופרטיבית.

הגעתי לאוקראינה כשגריר ישראל הראשון במדינה, וזו הייתה עבורי חוויה גדולה מאוד, שכן אוקראינה הייתה צריכה לבנות יש מאין את מוסדותיה כמדינה. אומנם היו תשתיות סובייטיות קודמות כמו משרדים ומוסדות של המדינה, כולל שירות החוץ, אך אלה פעלו בתוך מסגרת סובייטית רחבה יותר ולא באופן עצמאי. באותן השנים האוקראינים נאלצו לבנות הכול תוך כדי תנועה, להעתיק ולהתאים את זה למציאות החדשה. אומנם היה רקע היסטורי לא פשוט ליחסי אוקראינה והעם היהודי, שכלל את תקופת השואה ואת השמדת היהודים על אדמת אוקראינה, כולל טבח באבי יאר (Babi Yar), אך אוקראינה לא הייתה מדינה אנטישמית, לא בתקופה שכיחנתי שם כשגריר וגם לא עכשיו. אומנם באזורים מסוימים העוינות ליהודים הייתה בולטת, אך ברוב המדינה, במיוחד במרכז, לא היו מודעים בכלל שיש בעיה כזאת. משכך, היינו מאוד פעילים בתחום של הנצחת הזיכרון ושל מציאת גישור על התקופות השונות, ולבסוף זה די הסתדר, למרות שאי אפשר להתעלם מאותם פרקים היסטוריים "אפלים". בנינו יחסים נורמליים עם אוקראינה שחיפשה קשרים עם כל מדינה מערבית במידת האפשר.

אוקראינה היא מדינה גדולה מאוד, עשירה מאוד מבחינת התשתיות הפוטנציאליות, אבל היא סבלה (ועדיין סובלת) מהקשיים של בניית הדרך. לכן היה להם הרבה מה ללמוד מישראל, והם ניסו ללמוד איך בונים מדינה

יש מאין בכל המובנים: גם ארגונית, גם תשתיתית, גם ביטחונית, ואפילו מבחינת השפה והתרבות. בדומה לשפה העברית לפני תחייתה, השפה האוקראינית לא שימשה באמת בתקופה הסובייטית שפה רשמית לניהול המדינה. הם היו צריכים להתאים את השפה, פתרונות וכלים, ואנחנו סייענו. היו ביקורים ממלכתיים רבים של בכירים ישראלים בקייב. למשל, ראש הממשלה יצחק רבין ז"ל ביקר שם זמן קצר לפני שנרצח. במהלך הביקור הכריז עליו כשגריר מצטיין. בנוסף לתפקידי כשגריר באוקראינה הייתי אמון גם על הקשרים הביטחוניים, כיוון שלא היה בקייב באותה העת נספח צה"ל. בסך הכול הייתי שם כארבע שנים, ואני חושב שבנינו יחסים חיוביים שנשמרים עד היום.

העורכים: התמנית לשגריר ישראל במוסקבה בשנת 1998, שנה של משבר כלכלי קשה. היית עד לצמיחתו ועלייתו של פוטין. איך נראו יחסי ישראל-רוסיה בתקופה הזאת?

צ' מגן: הייתי בתפקיד תקופה קצרה יחסית, פחות משנתיים. במהלך כהונתי באוקראינה נחשבתי לשגריר טוב, והמינוי לתפקיד השגריר במוסקבה היה בבחינת קידום. להגיע ממדינה כמו אוקראינה, שנחשבה למאוד פרובינציאלית במושגים של שירות חוץ הישראלי, לאחת המעצמות הגלובליות – זו הייתה קפיצת מדרגה גדולה מאוד. אני חייב לציין שהיו קרבות פוליטיים סביב המינוי שלי ובסוף הייתה הכרעה של ראש הממשלה נתניהו שאני אהיה השגריר ברוסיה. המינוי הזה היה בהחלט מאתגר, שכן היקף הבעיות במוסקבה הוא בקנה מידה שונה מאלה שבקייב. עם זאת, הייתי מאוד מנוסה לאחר שהייתי שגריר במדינה דומה עם שפה דומה, ולכן "שחיתי" בקלות בכל התחומים הרלוונטיים.

זו אכן הייתה תקופה מאתגרת לרוסיה: תקופת מעבר לאחר התפרקותה של ברית המועצות, מאבק פוליטי לחילופי שלטון, והיא התאפיינה בלבטים לגבי המשך הדרך של רוסיה, הן בהיבט הפנימי והן ביחס לתפקידה בעולם. לכך נוספו כמובן קשיים כלכליים עצומים והיעדר תשתית ציבורית-פוליטית מסודרת כפי שאנחנו מכירים בעולם דמוקרטי.

במהלך כהונתי במוסקבה, היחסים של רוסיה עם ישראל היו טובים. התחילו להתפתח קשרים מדיניים, כלכליים ותרבותיים ענפים. ישראל נתפסה ברוסיה כמדינה חיובית וחשובה וזוהתה כהזדמנות לשפר קשריה של רוסיה עם המערב, אם כי תמיד היו גם כאלה שהעדיפו לראות את ישראל באופן שלילי, כפי שקורה גם היום. בכירי ההנהגה הרוסית ביטאו בפני ובפגישותיהם עם מנהיגיה של מדינת ישראל יחס חיובי למדינתנו, ביניהם ראש הממשלה סרגיי קיריינקו (Kiriyenko), או שר החוץ ובהמשך ראש הממשלה יבגני פרימקוב (Primakov). רוסיה אף היא נתפסה בחיוב בישראל. כשהגעתי למוסקבה, תשתית היחסים הטובים כבר הונחה על ידי קודמיי, והשגרירות תפקדה היטב. זו הייתה תקופה של ביסוס היחסים, ורבים בצמרת הישראלית רצו לבקר במוסקבה. נדרשתי בתור ראש נציגות, בתקופה מאוד קצרה וברצף, לארח ביקורים ממלכתיים רבים של ראש ממשלת ישראל, של שר החוץ ושל שרים אחרים. כשיטת עבודה התחברתי מהר מאוד לפקידים חשובים בממסד הרוסי. מצאתי קשרים גם במשרד החוץ (שדי ברצון שיתפו איתי פעולה) וגם במועצה לביטחון של הפדרציה הרוסית (המקבילה של המטה לביטחון לאומי שלנו), שתמיד היו מאוד פתוחים וחיוביים כלפי ישראל. כמו כן היו לי דלתות פתוחות בארגונים הביטחוניים והם התייחסו אליי בכבוד רב, כיוון שהיה לי רקע ביטחוני. כך הצלחתי להביא משלחת גדולה של ראשי השירותים הביטחוניים הרוסיים לביקור בישראל.

אחד מאותם הבכירים הביטחוניים שאיתם התחברתי היה ולדימיר פוטין, לימים נשיא רוסיה. בתקופתי הוא התחיל לעבוד ב"אדמיניסטרציה הנשיאותית". לאחר מכן נהיה ראש ה-FSB (שירות הביטחון הפדרלי) ובהמשך ראש הממשלה. זמן קצר לאחר שעזבתי את מוסקבה הוא מונה לממלא מקום הנשיא. היינו ביחסים די קרובים, נפגשנו מספר פעמים. הוא היה אוהד לישראל ולעם היהודי, היה חיובי כלפיי אישית ופתח לי הרבה דלתות. עם זאת, יש לשים את יחסו האישי האוהד לישראל בפרופורציה. פוטין הוא מנהיג פרגמטי, ואינני מסכים לטענה שהיחסים החיוביים בין רוסיה לבין ישראל מתבססים בעיקר על תחושותיו ביחס לישראל וליהודים, אלא אני סבור שהיחסים מתבססים על אינטרסים לאומיים כבדי משקל.

העורכים: תקופה ארוכה כיהנת כראש נתיב, ובמשך זמן רב היית צריך גם להתאים את ייעוד ומתכונת הפעילות של הארגון לרוח התקופה. מול אילו אתגרים ניצבת בתקופה הזאת?

צ' מגן: לצערי, לא הייתי מספיק זמן בתפקיד השגריר במוסקבה. רק התחלתי להתבסס ולפתע ראש הממשלה נתניהו דרש ממני להתייצב בחזרה לארץ ולהיכנס לתפקיד ראש נתיב, שכן ראש נתיב הקודם עזב את התפקיד בנסיבות מתוחות. מאחורי ההחלטה של ראש הממשלה לגבי המינוי שלי ניצבה, ככל הנראה, הערכה שמבחינה ציבורית לא היה יותר מתאים למשימה זו מאשר השגריר במוסקבה. נאלצתי לקצר את שהותי שם. בדיוק אז פוטין התמנה להיות ראש הממשלה ובא להיפרד ממני בצורה מאוד מכובדת ומרגשת. אזכור לו זאת כל חי.

הייתי ראש נתיב שבע שנים (1999-2006), במהלכן התחלפו ארבעה ראשי ממשלה – בנימין נתניהו, אהוד ברק, אריאל שרון ואהוד אולמרט. הייתי כפוף אליהם במישרין בנושאים יהודיים וגם שימשתי עבורם יועץ מדיני בנושא המרחב הפוסט-סובייטי. לאור השינויים המפליגים בסביבה המדינית והשלמת עלייתם של מעל מיליון יהודים לישראל, נדרשנו לשנות ולהתאים גם את האוריינטציה של פעילות נתיב. בראשית דרכו של הארגון, הדגש היה על מאבק לפתיחת השערים למען עלייה ולשחרור היהודים. לאחר שיעד זה הושג, המאמץ הועתק לכיוון של שמירת הקשר עם הקהילות היהודיות במדינות ברית המועצות לשעבר, עידוד הקשר עם ישראל למען העלייה ונוכחות בשטח לצורך חשיפה תרבותית.

זו פרקטיקה מקובלת בכל המדינות, שכן השפעה תרבותית זה דבר הדדי, וגם רוסיה פעילה בישראל לאותה התכלית. בתקופת כהונתי כשגריר באוקראינה וברוסיה וכן כששימשתי כראש נתיב בנינו וביססנו רשת של מרכזי תרבות במדינות ברית המועצות לשעבר, ואלו מופעלים על ידי נתיב גם היום. אפשר להתווכח אם צריך לעסוק בכך, אבל זו המשימה שהוטלה על נתיב, בנוסף כמובן לבדיקת הזכאות לעלייה ולמעקב הנוגע למכלול הבעיות של היהודים בחלק זה של העולם. אפיק פעילות מאוד אינטנסיבי נוסף הינו במישור היחסים בין ישראל לארגונים יהודיים בעולם. כשנכנסתי לתפקיד היו ברוסיה ובשאר מדינות ברית המועצות לשעבר קרוב למיליון יהודים. היום מספר נמוך יותר, אבל עדיין ישנם לא מעט. אני רוצה לקוות שלא יזדקקו שוב לאותם הכישורים שבנה בזמנו נתיב כזרוע לקידום המאבק למען העם היהודי.

העורכים: כיצד תאפיין את אתגרי התקופה הנוכחית ביחסי ישראל-רוסיה?

צ' מגן: הדברים קיבלו צביון שונה מאוד מאז שרוסיה החליטה להיכנס למזרח התיכון ביתר שאת ב-2015. למעשה, החלטה זו הינה חלק ממערכת רחבה יותר של שיקולים, במסגרתה רוסיה מזהה את עצמה כנלחמת על עתידה, על תפקידה בעולם ועל מעמדה במזרח התיכון. כשרוסיה החליטה להתערב צבאית בסוריה,

עמד ברקע העימות חרף בינה לבין המערב. עימות זה התלהט למשל סביב מלחמתה עם גאורגיה ב־2008, ובהמשך בסכסוך שהתפתח בינה לבין אוקראינה מאז 2014. ההחלטה הרוסית להעמיק את המעורבות במזרח התיכון נבעה, בין היתר, מתוך כוונה להרחיב את מספר זירות התחרות עם המערב. מבחינת ישראל נוצרה סיטואציה חדשה, בה אנחנו פתאום מוצאים את הצבא הרוסי בגבול סוריה־ישראל. כבר היינו במצב דומה בימים של המלחמה הקרה וזו הייתה התמודדות לא פשוטה, אך כי מדינת ישראל עמדה בה בכבוד. אנו מצויים בשלב חדש ביחסים כבר שש שנים, כאשר רוסיה נמצאת בסוריה ומרחיבה את נוכחותה והשפעתה במזרח התיכון.

לרוסיה חשוב להפוך למעצמה משפיעה, גם אזורית וגם גלובלית. ישראל מצידה גם היא מעצמה צבאית באזור, שיכולה להביס כל מדינה באזור. השאלה שעולה היא: איך מסתדרים פה? מצד אחד, הרוסים רוצים שישאר השכנה המאתגרת לא תפריע להם בסוריה, ומנגד, בראיית הצד הישראלי, רוסיה תומכת באויביה המרים ביותר של ישראל וביניהם איראן וחיזבאללה. אני חושב שבשש השנים האחרונות נמצאה נוסחה של שיתוף פעולה שהיא חריגה בפרקטיקה הבינלאומית, אך היא עובדת. רוסיה וישראל משתפות פעולה באי־לוחמה, בזהירות הדדית, בשמירה על האינטרסים ההדדיים. בה בעת, ישנן עדיין תקופות של מתיחות בין ישראל לרוסיה סביב הנעשה בסוריה. הסיבות לכך הן מאבקים בתוך הממסד הרוסי, כמו גם היותה של ישראל ב"קו המגע" של מאבקים רוסיים גלובליים עם המערב.

מכל מקום, אני סבור שהמחלוקות ניתנות לגישור. בזאת אני גם רוצה לסכם. חרף הבעיות הקיימות, אני מאמין שרוסיה חשובה לישראל, ואני רוצה להאמין שגם ישראל חשובה לרוסיה. לדעתי, אנחנו צריכים לשאוף לידידות, לפיתוח שיתוף פעולה ולשמירה על אינטרסים הדדיים. חשוב מכך, עלינו לגשר גם על העבר המורכב. אני סבור שבשלושים שנות היחסים רוסיה וישראל הצליחו לכוון קשרים די אוהדים, בוודאי במישור הדו־צדדי. במישור הבינלאומי, ישראל בהחלט נתפסת במוסקבה כשחקן חיובי, והרבה מהסוגיות החשובות לרוסיה ולישראל נפתרות במישור הבינלאומי אגב התחשבות הדדית.

* דניאל ראקוב קיים את הראיון ב־17 באוגוסט 2021 ועיבד אותו לפרסום בסיוע צליל קולנגי, מתמחה במכון למחקרי ביטחון לאומי. ארז פישר מהמכון למחקרי ביטחון לאומי תיעד את הראיון.

שער שלישי

שיתוף הפעולה הכלכלי בין ישראל לרוסיה

3

התפתחות יחסי הכלכלה והמסחר בין רוסיה לישראל – מבט ממוסקבה

דמיטרי מריאסיס, אנטון ביזיאייב

שיתוף הפעולה הכלכלי בין ישראל לרוסיה מתאפיין בחמש השנים האחרונות בדשדוש, הן בהרכב הסחר ותחומי שיתוף הפעולה בין המדינות והן בהיקפו. יתר על כן, גם אם שתי המדינות יחתמו על הסכם אזור סחר חופשי, לא תתרחש בעקבות זאת קפיצת מדרגה בתחום. החסמים העיקריים לפיתוח הקשרים הם פערים במנטליות העסקית, אילוצים גיאופוליטיים (החשש של ישראל מהיווצרות תלות יתר ברוסיה, ולחץ מערבי עליה להגביל שיתופי פעולה בתחום הביטחון והטכנולוגיות הרגישות) וכן מחסור בתשתית קשרים פיננסיים סדורה ושלמה. מומלץ, מעבר לפעילות להסרת חסמים אלה, כי בשנים הקרובות שתי המדינות יתמקדו בהעמקת ההיכרות ההדדית אשר לכלכלות והתרבות העסקית, שתאפשר לנצל את הפוטנציאל הרב לפיתוח שיתופי פעולה בתחומי המחקר והפיתוח והחדשנות, וכן בקידום תחום התיירות, שכבר הוכיח קצב צמיחה ניכר.

מבוא

מאמר זה מציג תמונה כללית של יחסי ישראל-רוסיה בתחום הכלכלי-חברתי. חלקו העיקרי הוא סקירה לצורך התרשמות כללית מרמת שיתוף הפעולה שאליה הגיעו רוסיה וישראל לקראת תחילת העשור הרביעי לקשרים ביניהן. הנתונים הסטטיסטיים מוגבלים לשנת 2018, בעיקר כדי לא לכלול בהם את השנים 2020 ו-2021 שהושפעו במידה ניכרת ממגפת הקורונה – מה גם שבאפיק הרוסי-ישראלי לא נרשמו בשנים האחרונות שינויים עקרוניים במדדי שיתוף הפעולה.

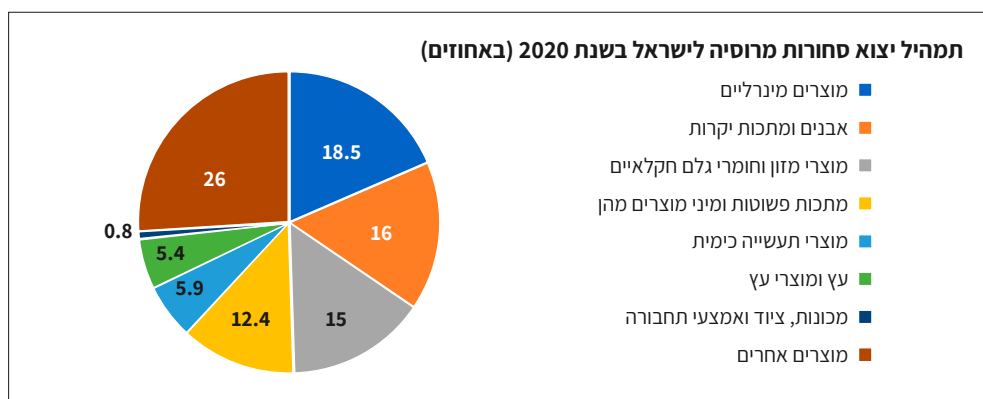
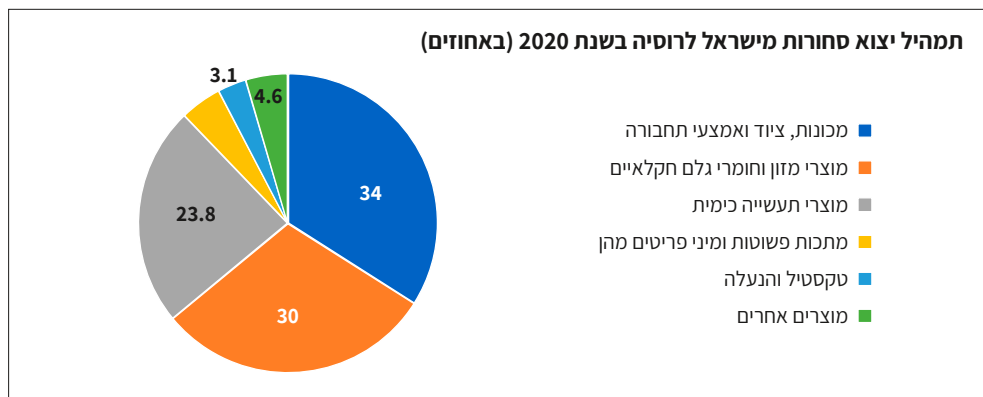
בשנות ה-90 של המאה ה-20 ובעשור הראשון של שנות ה-2000 עברו רוסיה וישראל כברת דרך ארוכה בפיתוח היחסים הדו-צדדיים בתחום הכלכלי-מסחרי ובתחום העסקי: גובש הבסיס המשפטי ההכרחי לשיתוף פעולה, נוצרה תשתית מתאימה וכונו מגעים ברמות השונות. שורה של חברות רוסיות וישראליות פתחו את נציגותיהן במדינה השותפה. ברי כי מכוח נסיבות מסוימות בחרו שתי המדינות באסטרטגיה המכוונת לקירוב ולחיזוק היחסים. ככל שעובר הזמן, תלותם של היחסים בין המדינות בתחום הכלכלי-מסחרי במרכיב המדיני ביחסי רוסיה-ישראל הולכת ופוחתת, אם כי אין ספק ששני התחומים הללו אינם בלתי תלויים לחלוטין זה ביחס לזה.

סחר חוץ

זה תקופה ארוכה לא נצפו שינויים עקרוניים בהיקף או בתמהיל הסחר בין רוסיה לבין ישראל (Maryasis, 2012). למרות הניסיונות של אנשי ציבור ושל פוליטיקאים משני הצדדים ליפות את המצב, נראה שאין לצפות

להתקדמות ניכרת ביחסים במסגרת מודל שיתוף הפעולה הדו־צדדי הכלכלי־מסחרי הנוכחי. המגמות בתרשימים שלהלן מציגות את תמהיל היצוא והיבוא לפי סיכום שנת 2020.

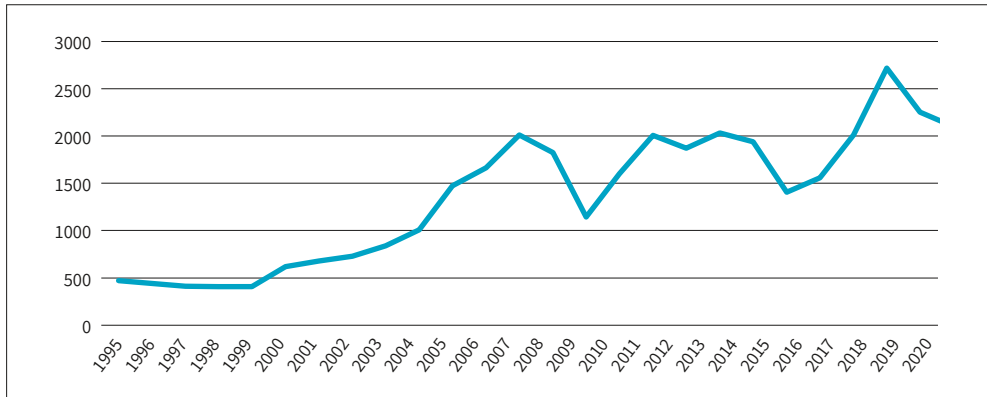
תרשימים מס' 1: תמהיל הסחר בסחורות בין רוסיה לישראל

מקור: Foreign Trade, 2021

באופן כללי אפשר לדבר על התפתחות חיובית בסחר בין שתי המדינות. למרות ההבדלים בנתונים הסטטיסטיים הרוסיים והישראליים, הנובעים מהשוני בשיטות חישוב היקף הסחר (Maryasis, 2008, p. 117), כל הנתונים מצביעים על עלייה בהיקף הסחר בין רוסיה לישראל. כפי שאפשר לראות בתרשימים 2, המגמה החיובית נקטעה שלוש פעמים בגלל משברים כלכליים: תחילה עקב המשבר הפיננסי העולמי בשנת 2008, לאחר מכן עקב המשבר הכלכלי בשנת 2015 ברוסיה, ולבסוף בגלל המיתון הכלכלי בשנת 2020 בהשפעת מגפת הקורונה. אף אל פי כן, היקף הסחר חזר לצמוח כל פעם מחדש, ויש לצפות כי מגמה זו תימשך גם בעתיד.

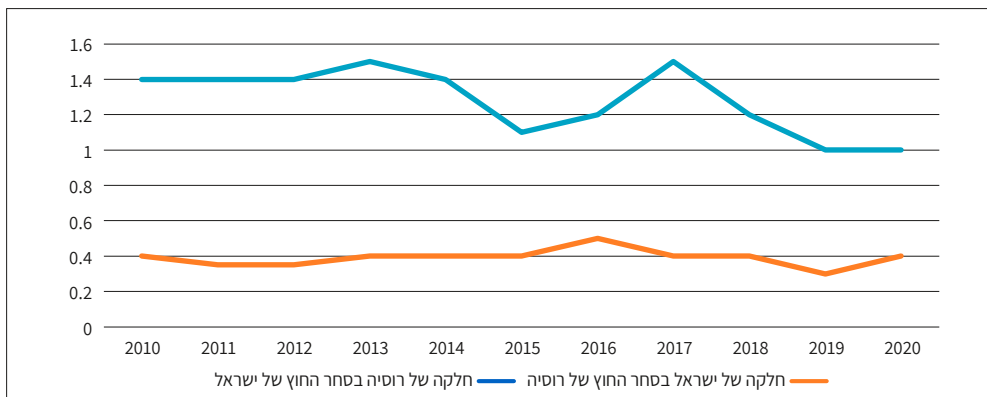
תרשים מס' 2: היקף הסחר בין רוסיה לישראל (במיליוני דולרים)

מקורות: למ"ס 2020; Fedorchenko et al., 2004; Foreign Trade 2019, 2020, 2021

גם אם יש תזרימי סחורות שלא נכללו בחישובים, או אם נדרשים תיקונים כלשהם בנתונים, יש להכיר בכך כי נכון להיום, חלקה של כל מדינה בעסקאות סחר החוץ של רעותה נמוך ביותר. לפי הנתונים הסטטיסטיים הרוסיים (הנבדלים במידת מה מהנתונים הישראליים) (Russian trade with Israel, 2021), בשנת 2020 עמד היקף הסחר של רוסיה וישראל על 2.1 מיליארד דולר, שמתוכו נאמד היצוא מרוסיה לישראל ב-1.3 מיליארד דולרים והיצוא מישראל לרוסיה – ב-827 מיליון דולרים. בשנת 2020 עמד שיעור הסחר של רוסיה עם ישראל על 0.4 אחוזים מהיקף סחר החוץ הרוסי, ואילו שיעור הסחר של ישראל עם רוסיה עמד על אחוז אחד מהיקף סחר החוץ הישראלי (למ"ס, 2020).

תרשים מס' 3: חלקה של כל מדינה בהיקף סחר החוץ של השנייה (באחוזים)

מקור: למ"ס, 2020

מלבד התנודות הקשורות בתופעות כלכליות בעלות אופי אקסוגני, חלקה של רוסיה בסחר החוץ של ישראל לא השתנה בצורה מהותית, וכך הדבר גם לגבי שיעורה של ישראל בסחר החוץ הרוסי (ראו תרשים 3). כיום אפשר לומר כי כלכלות רוסיה וישראל משלימות זו את זו במידה רבה למדי. עם זאת, ספק אם הדומיננטיות של חומרי הגלם ביצוא הרוסי עולה בקנה אחד עם המקום שרוסיה מבקשת לתפוס בכלכלה הבינלאומית (Maryasis, 2012, p. 109).

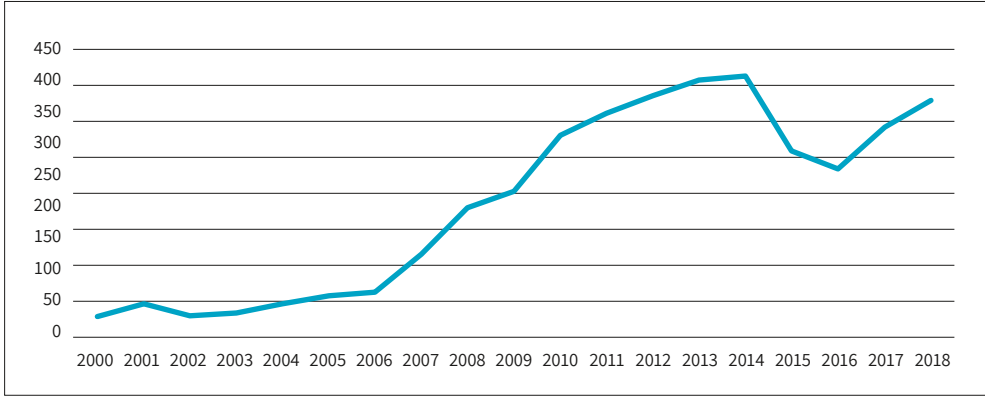
כינון אזור סחר חופשי בין ישראל והאיחוד הכלכלי האירואסייתי

האפשרות לכינון אזור סחר חופשי בין רוסיה לישראל, שנדונה משנת 2016, נחשבת צעד חשוב להעמקת הקשרים הכלכליים הדו־צדדיים (Tass, 2016). בשנת 2019 הכריז נשיא הפדרציה הרוסית ולדימיר פוטין כי הכנת ההסכם לכינון אזור סחר חופשי בין ישראל לבין האיחוד הכלכלי האירואסייתי נכנסת לישורת האחרונה (Tass, 2019). אף על פי כן, נכון לסוף שנת 2021 (מועד כתיבת מאמר זה) ההסכם טרם נחתם. החתימה על ההסכם לכינון אזור סחר חופשי עם ישראל היא חלק מהאסטרטגיה של האיחוד האירואסייתי להרחבת רשת שותפי הסחר. ישראל תהיה אטרקטיבית עבור האיחוד האירואסייתי בזכות הפיתוחים הטכנולוגיים שלה, לרבות בתחומי האנרגיה, צבא, דיגיטל, רפואה, ביולוגיה, תחבורה וחינוך. יש גם ציפייה לקידום שיתופי פעולה בתחומי החקלאות, תעשיית התרופות והתיירות. ההסכם מסוג זה יאפשר לישראל לגוון את קשרי החוץ הכלכליים שלה, ליצור כיוונים חדשים לשיתוף פעולה בענפים כגון תוצרת חקלאית, אנרגיה ותעשייה קלה, ולגלות הזדמנויות חדשות לשיתוף פעולה בתחומי התרבות והחינוך (Khanin, 2019). עם זאת, בראייתנו, נוכח מאפייני היסוד של המסחר בין רוסיה לישראל כפי שתוארו לעיל, לכינון אזור סחר חופשי תהיה השפעה מוגבלת על התפתחותו.

תיירות

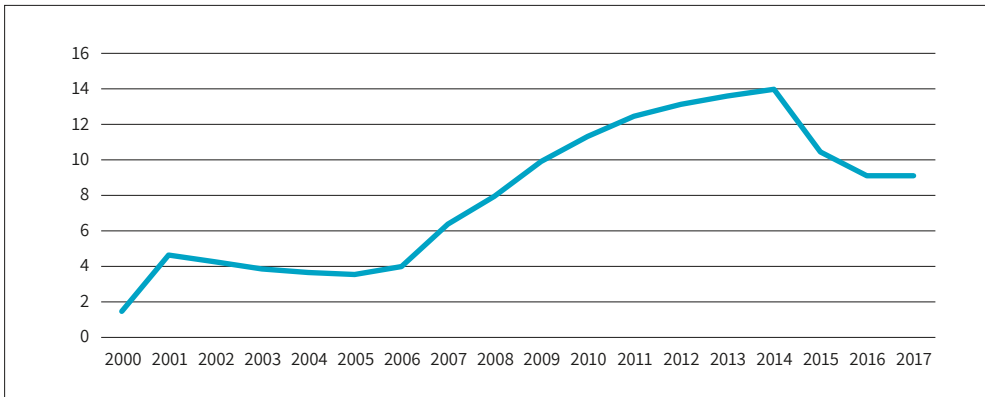
אחד התחומים החשובים בשיתוף הפעולה בין שתי המדינות הוא התיירות. אבן דרך מרכזית בתחום פיתוח התיירות בין ישראל לרוסיה הייתה החתימה על ההסכם ביטול הדדי של חובת קבלת אשרה לכניסת תיירים לשתי המדינות בשנת 2008. בזכות ההסכם, מספר התיירים הרוסים בישראל הכפיל את עצמו ועלה מ־205 אלף בשנת 2008 לשיא של 410 אלף תיירים בשנת 2014 (ראו תרשים 4). המשבר הכלכלי הפנימי ברוסיה בשנת 2015 קטע את המגמה החיובית. כפי שניתן לראות בתרשים 4 להלן, זרם התיירים הרוסים לישראל הצטמצם בשנים 2015 ו־2016 לכדי 266 אלף איש בשנה. בשנת 2017 התחדשה המגמה החיובית, ובשנת 2018 ביקרו בישראל 381 אלף תיירים מרוסיה (במספר זה נכללים גם ביקורים חד־יומיים). מספר התיירים מרוסיה הנכנסים לישראל הגיע למקום השני, אחרי ארצות הברית. שיעור התיירים הרוסים שביקרו בישראל עמד על תשעה אחוזים מכלל התיירים שביקרו בארץ בשנת 2017. לשם השוואה, בין השנים 2001 ל־2006 עמד שיעור זה על ארבעה אחוזים בלבד (ראו תרשים 5).

תרשים מס' 4: מספר התיירים הרוסים בישראל, באלפים

מקור: למ"ס, 2020; Fedorchenko et al., 2004, p. 158

תרשים מס' 5: שיעור התיירים הרוסים מסך התיירים בישראל, באחוזים

מקור: למ"ס, 2020

מספר הישראלים שביקרו ברוסיה בשנים 2014-2019 עומד בממוצע על כ־190 אלף איש בשנה. מספר התיירים הרוסים המבקרים בארץ ומספר התיירים הישראלים המבקרים ברוסיה דומים בערכם המוחלט, אולם שיעור התיירים הישראלים ברוסיה בטל בשישים ביחס לכלל התיירים המבקרים במדינה זו. עם זאת, נתון זה היה במגמת צמיחה ערב מגפת הקורונה, ולקראת שנת 2019 עלה על אחוז אחד מסך התיירות הנכנסת לרוסיה. פיתוח מגזר התיירות משפיע באופן חיובי על כלכלות שתי המדינות, ונראה כי מגמה חיובית זו תימשך גם בעתיד. זאת בפרט נוכח המאמץ של מנהיגי שתי המדינות למצוא פתרונות ייחודיים לצמצום השפעתה של מגפת הקורונה על זרימת התיירים הרוסים לישראל. בעקבות פגישתם של ראש הממשלה

נפתלי בנט והנשיא ולדימיר פוטין ברוסיה באוקטובר 2021, ישראל אישרה באופן חריג כניסת תיירים רוסיים מחוסנים בספוטניק-V, בכפוף לבדיקה סרולוגית (Lis, 2021).

לוח 1: תיירות ישראלית ברוסיה

שנה	מספר התיירים מישראל המבקרים ברוסיה (באלפים)	סה"כ תיירים ברוסיה (באלפים)	חלקם של התיירים הישראלים מהתיירות הזרה ברוסיה (באחוזים)
2014	150	25,438	0.59
2015	132	20,672	0.64
2016	179	24,571	0.73
2017	182	24,390	0.75
2018	225	24,551	0.92
2019	257	24,420	1.05
2020	31	6,359	0.49

מקור: Rosstat, 2014-2020

הקומפלקס התעשייתי ביטחוני

הניסיונות להסדיר שיתוף פעולה צבאי-טכני (מונח רוסי לקשרים בתחום מכירות נשק הדדיות, או מיזמים משותפים מול צד שלישי) בין רוסיה לישראל נעשו עוד במחצית הראשונה של שנות ה-90 של המאה הקודמת (Maryasis, 2011). אחת הדוגמאות לכך היא הניסיון לשיתוף פעולה בין החברה הרוסית 'לשכת התכנון על שם יקובלב' לבין התעשייה האווירית לצורך פיתוח מטוס המנהלים יאק-48 (או אסטר-4 בשמו הישראלי). זאת במסגרת מיזם מסחרי בשם 'גלקסי', שלא הגיע לשלב הייצור עקב ההרעה במצבו הכלכלי של השותף הרוסי (Simanovsky, 2002, p. 301).

בסוף שנות ה-90, התעשייה האווירית וחברת קאמוב הרוסית ניגשו יחד למכרז של צבא טורקיה עם דגם משותף של מסוק תקיפה Ka-52 (Hokum-B), שהיה מצויד בטילים ישראליים מונחי טלוויזיה נגד טנקים מסוג NT-D מתוצרת 'רפאל' (Kozyulin, 2003). שתי החברות לא זכו במכרז, שבוטל ב-2004. נראה כי כישלון הזכייה במכרז הושפע מניסיון כושל קודם לשיתוף פעולה צבאי-טכני רוסי-ישראלי, שלדעת מומחים בנושא פגע במוניטין הישראלי בשוק הנשק העולמי. היה זה הסכם שחתם התאגיד הממלכתי הרוסי ליצוא נשק Rosvooruzheniye עם חברת אלתא הישראלית ב-17 ביוני 1997, לפיתוח מערכות התרעה מוקדמת אווירית (עבור מערכת שליטה ובקרה מסוג A-50). התוכנית הייתה להתקין במטוסי תובלה IL-76 (שהם הפלטפורמה המוטסת של A-50) שעברו מודרניזציה מכ"ם מוטס מסוג פלקון מתוצרת ישראל (Kozyulin, 2003). בשנת 1999 נחתם הסכם עם חיל האוויר הסיני למכירת תוצרי הימיוז המשותף הישראלי-רוסי תמורת 250 מיליון דולר. ואולם בעקבות הלחץ שהפעילה ארצות הברית על ישראל, היא נאלצה לבטל את ההסכם. התעשייה האווירית, החברה המובילה במיזם, נאלצה לשלם קנס של 10 מיליון דולר (Maryasis, 2002, p.).

233), נוסף על אובדן הרווח ממימוש ההסכם והפגיעה הקשה בתדמית החברה. בהמשך זכתה השותפות של שתי החברות, במתכונת זהה, במרכז של משרד ההגנה הרוסי, ומימשה אותו בהצלחה (TsAMTO, 2010). אבן דרך חשובה בקידום שיתוף פעולה צבאי-טכני בין שתי המדינות הייתה רכישה של מספר כלי טיס בלתי מאוישים (כטב"ם) מתוצרת ישראל על ידי משרד ההגנה הרוסי בשנת 2009, בסכום של 53 מיליון דולר. לטענת נציגי המשרד, כלי טיס אלה לא נועדו לצייד כוחות סדירים אלא לאפשר לרוסיה ללמוד מניסיונם של יצרנים זרים של טכנולוגיה זו (Izvestia, 2009). בהקשר זה מעניינת במיוחד לא רק עצם הקנייה של מוצר צבאי זר בידי משרד ההגנה הרוסי, אלא גם העובדה שהציוד נקנה דווקא מישראל.

באפריל 2010 הוכרז על היערכות להקמת מיזם משותף של התעשייה האווירית והתאגיד הממלכתי הרוסי Rostekhnologii, בעלות כוללת של 300 מיליון דולר. רוסיה ביקשה להקים תשתית לייצור של כמה מהפלטפורמות המתקדמות ביותר שפיתחה התעשייה האווירית, ובפרט של כטב"מים לטיסה בגובה בינוני ובעלי יכולת שהייה ממושכת באוויר מסוג הרון (Heron), וכטב"מים גדולים יותר מסוג הרון TP בעלי יכולת שהייה ממושכת באוויר וטיסה בגובה רב יותר. ביוני אותה שנה הגיע המשא ומתן בין הצדדים למבוי סתום. ככל הידוע, הסיבה לכך הייתה חששותיו של הצד הישראלי מהעברה למוסקבה של טכנולוגיות רגישות, כחלק מייצור המשותף של הכטב"מים בשטח רוסיה (Temerina, 2010).

בספטמבר 2010 ביקר שר הביטחון הישראלי דאז אהוד ברק במוסקבה ונועד עם מקבילו הרוסי. במסגרת הביקור נחתם הסכם לשיתוף פעולה ביטחוני ארוך טווח. זהו מסמך מסגרת שקבע את הכיוונים הכלליים לשיתוף פעולה בין רוסיה לישראל. באוקטובר אותה שנה חתמה התעשייה האווירית על הסכם עם החברה הרוסית אובורונפרום (Oboronprom) לאספקת כטב"מים בסך של 400 מיליון דולר. האספקה נמשכה שלוש שנים. היקף הרכש הראשוני של מערכות כטב"ם מסוג פורפוסט (Forpost) (Searcher-MK-2), עשר מערכות, לא סיפק את הצרכים של הכוחות המזוינים הרוסיים במערכות מסוג זה. הצבא הרוסי היה זקוק לכמות גדולה בהרבה. לכן, בשנת 2012 נחתם הסכם לרישוי הרכבת הכטב"מים מתוצרת התעשייה האווירית בסכום כולל של 400 מיליון דולר, ש־300 מיליון מתוכם כיסו את קנייתן של עשר מערכות פורפוסט (Nikolsky, 2016). מעניין לציין כי המומחים הרוסיים לאמצעי לחימה אינם מחזיקים בדעה חד־משמעית לגבי רכש כטב"מים ישראליים על ידי רוסיה. חלק מהם מטילים ספק הן באיכות הכטב"מים מתוצרת ישראל והן בעצם הצורך בקניית מערכות זרות, בהתחשב בפיתוחים הרוסיים הקיימים בתחום זה (Nikolsky, 2016; Ptichkin, 2010). מכל מקום, מנקודת המבט של קידום קשרי שיתוף פעולה בתחום הצבאי-טכני בין המדינות, אין ספק כי להסכמים שנכרתו נודעת חשיבות רבה.

אפשר להצביע על שתי מתכונות עיקריות לשיתוף הפעולה בתחום הצבאי-טכני בין רוסיה לישראל. אלה הם מיזמים בהזמנת מדינות צד שלישי לפי המודל "פלטפורמה רוסית – אלקטרוניקה ישראלית", ורכש אמצעי לחימה ישראליים על ידי רוסיה. בשלב הראשוני של שיתוף הפעולה הדו־צדדי, בייחוד בתחום התעשייה הצבאית, לעיתים קרובות לא הצליחו נציגי רוסיה להתעלם מהדימוי השלילי של ישראל, שיצרה התעמולה הסובייטית. עם זאת, נראה כי בתחילת שנות ה־2000 הפכה בעיה זו לחריפה הרבה פחות.

תפקיד חשוב בשיתוף הפעולה הביטחוני בין המדינות נודע לפערי המנטליות והתרבות העסקית של אנשי העסקים הישראליים והרוסיים, כפי שהתחוויר לאחד המחברים לאחר שנים רבות של עבודה בלשכת המסחר

רוסיה-ישראל. בראיית נציגי קהילת העסקים הרוסית, הסגנון העסקי הישראלי נתפס בצד הרוסי לעיתים קרובות כגובל בחוצפה ואף עובר את גבול הטעם הטוב, בהשוואה למה שמקובל בתרבות העסקית הרוסית. הרוסים מייחסים לעמיתיהם מישראל ניסיון לחלץ באופן אגרסיבי רווח מקסימלי, על חשבון השותף הרוסי. אולי דפוס התנהגות זה הוכיח את עצמו כמוצלח בתחום ההיי־טק, אך הוא אינו מתאים בשוק אמצעי הלחימה. במקביל, הסגנון הרוסי לניהול עסקים אינו מעורר אמון אצל הישראלים. לפי התרשמותם, אנשי העסקים הרוסים נוטים להסתיר משותפיהם למשא ומתן את מודל הרווחיות שלהם, באופן שמקשה יצירת אמון. חיבתם של אנשי עסקים רוסים להתנהלות לא שקופה (באופן המרמז על הצורך בשוחד ובשחיתות) גורמת למרבית השותפים העסקיים הזרים לגלות חשדנות כלפי שותפיהם הרוסים, והישראלים אינם חריגים בהקשר זה. כיום, המודל "פלטפורמה רוסית – אלקטרוניקה ישראלית" לשיתוף פעולה צבאי־טכני עם ישראל אינו מספק עוד את רוסיה. המודל אינו מסייע לפיתוח התעשייה הצבאית הרוסית ואינו תואם את התפקיד שרוסיה מבקשת למלא בזירה הבינלאומית. זאת ועוד, הישראלים עדיין רואים בעיה בשאיפתה של רוסיה למכור אמצעי לחימה לאיראן, משום שלעיתים קרובות אמצעי לחימה אלה מוצאים את דרכם לארגוני טרור, המנהלים מאבק חמוש נגד ישראל.

נראה כי לצורך פתרון סוגיות אלה וליצירת מודל יציב וארוך טווח של שיתוף פעולה בתחום הצבאי־טכני, נדרש לגבש מתכונת שיתוף פעולה המבוססת על מחקר ופיתוח משותף בתחום הביטחוני. מצד אחד, מימוש מודל מעין זה יאפשר להגביר את אפקטיביות שיתוף הפעולה בתחום הצבאי־טכני במידה ניכרת. מצד שני, רוסיה תוכל לשמר ובעתיד אף להגדיל את הפוטנציאל האינטלקטואלי שלה, וכן להעניק הזמנות למפעלי התעשייה הצבאית מחוסרי העבודה לצורך ביצוע הזמנות המבוססות על פיתוחים משותפים, שכן ישראל חסרה תשתית טכנית ומשאבים מן הסוג שיש עדיין לרוסיה.

בשלב הנוכחי הנסיבות המדיניות גוברות על שיקולים כלכליים או בתחום המחקר והפיתוח. המעורבות הרוסית בסוריה ושיתוף הפעולה בין רוסיה לאיראן אינם מאפשרים את המשך קידום שיתוף הפעולה הצבאי־טכני בין רוסיה לישראל. נכון לסוף שנת 2021, שיתוף פעולה בתחום זה אינו קיים למעשה.

מגזר האנרגיה והדלק

בשנת 2009 התגלה בישראל המאגר הימי של גז טבעי 'תמר', וכעבור שנה התגלה מאגר גז טבעי גדול עוד יותר – לווייתן. בזכות מאגרים אלה ישראל מספקת באופן עצמאי את כל צרכיה בתחום הגז הטבעי. הסוגיה שנותרת פתוחה היא למי לייצא את עודפי הגז המופק. ישראל משתפת פעולה עם מצרים בתחום אספקת הגז וכבר קיים הסכם חתום בין שתי המדינות לבניית צינור גז ביניהן, שאמורה הייתה להתחיל בסוף 2021 (TOI, 2021). יוזמות דומות זכו לקידום גם לפני כן, אולם עקב חבלות בצינורות הגז בין ישראל למצרים בעבר, קיימת גם כיום רגישות מיוחדת ביחס לסיכונים האפשריים בבניית הצינור. החתימה על הסכם בין ישראל, יוון וקפריסין לבניית צינור גז ימי דרך שטחי קפריסין ויוון, שדרכו יסופק הגז לאיטליה ולמדינות נוספות באירופה, הייתה אף היא אירוע בעל חשיבות רבה לעתיד יצוא הגז מישראל (Cohen, 2019). מיזם זה מחייב השקעות גדולות (שישה-שבעה מיליארד דולר), תקופת החזר ההשקעה יכולה להימשך יותר מעשר שנים, ועתיד

הפרויקט יושפע גם מהתנגדותה של טורקיה ומיחסיה המתוחים לא רק עם ישראל אלא גם עם קפריסין ויוון (Krauss, 2019).

ישראל ורוסיה מתחרות כיום בתחום הגז הטבעי, שכן באירופה רואים בישראל חלופה לרוסיה בתחום אספקת הגז (Ekonomika Segodnia, 2017). עם זאת, רוסיה יכולה להיות שותפה פוטנציאלית של ישראל, אולם לשיתוף פעולה עם ענקית הגז הרוסית גזפרום יכולות להיות השלכות מדיניות וכלכליות שיש להביאן בחשבון. מצד אחד, צעד כזה יעניק לרוסיה מנוף גיאופוליטי נוסף על ישראל ויצמצם את הלחצים התחרותיים על גזפרום. הישראלים מבינים כי שיתוף הפעולה עם החברה יעורר בהכרח תגובה שלילית מצד ארצות הברית והאיחוד האירופי. גזפרום ניסתה לא אחת להיכנס לשוק הגז הטבעי בישראל, אולם ניסיונות אלה נכשלו. מצד שני, חיזוק יחסי רוסיה-ישראל באמצעות הסכמי הגז יכול לגוון את מדיניות החוץ הישראלית ולהבטיח את ביטחון תשתית הגז הישראלית בזכות הפוטנציאל המדיני של רוסיה ביחסיה עם איראן וחזבאללה (Rosinvest, 2016).

תחום אפשרי לשיתוף פעולה בין ישראל לרוסיה, שלו פוטנציאל הצלחה גבוה מאוד, הוא תחום הטכנולוגיות להפקה ולעיבוד הגז הטבעי. לרוסיה ניסיון ייחודי בתחום זה וישראל מעוניינת בטכנולוגיות הרוסיות לדחיסת הגז הטבעי (Ekonomika Segodnia, 2017).

בין חברות האנרגיה הרוסיות, המאמצים הנמרצים ביותר להיכנס לשוק הישראלי נעשו על ידי גזפרום. גם חברת רוסנפט ביקשה להיכנס לשוק הישראלי, אולם ניסיונותיה בשנת 2006 נבלמו בידי השב"כ, כשההסבר הרשמי שהוצג היה כי לחברה קשרים הדוקים עם מדינות ערב (Lenta, 2006). בשנת 2012, לאחר ביקור הנשיא פוטין בישראל, התחדש השיח בעניין האינטרסים של רוסנפט בישראל, אולם נראה כי לא נעשתה שום פעילות ממשית בעקבות זאת.

נראה שלכישלונותיהן של חברות הנפט והגז הרוסיות בישראל שלוש סיבות עיקריות:

- הן גזפרום והן רוסנפט (בייחוד כל עוד עומד בראשה איגור סצ'ין, Sechin) נתפסות בישראל ככלי להשפעה מדינית של מוסקבה. חלק ממקבלי ההחלטות בישראל מביעים חשש רציני כי המדינה תהפוך לבת ערובה של השאיפות המדיניות של הקרמלין, המוגשמות בין היתר באמצעות סל מוצרים בתחום האנרגיה.
- ענקיות הנפט והגז הרוסיות, המהוות חלק בלתי נפרד מהממשלה הרוסית (בשונה מהמקבילות הישראליות, שהן חברות פרטיות), נוטות לייחס חשיבות מופרזת להסכמות המדיניות בין נשיא רוסיה לראשי ממשלת ישראל. בעוד לנשיאה של רוסיה אכן יש יכולת להשפיע על המצב בשוק האנרגיה במדינתו, לראש ממשלת ישראל אין מנופי לחץ ישירים על אנשי עסקים ישראלים. הוא יכול רק לסייע בקידום פתרונות לסוגיות מדיניות.
- מחסור במומחיות, וכנגזרת מכך – היעדר אסטרטגיה רוסית מתוכננת מראש לכניסה לשוק הישראלי, המביאה בחשבון את מאפייני המגזר העסקי שלו.

עם זאת, לפחות בתחילת העשור הקודם, מספר גורמים אקדמיים בישראל הציגו בפני המחברים דעה שלפיה מעורבות פעילה של חברות רוסיות במשק בישראל כגורם מרכזי ביצוא הגז הישראלי לשוק הבינלאומי עשויה להיות מוצדקת מנקודת מבט כלכלית. דעה זו נבעה מכך שבישראל אין כמעט ידע מקצועי מבוסס בתחום

יצא הגז. זאת ועוד, החברות הרוסיות המייצאות בעיקר גז רוסי אינן תלויות בהתפתחויות בעולם הערבי (כמו למשל, המחלוקת של קטר עם מונרכיות ערביות אחרות בשנים האחרונות).

לפחות מנקודת מבט כלכלית, מהניתוח של צורכי המשק הישראלי והיכולות התחרותיות של הכלכלה הרוסית עולה כי יש תועלת בשיתוף פעולה בין שתי המדינות בתחום הגז הטבעי. סוגיית הקמתה של תחנת כוח גרעינית בישראל נדונה זה שנים רבות, אולם עד כה ללא הכרעה. בשנת 2017 ערך משרד האנרגיה הישראלי סקר שהראה כי 70 אחוזים מהנשאלים אינם מתנגדים לרעיון פיתוח תשתית לייצור חשמל באמצעות אנרגיה אטומית במדינה (Rejter, 2019). תשתית כזו תאפשר לישראל לצמצם את תלותה באספקת פחמימנים, ובכך לחזק את ביטחונה הלאומי. ואולם, תחנת כוח גרעינית יכולה להפוך יעד לתקיפה בידי גורמי טרור, וההשלכות השליליות של הפגיעה בה או הריסתה יכולות להיות קולוסאליות. שיקולים אלה מצטרפים למכלול שיקולי עלות-תועלת בעת דיון בסוגיה.

שיתוף פעולה עם רוסיה בתחום האנרגיה האטומית יכול לספק לישראל גישה לטכנולוגיות הדרושות ולידע המקצועי. לרוסיה ניסיון נרחב בתחום בנייה והפעלה של מתקני אנרגיה אטומית. יש דמיון בתפיסות של רוסיה ושל ישראל ביחס לאיום הטרור והדרכים להיאבק בו, והדבר יכול להפוך לגורם מפתח בקבלת החלטה בסוגיית הקמתה של תחנת כוח גרעינית בשטח ישראל.

שיתוף פעולה בתחום חקר החלל

בשנת 2011 חתמו רוסיה וישראל על הסכם מסגרת לשיתוף פעולה בתחום חקר החלל. בין התחומים הכלולים בהסכם – אסטרופיזיקה, ביולוגיה ורפואה בחלל, פיתוח לוויינים ואמצעי שיגור לחלל (Shtull-Trauring, 2011). אחד מהישגיה של ישראל בתחום חקר החלל הוא מזעור הציוד המשוגר לחלל. עקב מצבה הגיאופוליטי המורכב נאלצה ישראל לשגר את לווייניה בכיוון מערב, בניגוד לכיוון סיבוב כדור הארץ. בעקבות זאת התמקדו החוקרים הישראליים בצמצום המשקל והממדים של הציוד המשוגר, כדי להקל על הלוויינים את הכניסה למסלול הכבידתי. כיום יש לישראל ידע וניסיון ייחודיים בתחום זה (Shtull-Trauring, 2011). מאז שנת 2011 אין כל מידע על המשך קידום שיתוף הפעולה בין רוסיה לישראל בתחום חקר החלל. למרבה הצער, המצב הגיאופוליטי המורכב והבעיות הייחודיות הקשורות בשיתוף פעולה רוסי-ישראלי בתחום המדעי, שייסקרו בהמשך המאמר, מונעים את קידום היחסים הדו-צדדיים בהיבט חשוב זה. בה בעת, כותבי המאמר מעריכים כי קשיים אלה זמניים, וההתגברות עליהם תאפשר להשיב את חקר החלל למניין הכיוונים המועדפים לשיתוף פעולה ישראלי-רוסי בתחום המדעי-טכני.

חקלאות

לפי נתוני משרד החקלאות של הפדרציה הרוסית, בשנת 2018 גדל היקף הסחר בתוצרת חקלאית בין רוסיה לישראל ב־8.9 אחוזים ונאמד ביותר מ־500 מיליון דולר. היקף היצוא מרוסיה גדל ב־38.3 אחוזים. רוסיה מייצאת לישראל דגנים, מוצרי מזון ושמן צמחי ומייבאת ממנה פירות, מיצים ופרחים. בשנת 2016 חתמו רוסיה וישראל על מפת דרכים לשיתוף פעולה בתחום החקלאות (PMO, 2016; Russian Government, 2016). סוכם אז ששיתוף הפעולה יכלול בראש ובראשונה ייצור חלב, טכנולוגיות

שימוש במים, אחסון ותוצרת חקלאית והשקיה. מקום מרכזי בהסכם יוחד לשיתוף פעולה בתחום הטכנולוגיה החקלאית (Ministry of Economy, 2016). ברוסיה תוכננה הקמת חוות מודרניות לייצור חלב, שישתמשו בטכנולוגיות ישראליות. המיזם תוכנן להתבצע תחילה במחוזות וורונז' (Voronezh), טמבוב (Tambov) ולנינגרד (Leningradskaya) וכן ברפובליקת טטרסטן (Zhorov, 2019). נמשך שיתוף הפעולה בתחומי ההשקיה ואספקת מים, בראש ובראשונה באמצעות טכנולוגיות השקיה בטפטוף, וכן בתחום אחסון תוצרת חקלאית (Ministry of Economy, 2016).

ראוי לציין כי למרות חשיבותו של ענף החקלאות בכללותו לפיתוח הקשרים הכלכליים בין המדינות, את רוסיה יכולות לעניין במיוחד דווקא הטכנולוגיות החדישות של ישראל בתחום זה. נראה כי זהו הכיוון המבטיח ביותר לקידום שיתוף פעולה מוצלח בין שתי המדינות בתחום החקלאות.

התחום הפיננסי

התפתחותו של תחום הבנקאות ברוסיה הביאה לכינון קשרים בין בנקים רוסיים וישראליים ולמתן הדדי של שירותים עסקיים. עם זאת, שיתופי הפעולה בין המוסדות הפיננסיים של שתי המדינות עודם בחיתוליהם. בשנת 2004 אושרה השיטה שלפיה הבנקים הרוסיים הנוטלים אשראי לטובת פעילות הקשורה ליצוא מישראל מקבלים הקלה במס הכנסה ברוסיה בשיעור של 10 אחוזים. זהו מנגנון סטנדרטי של הממשלה הרוסית בניסיון להמרץ שיתופי פעולה כלכליים, שאינו נותן מענה מספק לצרכים המימוניים המורכבים של אנשי העסקים בשתי המדינות.

פיתוח היחסים הפיננסיים בין שתי המדינות ניצב בפני שורת בעיות. המשבר בשנת 2008 חשף את רגישותו הרבה של התחום הפיננסי לתמורות חדות בכלכלה ובפוליטיקה של שתי המדינות. נוכחותם של הבנקים הישראליים ברוסיה אינה מורגשת כמעט. אומנם הישראלים נמשכים מאוד לשוק הרוסי העצום והרחוק מלהיות רווי בשירותים פיננסיים, אך על גישתם של בנקים זרים לרוסיה מקשים מכשולים אדמיניסטרטיביים וכלכליים. הבנקים הזרים חוששים גם מחוסר היציבות הפוליטית והכלכלית ברוסיה. לכן, למשל, ההחלטה על פתיחת נציגותו של בנק הפועלים הישראלי ברוסיה נדחתה פעמים רבות (Fedorchenko, 2002, pp. 341–342). בסוף שנת 2007 ניהל בנק הפועלים משא ומתן רציני לקניית בנק SDM-Bank הרוסי (Newsru, 2007). בינואר 2009 נסוג הצד הישראלי מהעסקה, בעיקר עקב פרוץ המשבר הכלכלי-פיננסי העולמי.

מקרה מייצג נוסף הוא ניסיון כניסתה של הקרן הישראלית תמיר-פישמן לשוק ההון סיכון הרוסי, בתור מייסדת שותפה של חברת ניהול ההשקעות Finans-Trast, שנבחרה לנהל את כספי חברת ההון סיכון הממשלתית הרוסית RVC, שאך הוקמה אז. אחרי הראיון השערורייתי של מנכ"ל Finans-Trast אולג שוורצמן לעיתון קומרסנט הרוסי ב־30 בנובמבר 2007, שבו הודה כי מאחורי החברה שלו עומדים גורמי ביטחון וממשל רוסיים, וכי ההשקעות בשוק הרוסי מושגות לעיתים באמצעות כפייה (Kommersant, 2007), הישראלים נאלצו לפרוש מהמיזם. בשנת 2011 ניסתה החברה הרוסית רוסננו (Rosnano) להקים קרן הון סיכון משותפת רוסית-ישראלית. לניהול הקרן נבחרה החברה הישראלית הידועה למדי Catalyst, אך זו לא הצליחה לעמוד בהתחייבותה לגייס 50 מיליון דולר בסבב ההשקעות הראשוני (רוסננו הביאה למיזם את 50 המיליון הנוספים).

שיתוף פעולה מדעי-טכנולוגי בין רוסיה לישראל

ישראל מייחסת חשיבות רבה לפיתוח מגזרי המשק הקשורים לתחום ההייטק. בזכות מימוש פוטנציאל החדשנות שלה הצליחה ישראל לתפוס את מקומה, הייחודי במידה רבה, במערכת הכלכלית הבינלאומית המודרנית (Maryasis, 2020).

גם רוסיה אינה חסרת שאיפות להובלה בתחומי המדע, הטכנולוגיה והחדשנות. הרי ברית המועצות, שאותה רוסיה ירשה, הצליחה להפוך למעצמה עולמית מובילה, במידה רבה בזכות עוצמתה המדעית-טכנולוגית. הפוטנציאל המדעי שנוצר בתקופה הסובייטית טרם מוצה, ובחלק מהתחומים עודו רלוונטי גם בימינו. יתרה מזאת, בחלק מהענפים הצליח הדור החדש של המדענים והמהנדסים לא רק לשמר את הפוטנציאל שנצבר אלא גם להגיע להישגים העונים על דרישות המאה ה-21. יש ברוסיה הן קהילה של חדשנות והן חברות טכנולוגיות גדולות, אולם ברי כי בשונה מישראל, ברובד המערכתי הפוטנציאל המדעי-טכנולוגי שלה אינו מתורגם כראוי לפתרונות חדשניים בעלי ערך מסחרי. זאת ועוד, קיימות הגבלות מסוימות על גישתם של העסקים הרוסיים לשוק הבינלאומי.

כיום ניכרת התפתחות של רכיבי יסוד אחדים במערכת שיתוף פעולה דו-צדדי המתהווה בתחום המדעי-טכנולוגי בין רוסיה לישראל. כך, החל משנת 2006 'הקרן הרוסית למחקר יסוד' (Russian Foundation for Basic Research) ומשרד החדשנות, המדע והטכנולוגיה של ישראל פרסמו קול קורא למחקרים מדעיים משותפים. כפי שמוצג בלוח 2, נכון לתחילת שנת 2021 נערכו כבר ארבעה סבבי תחרות, והסבב החמישי נמצא בעיצומו.

לוח 2: הפרמטרים העיקריים של התחרות הדו-צדדית בתחום המדע והמחקר

מספר סבב	שנים	סכום כולל משני הצדדים (במיליוני דולרים)	תחומים	מספר המיזמים שזכו למימון
1	2008–2006	1.6	מתמטיקה, פיזיקה, גאולוגיה, גיאופיזיקה, חומרים חדשים	72
2	2010–2009	1.2	ננו-חומרים, אנרגיה ירוקה	16
3	2012–2011	1,2	ננו-חומרים, טכנולוגיות מחשבים	16
4	2018–2016	0.96	טופולוגיה, מכניקה	8
5	2021–2019	2.5	בריאות, חומרים פונקציונליים	10

מקור: משרד החדשנות, המדע והטכנולוגיה 2019; 2021

מאחר שנושא פיתוח ננוטכנולוגיות זוכה לתשומת לב מיוחדת בשתי המדינות, הקרן לתוכניות תשתית וחינוך בחברת רוסננו הרוסית ולשכת המדען הראשי והרשות לחדשנות במשרד הכלכלה והתעשייה של ישראל פרסמו במסגרת תוכנית ISERD (המקדמת את שיתוף הפעולה בתחום המו"פ בין ישראל לאירופה) קול קורא למיזמי מחקר ופיתוח משותפים. בשנת 2020 התמיינו המיזמים הרוסיים-ישראליים המשתתפים לסבב התשיעי של התחרות (Fund for Innovations, 2020).

החברות הרוסיות רוסנו ויאנדקס (Yandex) וקרן סקולקובו (Skolkovo) מחפשות בישראל את הטכנולוגיות החדשות. חברת יאנדקס אפילו עשתה בשנת 2014 צעד חסר תקדים, כשהפכה לחברה הרוסית הראשונה שפתחה בישראל מרכז מחקר ופיתוח. כך עשתה בשנת 2015 גם אחת החברות המצליחות בעולם בתחום ביטחון הרשת – מעבדות קספרסקי, שפתחה אז מרכז קטן (שישה עובדים בלבד) בירושלים (Goldenberg, 2014). בשנת 2017 המרכז הורחב במידת מה באמצעות הקמת 'המעבדה לטכנולוגיות העתיד' (Globes, 2017). אוניברסיטת אריאל עורכת כנסים עבור מדענים וחוקרים רוסים בנושא מסחור טכנולוגיות. בשנת 2014 פתחה חברת טבע מפעל תרופות במחוז ירוסלב (Yaroslavl) ברוסיה, והיא מקדמת שיתופי פעולה עם מחוז זה. יש דוגמאות נוספות לשיתוף פעולה דו־צדדי מסוג זה (RVC, 2013; Yakimova, 2014). עם זאת, למרות הפוטנציאל הקיים בהעמקת הקשרים בנושאי כלכלת החדשנות ולמרות הנכונות שמביעות שתי המדינות לקדם, עדיין מוקדם לדבר על שיתוף פעולה שיטתי בתחום.

מכשולים רבים ניצבים בפני קידום שיתוף פעולה מדעי־טכנולוגי בין רוסיה לישראל: חוסר הערכה ישראלית כלפי היכולות המדעיות־טכנולוגיות הרוסיות; רצון רוסי בהשקעה פיננסית ישראלית, לעומת רצון ישראלי למכור מוצרים או טכנולוגיות; היעדר מנגנוני בחינת השקעות; מחסור בתשתית פיננסית מלווה; קשיים בגישור על פערי תרבות עסקית; ו"מלכודת השפה הרוסית" (כאשר אלה שמובילים את הקשר העסקי עם רוסיה נבחרים בשל כישורי השפה, על חשבון המצוינות העסקית). השקפותינו בסוגיה זו ובחלק מהרעיונות המעשיים להתגברות על מכשולים אלה מובאות במאמר שעומד להתפרסם בעתיד הקרוב במכון למחקרי ביטחון לאומי. בינתיים יצינו להלן מספר דרכים שיכולות לסייע להתגבר על המכשולים הניצבים בפני קידום שיתוף פעולה מדעי־טכנולוגי בין רוסיה לישראל.

צורת שיתוף פעולה מבטיחה, שמומחי מועצת העסקים ישראל-רוסיה ומנהליה מדברים עליה רבות לאחרונה היא "משולשים" – מיזמים תלת־צדדיים. באופן זה אפשר לפתור שורת בעיות, ובפרט בתחום המימון. למשל, אם הרוסים מעוניינים למשוך השקעות זרות והישראלים אינם מעוניינים לעבוד במימון עצמי, נוצר מבוי סתום. לעומת זאת, אם לשיתוף הפעולה הדו־צדדי רותמים למשל את ארצות הברית כשותפה בעלת יכולות השקעה, נוצרת תשלובת המספקת את הצרכים של כל הצדדים המעורבים: הרוסים יקבלו את ההשקעות הזרות ואת הטכנולוגיות הישראליות, הישראלים יקבלו הזדמנות להיכנס לשוק הרוסי והאמריקאים – את מיזם ההשקעה החדשני והאפקטיבי באחד השווקים הגדולים והמבטיחים בעולם. אפשר לייצר כמה "משולשים" מסוג זה. מלבד ארצות הברית כשותפה פוטנציאלית, במערכת מעין זו יכולות להשתתף סין, הודו או מדינות האיחוד האירופי. אלה מדינות שהן רוסיה והן ישראל מעוניינות לקדם עימן חוזים עסקיים ברמות שונות, ורתימתן לדיאלוג רוסי-ישראלי יכולה להניב את האפקט הסינרגטי המרבי. עם זאת, אין זה רצוי להרחיב את מתכונת שיתוף הפעולה הנדונה באמצעות צירוף מדינות רבות אליה, שכן הרחבה כזו תוביל לירידה באפקטיביות.

כלי חשוב שיכול לסייע בפתרון כלל הבעיות שהוזכרו במאמר הוא שיתוף פעולה בתחום החינוך, בשני תהליכים מקבילים. התהליך הראשון הוא רתימתם של מומחים ישראלים להוראה במוסדות להשכלה גבוהה ברוסיה, המכשירים סטודנטים למקצועות כלכליים וטכנולוגיים. בפרט, הכוונה היא שמומחים ישראלים ילמדו קורסים בנושאים כגון העברת טכנולוגיה, תפקוד מערכת מימון הון סיכון או ניהול תהליכי חדשנות. התהליך

השני הוא שיפור איכותן של תוכניות הלימוד בנושאי חקר ישראל, המיועדות למומחים רוסים צעירים. תוכניות כאלה קיימות היום במכון לחקר מדינות אסיה ואפריקה באוניברסיטה הממלכתית של מוסקבה ע"ש לומנוסוב (MGU) ובמכון הממלכתי של מוסקבה ליחסים בינלאומיים במשרד החוץ הרוסי (אוניברסיטת MGIMO). לצד זאת, יש לגבש תוכניות דומות כדי שמומחים צעירים מישראל יכירו את מאפייני המצב הכלכלי ברוסיה. חשיבה בכיוון זה היא הכרחית, משום שמסלולי ההתפתחות היסטורית של שתי המדינות יצרו ביניהן שוני במסורות הפוליטיות, הכלכליות והחברתיות. ללא הבנה הדדית של מסורות אלה, ישראל ורוסיה יתקשו עד מאוד לכונן ביניהן שיתוף פעולה כלכלי אפקטיבי.

סיכום

סקירת התפתחותם של יחסי הכלכלה והמסחר בין רוסיה לישראל בשלושת העשורים האחרונים מעלה את התובנות הבאות:

- לקראת תחילת העשור הרביעי לקשרי כלכלה ומסחר רציפים בין רוסיה לישראל נוצר מבנה יציב למדי שלהם, ואין זה סביר כי מבנה זה ישתנה בצורה מהותית בעתיד הקרוב.
- היעדרה של מערכת סיוע פיננסי שלמה וסדורה מהווה מכשול בפני קידום שיתוף פעולה דו־צדדי ישראל-רוסי.
- קיים פוטנציאל רציני להרחבת היקף התיירות בין שתי המדינות, ובפרט ביחס לביקורי ישראלים ברוסיה.
- בעיות גיאופוליטיות אינן מאפשרות שיתוף פעולה צבאי־טכני או בתחום האנרגיה בין שתי המדינות.
- לשיתוף פעולה בתחום המדע והטכנולוגיה פוטנציאל הצלחה גבוה מאוד. בראייתנו, זהו התחום שחייב להפוך למרכיב העיקרי במערכת שיתוף הפעולה הדו־צדדי. כדי שהדבר יקרה נדרש מאמץ משני הצדדים, אולם לפי שעה רוסיה מגלה בכך עניין רב יותר מישראל.

אנו בטוחים כי למרות הבעיות השונות המקשות על קידום היחסים הדו־צדדיים בתחום הכלכלי, יש די סיבות לצפות לדינמיקת התפתחות חיובית ביחסים אלה.

מקורות

למ"ס (2020). **יבוא ויצוא סחורות ושירותים – שנתון סטטיסטי לישראל 2020 – מספר 71**, טבלה 13.5. [השלכה המרכזית לסטטיסטיקה](#).

משרד החדשנות (2019, 14 בפברואר). [קול קורא במסגרת שיתוף פעולה ישראל-רוסיה לשנת 2019](#). משרד החדשנות, המדע והטכנולוגיה.

משרד החדשנות (2021, 18 באפריל). [משרד המדע והטכנולוגיה – קשרי חוץ – רוסיה](#). משרד החדשנות, המדע והטכנולוגיה.

Cohen A. (2019, February 19). Israel's Leviathan energy prize: Where will the gas go? *Forbes*.

Ekonomika Segonia (2017, July 12). [In Russian] *Sankcionnaya politika Zapada razob'etsya ob energetiku Rossii i Izrailya* [Western sanctions will be crushed by Russian and Israeli power industry]. *Ekonomika Segodnya*.

Fedorchenko, A.V. (2002). [In Russian] *Rossiya i Izrail': problemy ekonomicheskogo vzaimodejstviya* [Russia and Israel: economic cooperation issues], in Epstein, A. & Fedorchenko, A.V. (eds.), *Obshchestvo i politika sovremennogo Izrailya* [Society and politics in contemporary Israel]. Mosty kul'tury.

Fedorchenko A.V. & Zajceva O.A. & Mar'yasis D.A. (2004). [In Russian] *Izrail' v nachale XXI v.* [Israel at the beginning of 21st century]. Institute of the Middle East.

- Foreign Trade (2021, February 13). [In Russian] *Torgovlja mezhdru Rossiej i Izrailem v 2020 g.* [Russian trade with Israel in 2020]. [Russian Foreign Trade Online Portal](#).
- Foreign Trade (2020, February 13). [In Russian] *Torgovlja mezhdru Rossiej i Izrailem v 2019 g.* [Russian trade with Israel in 2019]. [Russian Foreign Trade Online Portal](#).
- Foreign Trade (2019, February 9). [In Russian] *Torgovlja mezhdru Rossiej i Izrailem v 2018 g.* [Russian trade with Israel in 2018]. [Russian Foreign Trade Online Portal](#).
- Fund for Innovations (2020, July 23). [In Russian] *9 otbor rossijsko-izrail'skih proektov v oblasti promyshlennyh NIOKR* [9 selection of Russian-Israeli projects in industrial R&D]. [Fund for Innovations Development](#).
- Globes (2017, June 15). Kaspersky opens Jerusalem future tech lab. [Globes](#).
- Goldenberg, R. (2014, November 6). Kaspersky lab to open Jerusalem R&D center, [Globes](#).
- Izvestia (2009, June 22). [In Russian] Rossiya zakupila u Izrailya 12 bespilotnikov [Russia buys 12 Israeli drones]. [Izvestia](#).
- Khanin, Z. (2019, October 13). [In Russian] *YEAES i Izrail' sdelayut stavku na vysokie tekhnologii — izrail'skij ekspert* [EAEU and Israel to bet on high-tech — an Israeli expert]. [Evraziya Ekspert](#).
- Kommersant (2007, November 30). [In Russian] Partiyu dlya nas olicetvoryaet silovoj blok, kotoryj vozglavlyayet Igor' Ivanovich Sechin [The party for us is represented by security agencies headed by Igor Sechin]. [Kommersant](#).
- Kozyulin, V.B. (2003). [In Russian] VTS: rossijsko-izrail'skoe protivostoyanie [Russian-Israeli confrontation]. [Yadernyj kontrol'](#), No. 1.
- Krauss C. (2019, July 5). Israel's energy dilemma: More natural gas than it can use or export. [The New York Times](#).
- Lenta (2006, April 25). [In Russian] *Izrail'skie specslužby ogranichat rabotu "Rosnefti"* [Israeli security agencies restrict Rosneft operations]. [Lenta](#).
- Lis, J. (2021, October 27). Bennett approves entry for tourists vaccinated with Russia's Sputnik V from November 15. [Haaretz](#).
- Maryasis, D.A. (2002). [In Russian] *Voenno-promyshlennyj kompleks Izrailya na rubezhe vekov* [Israeli defense industry sector at the beginning of 21st century]. [Institute of Israeli and Middle Eastern Studies](#), Collection of oriental studies articles, no. 3.
- Maryasis, D.A. (2008). [In Russian] *Ekonomicheskoe sotrudnichestvo Rossii i Izrailya posle vosstanovleniya diplomaticheskikh otnoshenij* [Russian-Israeli economic cooperation after the restoration of diplomatic relations]. in Epshteyn, A.D. & Kuzmin, V.A., (eds.), *Israel, Russia and the world: history and modern days*. Collection of scientific articles. Urals University.
- Maryasis, D.A. (2011). [In Russian] *20 let voenno-tekhnicheskogo sotrudnichestva Rossii i Izrailya: itogi i perspektivy* [20 years of Russian-Israeli defense cooperation: results and perspectives], in *Rossiya i russkoyazychnoe evrejstvo v kontekste mezhdunarodnoj politiki. Materialy vosemnadcatoj ezhegodnoj Mezhdunarodnoj mezhdisciplinarnoj konferencii po iudaike* [Israel, Russian and Russian Jewry within the context of international policy, 18th annual International cross-disciplinary conference on Jewish studies], [The Moscow Center for University Teaching of Jewish Civilization "Sefer"](#), volume 3 (pp. 68-75).
- Maryasis D.A. (2012). [In Russian] *Izrail' i strany postsovetskogo prostranstva: 20 let ekonomicheskogo sotrudnichestva* [Israel and the countries of the post-Soviet space: 20 years of economic cooperation], in Karasova, T.A. & Maryasis, D.A., *Rossiysko-izrail'skiye otnosheniya. Istoriya i sovremennost'. Sbornik statej* [Russian-Israeli Relations: History and Present Day. Collection of Articles] (pp. 108-124). [Institute of Oriental Studies](#), Russian Academy of Sciences.
- Maryasis, D.A. (2020). [In Russian] *Innovacionnaya ekonomika kak osnova uchastiya Izrailya v sovremennoj sisteme mezhdunarodnyh ekonomicheskikh otnoshenij* [Innovation economy as a basis for the participation of Israel in international economic relations]. [Institute for Oriental Studies](#).
- Ministry of Economy, (2016, November 10). [In Russian] *Izrail' i Rossiya podpisali soglashenie v oblasti agrotekhnologii* [Israel and Russian signed an agreement in agri-tech], [Ministry of Economy and Industry of Israel](#).
- Newsru (2007, December 16). [In Russian] *Rossijskij evrej mozhet otkryt' banku "Apoalim" okno v Rossiyu* [Russian Jew can help bank Hapoalim enter Russian market]. [Newsru](#).

- Nikol'skij, A. (2016, April 7). [In Russian] Rossiya prodolzhit sborku izrail'skih bespilotnikov eshche do 10 let [Russia is to continue assembling Israeli drones for 10 more years]. [Vedomosti](#).
- PMO (2016, November 10). [In Russian] *Vstrecha prem'er-ministrov Rossii i Izrailya v Ierusalime* [Prime Ministers of Russia and Israel meeting in Jerusalem]. Press office for Prime Minister's Office, [Israeli MFA Site](#).
- Ptichkin, S. (2010, September 8). [In Russian] *Komu vygodno sotrudnichestvo Rossii i Izrailya?* [Who benefits from Russian-Israeli cooperation?]. [Stoletie](#).
- Rejter, T. (2019, April 30). [In Russian] *Izrail' izuchit vozmozhnost' stroitel'stva AES* [Israel considers construction of a nuclear power plant]. [Energetika i promyshlennost' Rossii](#).
- Rosinvest. (2016, February 25). [In Russian] *Rossiya mozhet predlozhit' Izrailyu effektivnoe delovoe sotrudnichestvo* [Russia can offer Israel productive business partnership]. [Rosinvest](#).
- Rosstat (2014-2020). [The Official Site of Rosstat](#).
- Russian Government (2016, November 10). [In Russian] *Rossijsko-izrail'skie peregovory* [Russian-Israeli negotiations]. [Russian Government Official Site](#).
- RVC (2013). [In Russian] *Innovatsionnaya ekosistema Izrailya. Vozmozhnosti rossiysko-izrail'skogo sotrudnichestva* [Israel's innovation ecosystem. Opportunities for Russian-Israeli cooperation] (pp. 36-44). Russian Venture Corporation.
- Simanovsky, S.I. (2002). [In Russian] *Oboronno-promyshlennyj kompleks Izrailya* [Defense industry sector of Israel] in *Armiya i vlast' na Blizhnem Vostoke: ot avtoritarizma k demokratii. Sbornik statej* [Military and power in the Middle East: from authoritarianism to democracy. Collection of articles] (pp. 274-305). [Institute of Israeli and Middle Eastern Studies](#).
- Shtull-Trauring, A. (2011, March 28). Israel, Russia sign space agency cooperation agreement. [Haaretz](#).
- Tass (2016, February 12). [In Russian] *Rossiya i Izrail' v blizhajshee vremya podpishut dogovor o zone svobodnoj trgovli* [Russia and Israel are soon to sign a free-trade zone agreement]. [Tass](#).
- Tass (2019, September 17). [In Russian] *Putin: podgotovka soglasheniya o svobodnoy trgovle Izrailya i YEAEs zavershayetsya* [Putin: preparation of a free trade agreement between Israel and the EAEU is nearing completion]. [Tass](#).
- Temerina, P. (2010, September 16). [In Russian] *Voenno-tekhicheskoe sotrudnichestvo mezhdu Rossiej i Izrailem* [Russian-Israeli defense cooperation]. [Voennoe obozrenie](#).
- TOI (2021, October 21). *Israel weighing \$200 million pipeline to export more gas to Egypt — report*. [Times of Israel](#).
- TsAMTO (2010, September 6). [In Russian] *Voenno-tekhicheskoe sotrudnichestvo Rossii i Izrailya imeet znachitel'nyj potencial* [Russian-Israeli defense cooperation has a significant potential]. [Center for International Arms Trade Analysis \(TsAMTO\)](#).
- Zhorov V. (2019, August 13). [In Russian] *Smozhet li Izrail' stat' provodnikom Rossii v zapadnyj mir biznesa?* [Can Israel become Russia's guide into western business world?]. [STMEGI](#).
- Yakimova, I.A. (2014). [In Russian] *Potentsial' nyie vozmozhnosti razvitiya innovatsionnoy deyatel'nosti v regionakh Rossii posredstvom sotrudnichestva s Izrailem* [Potential opportunities for the development of innovative activities in the regions of Russia through cooperation with Israel], [Voronezh Regional Innovation Bulletin, No. 1](#), 31-36.

ישראל ורוסיה – רטרופקטיבה על היחסים הכלכליים כרצף של

הזדמנויות ותפיסות מוטעות

ילנה מרגובסקי-לומם

בסקירת היחסים הכלכליים בין ישראל לרוסיה לאורך שלושים שנה בולטים היקפם וטיבם המוגבלים והחסמים הרבים – התרבותיים, המוסדיים, המשפטיים, המסחריים-פיננסיים, הפוליטיים ואלה שנובעים מיכולות ומסדרי גודל שונים – שמונעים היווצרות שותפות כלכלית בעלת גוון אסטרטגי בין המדינות. במאמר מנותחים חסמים אלה ומוצעים מספר כיווני חשיבה להתמודדות עימם. התבוננות לאחור מלמדת כי ייתכן שנדרשת תשתית מחודשת לטיפול קשרי הכלכלה בין ישראל לרוסיה ולזיהוי ממשקים בעלי עניין משותף, שתחייב שיח פתוח עם קהילת העסקים ועם חוגים מקצועיים משני הצדדים. המאמר מחולק לשתי יחידות מרכזיות. ביחידה הראשונה סקירה וניתוח היחסים בתחומי החקלאות, האנרגיה, יבוא החיטה והדגנים, וכן שיתוף הפעולה בתחומי השירותים, טכנולוגיות העילית, הידע וההשקעות. ביחידה השנייה מאופיינים החסמים הניצבים בפני האפשרות להרחבת הסחר ההדדי בשירותים, בטכנולוגיות ובידע, אשר מקשים על עליית מדרגה בשיתוף הפעולה הכלכלי בין המדינות. פרק הסיכום מצביע על כיווני פעולה אפשריים להתגברות על החסמים.

מבוא: רטרופקטיבה על מגמות מרכזיות ביחסי הכלכלה

מאז ראשיתו של העשור השני בשנות ה־2000 רשמה רוסיה הצלחה בביסוס מעמדה המעצמתי בזירה הבינלאומית. להתפתחות זו הייתה נגזרת אזורית ברורה, אשר הפכה גלויה ומודגשת מאז 2015, עם תחילת המעורבות הרוסית הרשמית בסוריה. על רקע זה רוסיה הפכה לשכנה בפועל של ישראל. יחסי שכנות גיאוגרפיים אלה מולידים לעיתים מתח ומחלוקות, שכן הם מייצרים באופן מובנה התנגשות בין השאיפה הרוסית לבסס את מעמדה המעצמתי במזרח התיכון המורחב לבין הצורך הישראלי לשמור על ביטחונה ואף על עצם קיומה. במקביל למתח, המציאות החדשה לימדה הן את ישראל והן את רוסיה לקיים שיח פרגמטי, גם אם מותנה ומוגבל, שבמסגרתו כל צד מכיר בהיבטי החוזק של הצד שמנגד, בעודו שומר על יכולת ההרתעה שלו ופועל לעבות את ההיבטים הקונסטרוקטיביים-אסטרטגיים של שיתוף הפעולה עם הצד השני. יחסי הכלכלה הם חלק מאותם היבטים קונסטרוקטיביים ב"שכנות הפרגמטית" המתקיימת הלכה למעשה בין המדינות. בין השתיים מתקיימים יחסים כלכליים שוטפים מאז שנות ה־90 המוקדמות של המאה הקודמת, בעת שרוסיה הפכה למדינה ריבונית נפרדת מברית המועצות, אך בתחילה היקפם היה נמוך. לקראת העשור השני ליחסים (2000–2010 לערך) נרשמה עלייה של מאות אחוזים בהיקף הקשרים.

שיח המדינאים משני הצדדים מדגיש כי הכלכלה הרוסית וזו של ישראל משלימות זו את זו. הישראלים מבליטים את חשיבותה של רוסיה כיצואנית מובילה של חומרי גלם ומקור לידע בתחומי התעשייה המסורתיים, למשל כרייה ומטלורגיה. הרוסים מצידם רוחשים הערכה ליכולות הישראליות בתחומי הידע וטכנולוגיות העילית (היי־טק), ורואים בישראל את "אומת הסטארט־אפ" המצויה במסלול נסיקה. בין היתר, יכולות ישראליות אלה נתפסות ברוסיה כאמצעי מסייע חשוב לקידום שינויים כלכליים מבניים, שיקלו עליה להשתלב במועדון היוקרתי של הכלכלות המתקדמות ומבוססות הידע והחדשנות של המאה ה־21. בשנת 2014, סביב משבר סיפוח חצי האי קרים על ידי רוסיה, ישראל נמנעה באורח פרגמטי מנקיטת עמדה ביחס למהלך האמריקאי־אירופי המשולב להשתתף סנקציות ממוקדות נגד אישים, בנקים ותאגידים רוסיים. הימנעות זו, שנבעה בין היתר ממגבלת משקלה של ישראל ביחס למעצמות וגושי המדינות הגדולים – ארצות הברית, האיחוד האירופי ורוסיה – הלמה את חזון הממשל המרכזי (הפדרלי) הרוסי להחלפת היבוא בייצור מקומי, המכונה *importozameshchenie*. החזון, ששם דגש על פיתוח כלכלה יצרנית עצמאית שאינה מבוססת על יצוא של משאבי טבע גרידא, קיבל ברוסיה גוון מעשי ומימוני כתגובה לסנקציות המערביות שנועדו להגביל את גישתם של גורמים רוסיים להון ולטכנולוגיות מערביות.

אף שישראל לא כיוונה לכך, היא סומנה על ידי הצמרת הרוסית כשותפה פוטנציאלית מבטיחה לשתוף פעולה בהשקעות, בידע ובתוצרת בתחומים רלוונטיים, בדגש על חקלאות ומים, ציוד רפואי, שירותים פיננסיים וקידום החדשנות והדיגיטציה במגוון ענפי המשק.

למרות העניין ההדדי בהרחבה ובהעמקה של יחסי הכלכלה בין ישראל לרוסיה והשילוב הנרחב של אוכלוסייה דוברת רוסית בכלכלה הישראלית על ענפיה השונים, מבט על תקופה של שלושים שנה מאז כינון היחסים מראה כי הלכה למעשה, יחסי הכלכלה נותרו מוגבלים הן בהיקפם והן בהרכבם ובטיבם. זאת מבלי לבטל את התנופה בקשרים הכלכליים מראשית שנות ה־90 של המאה הקודמת. היקפי הסחר ההדדי לא הצליחו לעבור את התקרה של כשלושה מיליארד דולר, וממוצע השנים 2015–2019 עומד על כשני מיליארד דולר בלבד (משרד התעשייה והכלכלה, 2020).¹ הרכב הסחר ההדדי נותר כמעט בלי שינוי מאז שנות ה־90, וזה מתמצה לרוב ב"סחורות בסיס" – יבוא לישראל של נפט ודלקים מרוסיה, ויצוא של תוצרת חקלאית טרייה מישראל לרוסיה.

רכיב השירותים, אשר משקף את כושר התחרותיות של המדינות במערכת הכלכלית הגלובלית המודרנית, נותר נמוך (כ־16 אחוזים) במשוואת יחסי הכלכלה בין ישראל ורוסיה. זאת בעוד יצוא השירותים, בדגש על טכנולוגיות עילית וידע, הפך בשנים האחרונות למרכיב יצוא בולט של ישראל לעולם, שהולך וגדל (כ־45 אחוזים מסך היצוא), וכאשר יבוא השירותים על ידי רוסיה מהווה למעלה מ־28 אחוזים מסך היבוא שלה (Israel) (Export Institute, 2019; The World Bank, 2021). רכיב השירותים נותר נמוך גם בסעיף היצוא הישראלי המרכזי לרוסיה – החקלאות, חרף העובדה שהישגים ישראליים בתחום 'החקלאות המדייקת' עתירת הידע עשויים לסייע רבות לרוסיה בעמידה ביעדיה השאפתניים להגדלת תפוקתה החקלאית.

תרשים מס' 1: תמונת הסחר של ישראל ורוסיה בשנת 2019, בחתך בינלאומי וזו מול זו (במיליארדי דולר, אלא אם ציון אחרת)

רוסיה					ישראל				
בלרוס	גרמניה	סין	האיחוד האירופי		בריטניה	סין	ארה"ב	האיחוד האירופי	שותפות סחר מרכזיות – סחר הדדי
36	53	111	233 מיליארד יורו		כ־11	כ־12	44	53	
טורקיה	בלרוס	גרמניה	הולנד	סין	סין	בריטניה	ארה"ב	האיחוד האירופי	יעדי יצוא מרכזיים לסחורות
22	כ־22	28	כ־45	57	כ־4	כ־5	כ־11	כ־16	
איטליה	ארה"ב	בלרוס	גרמניה	סין	גרמניה	סין	ארה"ב	האיחוד האירופי	מקורות מרכזיים ליבוא סחורות
כ־11	13	כ־14	25	54	5.5	כ־7	כ־11	כ־26	
<p>סעיפי יבוא מרכזיים: 18.5% – מכונות ומחשבים 13% – ציוד אלקטרוני (לרבות מעגלים אלקטרוניים) 8% – כלי תחבורה 4.7% – פארמה 4% – פלסטיק 3.5% – מכשור אופטי וציוד רפואי 2.4% – מוצרי מתכת וברזל 2.3% – פירות ואגוזים 2% – כימיקלים</p> <p>סעיפי יצוא מרכזיים: למעלה מ־55% – משאבי טבע (נפט, גז ומוצריהם; מתכות ואבנים יקרות).</p>					<p>סעיפי יצוא מרכזיים: יצוא סחורות (כ־56 מיליארד דולר): 86% – מוצרי תעשייה, בדגש על פארמה, רכיבים אלקטרוניים, כימיקלים והתעשייה האווירית כ־7% – יהלומים (מלוטשים) 2% – יצוא חקלאי</p> <p>יצוא שירותים (כ־55 מיליארד דולר): 45% מסך יצוא השירותים – שירותי היי־טק עלייה עקבית ביצוא התוכנה ושירותי מחשוב. היי־טק מהווה כ־52% מסך היצוא הישראלי</p> <p>סעיפי יבוא מרכזיים: 8.4% – יהלומים (גלם) 6.9% – מכונות וכלי תחבורה 2.7% – נפט גולמי</p>			<p>סעיפים מרכזיים של יצוא/יבוא לאומי כללי, בחתך בינ"ל</p>	
<p>יצוא מישראל לרוסיה (ענפים עיקריים): 35% – תוצרת חקלאית טרייה ומוצרי מזון 21% – כימיקלים ומוצרי תעשיות כימיות 16% – מכונות ומיכון חשמלי ומכני 7% – גומי ופלסטיק 6% – מכשור אופטי, רפואי ואחר 6% – מתכות בסיס</p>					<p>יצוא מרוסיה לישראל (ענפים עיקריים): 52% – מינרלים ודלקים 18% – פנינים, מתכות ואבנים יקרות 12% – מתכות בסיס 9% – תוצרת חקלאית טרייה ומוצרי מזון (דגש על חיטה)</p>			<p>תמהיל היצוא ישראל-רוסיה רוסיה-ישראל</p>	

נתוני הטבלה שולבו מהמקורות הבאים: ITC Trade; 2021; Israel Export Institute, 2019; Comtrade Database, 2021; UN; OEC, 2019; WITS, 2019; World Bank Group, 2020 Map, 2021; The World Bank, 2021; UN; OEC, 2019; WITS, 2019; World Bank Group, 2020

למעשה, מוקדי העניין הכלכלי הן של רוסיה והן של ישראל מצויים באירופה ובאסיה, ומבחינת ישראל, באופן מסורתי גם בצפון אמריקה. עיקר היבוא של רוסיה הוא סחורות ושירותים בתחומי טכנולוגיות העלית, ציוד ומכונות, מוצרי פארמה, כימיקלים וטכנולוגיות חקלאיות. מרכיבים אלה אומנם מרכזיים ביצוא הישראלי לעולם, אך חלקם ביבוא הרוסי מישאל נמוך. את המענה לצרכיה הגדלים בתחום של רוסיה היא עדיין מקבלת בעיקר ממדינות האיחוד האירופי, ובשנים האחרונות גם מאסיה, בדגש על סין. להמחשה, בשנת 2012, כאשר היקף הסחר ההדדי של ישראל ורוסיה עלה ביחס לשנים הקודמות וניצב על כ־1.2 מיליארד דולר, רק שני אחוזים מהיצוא הישראלי יועדו לרוסיה, וכ־0.3 אחוזים בלבד מהיבוא הרוסי היו במקור מישאל (מכון היצוא, 2012). בשנת 2019 היקף הסחר היה אומנם גדול יותר וניצב על כשלושה מיליארד דולר, אך היחס שהוצג לעיל נשמר (משרד הכלכלה והתעשייה, 2020).

בחתך ההיצע והביקוש ניכרת חולשה מבנית של הטיעון כי הכלכלה הרוסית והישראלית משלימות זו את זו, שכן הוא אינו מביא בחשבון את המרכיב היסודי שמבדיל בין הכלכלות – גודלן וחשיבותן במערכת הסחר הבינלאומית. לשם המחשה, בשנת 2018 רוסיה ייבאה תוצרת חקלאית טרייה בסכום כולל של כחמישה מיליארד דולר, מתוכם, יבוא מישאל בשווי של 268 מיליון דולר בלבד (World Food Moscow, 2019). היצוא הישראלי החקלאי הכולל לעולם (תוצרת טרייה וטכנולוגיות) ניצב בשנים האחרונות על כ־10 מיליארד דולר. מכאן שמבחינת ההיקף ובעיקר הטיב, יחסי הכלכלה בין ישראל לרוסיה אינם ממצים את הפוטנציאל שמייעד להם השיח המדיני בין האומות. אף שכל אחד מרכיבי היחסים הכלכליים חשוב מעצם קיומו, דומה כי לעת עתה מכלול היחסים אינו מייצר את המאסה האיכותית הנדרשת ליחסי כלכלה אסטרטגיים.

תרשים מס' 2: מגזר השירותים בסחר הישראלי-רוסי

ישראל ורוסיה	2015–2014	2019–2018
היקף סחר	1.4 מיליארד דולר	2.9 מיליארד דולר
יצוא שירותים ע"י ישראל	247 מיליון דולר	כ־332 מיליון דולר
יצוא שירותים ע"י רוסיה	101 מיליון דולר	כ־128 מיליון דולר

נתונים: משרד הכלכלה והתעשייה, 2020

רכיבי השותפות הכלכלית בין ישראל לרוסיה – האומנם כלכלות המשלימות זו את זו?

יצוא חקלאי ישראלי לרוסיה

ראשית התנופה בשיתוף הפעולה החקלאי בין ישראל לרוסיה, בשנות ה־2000 המוקדמות, אופיינה בהלימה מיטבית בין הכלכלה הרוסית הצומחת במהירות לבין אופיו היוקרתי של היצוא החקלאי הישראלי הטרי. לפיכך, במשך כל העשור האחרון, החקלאים וגורמי המדינה הרלוונטיים הישראליים סימנו שוק זה כאחד מיעדי היצוא המועדפים לצורך צמצום התלות הקיימת העמוקה ביצוא לשוק האירופי (י' בן־דוד, ראיון אישי, 8 ביולי 2021).² מגמת הידוק הקשרים ההדדיים בתחום החלה נשחקת בשנים האחרונות. בין השנים 2003–2014 גדל היקף היצוא החקלאי הטרי מישאל לרוסיה משלושה אחוזים ל־21 אחוזים מסך היצוא הישראלי בתחום

לעולם³, וב-2014 שוויו עמד על 309 מיליון דולר (י' בן־דוד, ראיון אישי, 8 ביולי 2021). לעומת זאת, בשנת 2020, על פי נתונים רוסיים, שווי היצוא הישראלי החקלאי לרוסיה ירד ל-268 מיליון דולר בלבד (World Food Moscow, 2019). מדובר במגמה מתמשכת שהיא מעבר להשלכות נקודתיות מובנות של מגפת הקורונה. מגמת הירידה ברכש התוצרת הישראלית הטרייה על ידי רוסיה ניכרת, אף שזו עדיין מוערכת ברוסיה בזכות איכותה וחיי המדף הממושכים שלה, ובהיבטים אלו ישראל מותרת את המתחרים הרחק מאחור.

בין הגורמים הבולטים התורמים למגמת השחיקה נמנים הפיחות המתמשך במטבע הרוסי והירידה בכוח הקנייה של הציבור הרחב, שהשפיעו על יכולתו ונכונותו לשלם על סחורות ומוצרי יוקרה. הצרכנים הרוסים מבכרים בשנים האחרונות, לא אחת, אלטרנטיבות זולות ונגישות בהרבה. בתחום החקלאי הדבר מתאפשר הודות להרחבה ניכרת של היעדים שמהם רוסיה מייבאת את ביקושיה. מקורות היבוא החלופיים ממוקמים ב"מרחב נוחות" מבחינת רוסיה, קרי, במדינות שעמן הצמרת המדינית הרוסית מהדקת במקביל גם את מערך הקשרים המדיניים־אסטרטגיים – בין בתגובה למהלך הסנקציות המערביות נגדה ובין משיקולים שוטפים ביחסים הביולטרליים.

בשנים האחרונות, היצואנים הישראליים מוצאים עצמם בתחרות קשה ולעיתים בלתי שוויונית על רקע התפתחויות אלה בשוק החקלאי הרוסי. בימים אלה, רשת היבוא הרוסית נפרסת ממדינות באפריקה ובדרום אמריקה ועד אסיה. סין הפכה למקור הזר המוביל בהקשר זה, עם היקף יצוא שנתי בשווי של כמיליארד דולר. מייד אחריה מדורגים היצוא החקלאי הטרי הטורקי, המצרי והיצוא ממרוקו, שהיקפם עולה על היצוא החקלאי מישראל לרוסיה או זהה לו (World Food Moscow, 2019).

מעבר לגיוון הספקיות במכלול ביקושיה החקלאיים של רוסיה, מאז 2015 היא מנהלת מהלך לאומי מתוזמר וממומן באופן מסיבי, המכוון להחלפת היבוא בענף בתוצרת מקומית. לעת עתה, הצלחתה של רוסיה במשימה מצטיירת כחלקית והמאמץ נשא פרי בעיקר בשדרוג תוצרת הבשר המקומית. עם זאת, בעתיד צפויה עלייה ביכולת הרוסית העצמית בתחום. במקביל ניכרת ברוסיה תופעה שבמסגרתה בעלי שררה והון מקומיים מרחיבים את פעילותם בתחום החקלאות המקומית ומערימים קשיים על יצואנים זרים, תוך הפעלת השפעתם על גורמי המדינה הרלוונטיים להגבלת היבוא בענף. לא מן הנמנע כי מכלול התפתחויות זה ישליך כבר בטווח הבינוני על העניין הרוסי ברכש התוצרת החקלאית הישראלית הטרייה, אשר עשוי להצטמצם גם ביחס לירידה של השנים האחרונות.

במקביל להתפתחויות בשוק הרוסי החקלאי ששחקו את מעמדו של היצואנים הישראליים בו, הסכם שיתוף הפעולה החקלאי שנחתם בספטמבר 2020 בין ישראל לאיחוד האמירויות במכלול 'הסכמי אברהם' סולל את הדרך ליצוא מסיבי של תוצרת חקלאית טרייה וזרעים מישראל לשוק האמירויות, ובאמצעותו לרבים משוקי המזרח התיכון. כוח הקנייה העצום של שוק זה וקרבתו הגיאוגרפית מעמידים חלופת יצוא ראויה ליצואנים הישראליים. לא מן הנמנע כי על רקע היקפיה המוגבלים של התוצרת החקלאית הטרייה הישראלית, ההסכם החקלאי עם איחוד האמירויות יסיט תוצרת זו מרוסיה כבר בעתיד הנראה לעין.

בממד הטכנולוגיות והידע החקלאיים, לאורך השנים, חברות ישראליות העוסקות בהקמה ובניהול של מערכי מדגה, רפתות, דירים ודומיהם יצרו פעילות המשכית ורווחית בשוק הרוסי. בזכות המוניטין שרכשו בשוק משמעותי זה, חלקן אף זכו לדריסת רגל במדינות נוספות באזור. כדי להרחיב את מעגל ספקי השירותים,

הטכנולוגיות והידע הישראליים בתחום, בשנים האחרונות נרתמו ממשלות רוסיה וישראל למיסודו ולקיבועו של אפיק שיתוף פעולה זה באמצעות מנגנוני תמיכה מדינתיים. אף שרבות הושקע במהלך, הוא טרם נשא פרי (א' אברבך, ראיון אישי, 10 ביולי 2021).⁴

שיתוף הפעולה בתחום האנרגיה

היבוא הישראלי מרוסיה (52 אחוזים) מורכב ברובו מחומרי גלם – דלקים, קרי נפט גולמי וחומרי זינה, ומינרלים (משרד הכלכלה והתעשייה, 2020). על אף האחוז הגבוה, נראה כי חלק זה מהווה נתח קטן מסך היבוא הישראלי בתחום. הנתח הגדול, הסדור והמחייב לטווח הארוך באספקת צורכי הנפט של ישראל מסופק באמצעות צינור ה-BTC, המשנע בעיקר נפט אזרבייג'ני דרך טורקיה. בתי הזיקוק הישראליים הם החותמים הישירים על החוזים בתחום על בסיס מסחרי, במעורבות מינימלית מצד המדינה. הנפט נרכש על בסיס חוזים קצרי טווח (כשנה) בשוקי SPOT האזוריים, שבהם משמש הנפט טובין סחיר – מה שמאפשר הסטת מקורות במידת הצורך.

בראייה קדימה, בטווח הבינוני-ארוך של כעשור, אפיק שיתוף פעולה זה עם רוסיה עשוי להצטמצם. זאת גם על רקע עדכונה של התוכנית הישראלית הלאומית להתייעלות באנרגיה לשנים 2020–2030, המכוונת לצמצום השימוש בנפט ומוצריו וביתר הדלקים הפחמימניים במשק (משרד האנרגיה, 2019). במקביל, הסכם שינוע הנפט בין חברות ישראליות ואמירותיות בחסות ממשלתיהן ב-2020, כחלק מהסכמי אברהם, עשוי להוביל אף הוא לצמצום בהיקפי יבוא הנפט על ידי ישראל מספקיותיה המסורתיות בתחום.⁵

בין השנים 2011–2013, חברת האנרגיה הרוסית נובאטק (Novatek) ניהלה מגעים עם קונסורציום החברות שהחזיק ברישיונות של מאגר הגז לווייתן. החברה ביקשה להשתלב בפרויקט לפיתוח המאגר ובמתקן הניזול הצף (FLNG) לשינוע גז טבעי מהמאגר לשוקי חוץ. נסיבות גיאופוליטיות, מורכבות טכנית של הקמה ותפעול של מתקני FLNG וכניסתה של ענקית הגז האוסטרלית Woodside לזירה הובילו לסיום המהלך מול נובאטק. מאז, תאגידי האנרגיה הרוסיים לא גילו עניין שיטתי בחיפושי גז בשטח הימי של ישראל (על אף מספר ביקורים וביורורים שעסקו בעניין), ואף לא ניגשו לסבבי המכרזים השונים שישראל פרסמה למתן רישיונות בתחום (א' ורשבסקי, ראיון אישי, 8 ביולי 2021).⁶ זאת בניגוד להשערות שנפוצו באותה התקופה באמצעי התקשורת, בדבר כניסתה הקרבה של רוסיה לענף הגז הישראלי. חוסר העניין הרוסי בחיפושי גז בחלקו הישראלי של המדף היבשתי בים התיכון בולט לנוכח המעורבות האקטיבית והמעשית של החברות ותאגידי האנרגיה הרוסיים בפרויקטים של חיפוש והפקת גז ממאגרים ימיים במצרים (תאגיד רוסנפט) ובלבנון (חברת נובאטק) השכנות. ייתכן כי הדבר נובע מניסיונות ההשתלבות הכושלים שלהם בענף האנרגיה הישראלי, מספר שנים קודם לכן.

גם כאשר רוסיה ביקשה להשתלב במהלך הישראלי להעברה ולחיבור של מפעלים לגז טבעי מתוצרת מקומית, באמצעות חברות רוסיות בעלות יכולות מוכחות בתחומי המטלורגיה, העבודה בוצעה לבסוף על ידי חברות מהולנד, מבריטניה ומאוקראינה. באופן דומה, חברות רוסיות לא הצליחו בקידום מועמדותן להקמת תחנות כוח חשמליות בישראל, והפרויקטים המתקדמים ביותר בענף מבוצעים בשותפות עם חברת האנרגיה הטורקית המובילה Zorlu Enerji.

יזמתה החוזרת של רוסיה מאז 2016 לקידום פרויקטי חלוץ (פיילוט) להנעת ציי אוטובוסים בערים ישראליות בגז טבעי דחוס (CNG) לא זכתה אף היא להיענות, בשל שורת חסמים מוסדיים ומשפטיים שיידונו בהמשך המאמר. זאת למרות שלחברות רוסיות יש ניסיון וידע מוכחים בתחום, ואף שהדבר הולם את התוכנית הלאומית של ישראל לתחליפי דלקים ותחבורה חכמה. מנגד, מאז 2019 ו-2021 חברות ישראליות מקדמות מספר פרויקטים דומים בגוש דן ובבאר שבע, בשיתוף חברות סיניות.

יבוא חיטה ומיני דגנים מרוסיה לישראל

לאורך השנים רוסיה מהווה מקור מרכזי ליבוא של חיטה וסוגי דגנים נוספים לישראל, אשר תלויה במידה משמעותית בהקשר זה בספקיות בודדות, וצורכי היבוא שלה מצויים במגמת עלייה. אוקראינה ובעיקר רוסיה אחראיות על יותר ממחצית מהיקף החיטה הישראלית המיובאת. חשיבות שיתוף הפעולה בתחום עם רוסיה בלטה על רקע משבר הקורונה, כאשר אף שרוסיה החליטה לצמצם במידה ניכרת את מכסות היצוא בתחום החיטה והדגנים שלה לעולם, ישראל הוחרגה מההגבלות. זאת לא מעט בזכות תשתית היחסים המדיניים הקרובים בין השתיים.

שיתוף פעולה בשירותים בתחומי הטכנולוגיות והידע, מחקר ופיתוח והשקעות החדיות

שיתוף פעולה בין חברות טכנולוגיה, תוכנה וידע ישראליות ורוסיות מתקיים במשך יותר משני עשורים. בראשית שנות ה-2000 ענף ההיי־טק הישראלי ייצא לרוסיה מדי שנה שירותים וטכנולוגיות במאות מיליוני דולר. תנופת היצוא נמשכה בערך עד למשבר הכלכלי העולמי בשנים 2008–2009, ואחרי ירידה זו היא חודשה בקצב מתון יותר עד 2014–2015, אז התבהר עומק השבר הרוסי מול ארצות הברית והאיחוד האירופי.⁷ בשנים האחרונות ירד היקף הפעילות המשותפת בתחום באורח משמעותי ואף שלא נעלם כליל, היקפו בימים אלה נמוך (מ' קפליושניק, ראיון אישי, 12 ביולי 2021).⁸

התנופה שנצפתה בראשית שנות ה-2000 ביצוא הישראלי בענף זה לרוסיה הייתה תוצאת שילובם של גורמים אחדים, בהם היכולת הכלכלית המופלגת של רוסיה, שהפגינה אחוזי צמיחה שנתיים דו־ספרתיים עקביים; הגעתם של עולי ברית המועצות לשעבר לעמדות ביניים ולעמדות מפתח בתעשיית ההיי־טק הישראלית המשגשגת, לצד קרבתם התרבותית לרוסיה וקיומה של רשת קשרים ראשוניים מתקופת ברית המועצות. כל אלה לצד מהלך המודרניזציה הרוסי שהודהד על ידי הצמרת המדינית שלה לאורך השנים, בדגש ובולטות בתקופת דמיטרי מדבדב כנשיא. הצמרת הציבה במרכז את היעד של ניתוק הכלכלה הרוסית מתלותה העמוקה ביצוא של משאבי הטבע, ונזקקה לידע זר כדי להשיג פיתוח מואץ של יכולות טכנולוגיות עצמיות ויצרנות בתחומי השירותים והידע.

יוצאי ברית המועצות בישראל היוו חוליית קישור מרכזית לרוסיה, אם כי לא בלעדית. רבים מהם הביאו לשוק הרוסי לא רק את היכולות והידע המקצועיים שלהם ו/או של החברות שייצגו אלא גם את מערך הקשרים בעולם, בדגש על ארצות הברית ומדינות האיחוד האירופי, שתחילה לא הייתה לרוסיה נגישות רבה אליהם. מנגנון דומה פעל גם בהודו ובמדינות נוספות.

בשנים האחרונות הצטמצם, כאמור, נפח שיתוף הפעולה הישראלי-רוסי בתחום, אך במקביל הוא התחיל להתבסס על עקרונות מנחים רחבים יותר, המשותפים לענף זה בכל העולם ואינם מתרכזים ב"קרבה תרבותית" דווקא, אף כי יש לה יכולת מוכחת לסייע בקידום קשרים כלכליים. ענף ההייטק הרוסי מצוי בצמיחה, הנהנה מתשתית טובה בתחום הידע העיוני, שזוכה להכרה בעולם (WIPO, n.d.), ומציע יתרונות של כוח עבודה מיומן, עתיר וזול באופן יחסי למצב הקיים בשוק הישראלי בפרט, והמערבי בכלל.

תעשיית התוכנה ידועה כאחת התעשיות הגמישות ביותר. באמצעות חיבורי חשמל ואינטרנט פשוטים, מפתחים מכל העולם מסוגלים לתקשר ביניהם תוך שימוש באנגלית בסיסית ובעגה המקצועית, צוותים מסוגלים לשתף פעולה מרחוק וארגז הכלים הוא אוניברסלי. בשני העשורים האחרונים נוצר ברוסיה ריבוי של חברות תוכנה מצליחות, ורבות מהן כפופות לחברות בינלאומיות מובילות בתחומן, בבחינת חברות בנות מחוץ לגבולות המדינה. עם החברות הבינלאומיות הללו נמנות גם חברות אמריקאיות, בתחומים שאינם תונים לסנקציות.

ככלל, חברות טכנולוגיה ישראליות רבות מפגינות עניין בהשגת דריסת רגל בשוק הרוסי העצום, המשרת אוכלוסייה כבת 145 מיליון נפש. בראייה הרוסית, לטובת שותפות עם החברות והגורמים הישראליים פועלים הניסיון ורציפות פעילותם בשווקים של מערב אירופה, ארצות הברית ואסיה. אלה מספקים לחברות הרוסיות הזדמנות להתרחב לשווקים הבינלאומיים בתחומים שחורגים מסחר משאבים בסיסי (RVC, 2013).

מאז שנת 2014 מתמקד היצוא הטכנולוגי הישראלי לרוסיה בתחומי הצרכנות והפיננסים, בדגש על תחומי המזון הקמעונאי, התיירות, הרפואה ואבטחת המידע (א' משה, ראיון אישי, 21 ביולי 2021).⁹ שיתוף הפעולה בערוץ זה מתבטא לעיתים בפיתוח מוצר משותף ו/או במיקור חוץ לצרכים טכנולוגיים ממוקדים, על ידי שכירת שירותי חברות טכנולוגיה והנדסה רוסיות. בהקשרי מתן מענה למיקור חוץ בתחום התוכנה עקפו החברות האוקראיניות את מקבילותיהן הרוסיות, שאליהן מופנה רק חלק קטן מהעבודה מהמקורות הישראליים בתחום (RVC, 2013).

מעבר ליוזמות במרחב העסקים הפרטיים, מאז 2010 מפעילות ישראל ורוסיה תוכנית מחקר ופיתוח ומענקים משותפת בין רשות החדשנות הישראלית לגוף הסמך הרוסי הפדרלי האמון על קידום הטכנולוגיות – RUSNANO. הצדדים מפרסמים קולות קוראים בנושאי טכנולוגיה בעלי עניין משותף ומסייעים לחברות רוסיות וישראליות בתחילת דרכן במענקים ובתמיכה מוסדית. בשנה מוצלחת מניעה התוכנית בין ארבעה לשישה פרויקטים. אף שהתוכנית פועלת למעלה מעשור, היא זוכה ליחס צונן בקרב קהילת ההייטק הישראלית ואינה נתפסת ככלי שיכול לסייע באופן ממשי ויעיל בקידום שיתוף פעולה בתחום החדשנות. גם למוסד החדשנות הרוסי העילי, 'קרן החדשנות Skolkovo', חסרים קשרים בעלי תוכן יצרני עם רשות החדשנות הישראלית. בתחום זה, בדומה לתחומי שיתוף פעולה נוספים עם רוסיה, הצד הישראלי נוטה לערוך השוואה של היקפי הקשרים הגדולים לאין שיעור הקיימים עם שותפיה הוותיקים של ישראל בנושא, בהם האיחוד האירופי, ארצות הברית וסינגפור.

השקעות

גורמים פרטיים משתי המדינות מקיימים פעילות השקעות שוטפת, הגם שזו מצומצמת. היקפיו המדויקים של שיתוף פעולה זה אינם ברורים. קשה לעקוב אחר פעילות ההשקעות הרוסית בישראל משום שלרוב מדובר במשקיעים פרטיים, שממעטים בפרסום פעילותם. זאת בניגוד למשקיעים המערביים בישראל, שרובם חברות ציבוריות, ובשונה מהמשקיעים מן המזרח, שפרסום מהלכי ההשקעה והרכישה שהם מבצעים מצטייר כמרכיב מרכזי בתרבותם העסקית. גם מהצד הישראלי לא ידוע על מעורבותן של ענקיות ההשקעות הישראליות מהסוג ומסדר הגודל של קרן ההון סיכון Pitango בהשקעות ברוסיה. קרן הקרנות הרוסית RVC, שהיא קרן הון סיכון פדרלית, ביצעה מספר השקעות בישראל (מ' קפליושניק, ראיון אישי, 12 ביולי 2021), אך דומה כי הדוגמאות הספורות בתחום טרם הבשילו לכדי מגמה.

תאגידי הענק הרוסיים לא פתחו משרדים בישראל כפי שעשו הענקיות הבינלאומיות המערביות, להוציא הדוגמה הידועה של תאגיד Yandex הרוסי. אף שהיו ניסיונות ספוראדיים של אחדים מהתאגידים הרוסיים לעשות מיקור חוץ לטכנולוגיות ולידע ישראליים בתחומים בעלי עניין, לרוב אלה דעכו באיבם או לא הולידו שיתוף פעולה משמעותי (מ' קפליושניק, ראיון אישי, 12 ביולי 2021).

החסמים בפני הרחבת הסחר ההדדי בשירותים, בטכנולוגיות עילית ובידע

רטרוספקטיבה של שלושה עשורים ליחסים הכלכליים בין ישראל לרוסיה מאפשרת לאפיין את הקשרים ולחלק אותם בצורה מתודולוגית לשתי תקופות מובחנות. בתקופה הראשונה, שהחלה בשנות ה-90 של המאה הקודמת ונמשכה עד לראשית העשור השני של שנות ה-2000, התמקדו היחסים בסחר של סחורות בסיס דוגמת תוצרת חקלאית טרייה, נפט ומוצריה וכן מתכות ומשאבים נדירים נוספים. היחסים בתקופה זו נמשכו חרף המשברים הכלכליים של השנים 1998 ו-2008–2009 ונרשמה עלייה של מאות אחוזים בהיקפם, על אף הפגיעה הקשה בכלכלה הרוסית.

התקופה השנייה החלה מעט לפני שנת 2014 והיא נמשכת עד לימים אלה. בתקופה זו לא חלו תמורות בולטות במאפיינים ובמרכיבי הסחר ההדדי. המאפיין הבולט של התקופה הוא ההבנה של גורמים במנהיגות ובקהילת העסקים של שתי המדינות כי הסחר בסחורות הבסיס אינו צפוי לצמוח, ואף עשוי להגיע לשלב המיצוי שלו. הצדדים שותפים לרצון לחזק את חלקו של מרכיב השירותים, הידע וטכנולוגיות העילית בקשרי הכלכלה ביניהם, ומכירים בכך שחיוזוקו של מרכיב זה יכול להשיא רווחים הן בסחר ההדדי והן בהגברת כושר תחרותיות היצוא לעולם של כל אחד מהם.

למרות ההכרה ההדדית בצורך בשדרוג מרכיב השירותים בסחר, המדדים המספריים אינם מעידים על שינוי כיוון תפיסתי בתחום. אף שלאורך השנים חלה עלייה בהיקף היצוא הישראלי בסעיף השירותים לרוסיה, משווי של כ-250 מיליון דולר ב-2014 לשווי של כ-332 מיליון דולר ב-2018 (משרד הכלכלה והתעשייה, 2020), מדובר בעלייה מצומצמת. הרכב הסחר נותר מבוסס בחלקו הנכבד על סחורות בסיס.

בחלוף שלושים שנה מכינון היחסים, ברור כי קשרי הכלכלה של ישראל עם רוסיה ניצבים בפני שורה של חסמים, ומרכיביהם אינם מאופיינים בערך מוסף גבוה ובגוון אסטרטגי, שמטבע הדברים חייב לכלול גם מרכיב סחר שירותים גדול יותר. מבין החסמים המרכזיים אפשר למנות את הבאים: חסמים תרבותיים;

חסמים מוסדיים ומשפטיים; האוריינטציה הישראלית המסורתית לשוק האירופי והצפון-אמריקאי; השפעתן הרעילה של הסנקציות והסיכונים המזוהים עם הכלכלה הרוסית; כשל יחסי הגודל ותפיסת החשיבות העצמית.

החסמים התרבותיים ו"כשל הקרבה התרבותית"

אף שכאמור, בראשית המהלך להידוק הקשרים הכלכליים בין המדינות היו עולי ברית המועצות לשעבר החוליה המרכזית בהם, דומה שברבות השנים מרכזיותם יצרה את "כשל הקרבה התרבותית", שבשנים האחרונות מצטייר כאחד הגורמים שמונעים מהיחסים להמריא. אין עוררין על כך שהיכרות מוקדמת וידיעת השפה מסייעות בקשרים בין קהילות העסקים, אך אלה משמשות לכל היותר גורם מסייע שאינו מספיק כשלעצמו. בשיחות שקיימה הכותבת עם גורמים בענפי ההיי־טק והעסקים הישראליים שפעילים ברוסיה, שבה ועלתה הטענה כי התחום רווי ישראלים דוברי רוסית שאינם מצויים דיים בעולם ההיי־טק הישראלי והגלובלי וחסרים להם הקשרים הנחוצים כדי להתקדם ולהצליח בו, אך הם מציעים סיוע בהרחבת הקשרים בתחום ברוסיה. טענה נוספת היא שרבים ממומחי ההיי־טק הישראליים אשר צמחו בישראל וגם יודעים את השפה הרוסית ומגיעים לרוסיה במסגרת הקשרים העסקיים והמקצועיים במדינה, אינם מכירים די הצורך את אופני העבודה ואת מבנה הסמכויות הארגוני והבין־אישי הנהוגים בה. פערים אלה קשורים בהבדלים תרבותיים ומנטליים מהותיים בין המדינות וקהילות ההיי־טק שלהן, ואינם ניתנים לגישור באמצעות היכרות עם רזי השפה הרוסית לבדה.

עשיית עסקים עם רוסיה ובגבולותיה מצריכה למידה, התאמה ותכנון, שהם מעבר לידיעת השפה ולקרבה התרבותית. רוסיה אינה ייחודית בכך. כידוע, בשנים האחרונות, אנשי עסקים ישראלים רשמו הצלחה בפיתוח היחסים עם סין ויפן, שכל אחת מהן ידועה בייחודיותה התרבותית והעסקית. היחסים נקשרו בעיקר כפועל יוצא של מיקוד המאמץ ולמידה, עקב זיהויו של עניין עסקי ולא הודות לקרבה תרבותית או לידיעת השפות הסינית או היפנית גרידא.

החסמים המוסדיים והמשפטיים

נציגים ישראלים רבים של קהילת העסקים, השירותים וההיי־טק נרתעים מפעילות מול גורמים רוסיים, על רקע התפיסה כי תחום הקניין הרוחני (IP) ברוסיה ממשיך להיות פרוץ ולא מוסדר. הרתיעה מתחזקת לנוכח ההנחה הרווחת כי במקרים של מחלוקת משפטית עם גורם רוסי, לא ינתן מענה הולם מצד המדינה הרוסית. הנחה זו קשורה בתפיסה לגבי מאפייני שחיתות ותפקוד מוסדות לקוי ברוסיה. אף שלהנחות אלה יש אחיזה במציאות, התמונה אינה אחידה ודומה כי בשנים האחרונות חל ברוסיה שינוי אמיתי, שאת חלקו לפחות ראוי לייחס להחלטת הנהגתה למצב את רוסיה בצמרת הכלכלות המובילות בעולם. לראיה, מעניין לראות את שבחיו של הארגון הבינלאומי לקניין רוחני WIPO לרוסיה, על המאמץ שנקטה לאורך השנים בהבטחת הגנה על זכויות הקניין הרוחני במגוון תחומים רחב (WIPO, n.d.). מנגד, אותו ארגון עצמו מדרג במקום נמוך את ביצועי המדינה במדד תרומת המוסדות לתפוקות החדשנות של הכלכלה.¹⁰

בכל הנוגע לחששות מפני האפשרות לאי־קבלת מענה הולם במקרים של מחלוקת משפטיות בין גורמים עסקיים בישראל וברוסיה, יש תקדימים כבדי משקל בתחום, חלקם גם מול תאגידי מדינה רוסיים

רבי עוצמה, שבהם מחלוקות כאלה נפתרו לשביעות רצונם של הנוגעים בדבר מן הצד הישראלי. דומה כי מערכות המשפט של ישראל ורוסיה ידעו, לפחות בחלק מן המקרים, לדבר זו עם זו, על אף הקשיים וחוסר האמון שמזוהים עם הנושא (א' משה, ראיון אישי, 21 ביולי 2021).

חסם מוסדי מרכזי נוסף הוא ראייתן השונה של רוסיה וישראל בדבר האופן שבו ראוי לקדם את פעילות חברותיהן בשטחן של מדינות אחרות. בעוד רוב המשק הישראלי עבר תהליך של הפרטה, המדינה הרוסית ממשיכה להיות השחקנית והיזמית הראשית בכלכלה. במצבים של קידום כיווני שיתוף פעולה חדשים, נציגי המדינה הרוסית אינם רואים פסול בהגעה לפגישות מדיניות רמות דרג בליווי נציגי חברות ותאגידי הענק הלאומיים ובקידום שיתוף פעולה באמצעות "סגירת" מרכזים מגבוה. זאת בטרם יצירת קשרים מוקדמים בעלי משמעות ועניין הדדי ממשי בין חברות רוסיות לגורמים העסקיים הרלוונטיים במשק הישראלי. וכך, לא אחת נפגעה הכשרת התשתית העסקית מול קהילת העסקים הישראלית ונוצרו אי-אמון וחוסר הבנה בקרב הגורמים הישראליים הרשמיים. גורמי מדינה ישראלים פועלים אומנם לקידום החברות הלאומיות במגוון שווקים ויעדים, אך מגבילים את הסיוע ליצירה של קשרים והיכרות ראשוניים עם הצד שמנגד. הבדלי גישה אלה הפריעו מאוד בקידום שיתוף הפעולה בתחום האנרגיה בין ישראל לרוסיה, כפי שתואר לעיל, ופרויקטים שונים בעלי עניין לחברות רוסיות הוענקו לחברות טורקיות, סיניות, אוקראיניות והולנדיות.

הצד הרוסי והצד הישראלי עשויים להצליח בעקיפתו של חסם זה באמצעות חלוקת תהליך שיתוף הפעולה בתחום לשני שלבים מובחנים. השלב הראשון יהיה חייב לכלול היקשרות עסקית המבוססת על זהות אינטרסים מהותית בין הנוגעים בדבר. השלב השני יהיה בבחינת תוצאה של השלב הראשון ויאפשר סיוע ועיגון התהליך מול המשרדים וגופי המדינה הישראליים והרוסיים.

השפעת הסנקציות המערביות והסיכונים המזוהים עם הכלכלה הרוסית

מאז שנת 2014, מערך הסנקציות המערביות שחל על ישויות ועל גורמים רוסיים מסוימים הפך חסם משמעותי לנכונותם של גורמים רבים בענף הטכנולוגיות וההיי-טק הישראליים לפעול בשוק הרוסי. זאת למרות ששוק זה מזהה כרווי בהזדמנויות ושיתוף הפעולה עימו נתפס ככדאי, הן במונחים מקצועיים והן במונחי רווחיות. האוריינטציה המסורתית של ענף הטכנולוגיות וההיי-טק הישראלי ליצוא לצפון אמריקה ולאירופה מחייבת את הגורמים בו לנקוט משנה זהירות וקו פרשנות מחמיר בכל הנוגע למערך הסנקציות שחל על הגורמים הרוסיים. זאת גם בלא התוויה לכך מצד גורמי המדינה הישראליים.

חסם זה ניתן להתרה, אך מחייב ללמוד את הנושא ולרכוש ידע מוקדם. הסנקציות מוגדרות מטבען ונוגעות לישויות ולגורמים רוסיים מסוימים במגוון תחומים צר. יצוא טכנולוגיות וידע ישראלי בתחומים בעלי נגיעה אזרחית טהורה דוגמת המזון, החקלאות, הרפואה והפיננסים מצטייר ככזה שאינו חופף ברובו את מרחב הסנקציות.

חסם נוסף השולט במרחב הקשרים העסקיים עם רוסיה הוא הסיכונים השוטפים שמזוהים עם כלכלתה. להערכת העוסקים בנושא בצד הישראלי, החשש מפני תנודתיות המטבע הרוסי אינו צריך להפריע בעסקים עם המדינה. לאורך השנים הרובל הוכיח עצמו כיציב למדי בהקשרי הסחר, וקיימים כלים פיננסיים מקובלים

שמסייעים לגדר את הסיכונים בתחום, כדוגמת מסלול של ביטוחי שער, המקבע את העסקאות לשער מוסכם מראש.

חשש נוסף הרווח בקרב גורמים בקהילת העסקים הישראלית נובע מהקושי להתחקות אחר מקור הכסף שמושקע במסגרת העסקאות עם גורמים רוסיים. אי־אמון רב ביחס לגורמים הרוסיים שורר בתחום זה בישראל, ולא אחת עולה החשד לניסיונות רוסיים אפשריים להלבנת הון. אף שלדברים יש אחיזה חלקית במציאות, לא אחת הם גובלים בבורות. יוזכר כי האיחוד האירופי הוא שותף הסחר העיקרי של רוסיה. על כן, חברות רוסיות רציניות אחדות, המורגלות בפעילות מול גורמים מערביים, שוכרות את שירותיהם של גופים בינלאומיים מובילים דוגמת EY כדי לנהל את חשבונותיהן. חברות רוסיות אלו עוברות את כל מבחני בדיקת הנאותות המקובלים בתחום, ולא נראה כי לגורמים הישראליים יש סיבה להימנע מכלל הגורמים הרוסיים על רקע החששות לעיל.

אשליית הגודל ופערי היכולות

בהתאם לחלוקה המתודולוגית שהוצעה בראשית פרק זה, בתקופה השנייה ליחסים הכלכליים ביניהן, רוסיה וישראל מגיעות להבנה כי לשם הרחבתם נדרש להגביר את שיתוף הפעולה בתחום השירותים והידע. יישומה של הכרה הדדית זו מחייב הגדלה משמעותית של היצוא מישראל לרוסיה. רוב החברות הישראליות קטנות יחסית ויכולת הייצור והיצוא שלהן מוגבלת. כך, הגדלת היצוא לרוסיה מצידן תחייב בהכרח הסטת יכולות והיקפים מיעדי היצוא הקיימים. זאת ועוד, מגבלת גודלן של רוב החברות הישראליות שמה סייג גם לאורך הנשימה שאלה יכולות להפגין במדינות דוגמת רוסיה, אשר נופל בהכרח מזה האופייני לחברות ולתאגידים מאירופה ומסין השכנות, שפעילים במדינה. מעבר לכול, לעת עתה התנאים העסקיים והרגולטוריים ברוסיה אינם יוצרים מכלול משמעותי דיו שיוכל לגרום ליצואני הידע והשירותים הישראליים לגלות עניין במהלכי הסטה מסיביים מעין אלה.

מנגד, חברות אירופיות ולאחרונה גם חברות ותאגידים סיניים קנו להם אחיזה כמקורות מרכזיים לאספקת הביקוש הרוסי בסעיף השירותים (שווי שנתי כולל של כ־100 מיליארד דולר). אף שישראל הגדילה במידה ניכרת את יכולות היצוא שלה בסעיף השירותים (שווי שנתי של כ־50 מיליארד דולר) לאורך השנים, הפניית היכולות הישראליות לתחומים בעלי עניין עבור רוסיה אינה יכולה להיות מיידית, ובכל מקרה תחייב חשיבה ותכנון מוקדמים.

תשתית הסכמית קיימת – האומנם פוטנציאל להרחבת קשרי הכלכלה?

לאורך השנים, ישראל ורוסיה הניחו ביניהן תשתית הסכמית דו־צדדית המכוונת להקל עליהן את ההתנהלות בתחומי העסקים והמסחר ובהיבטי כלכלה רחבים נוספים. המנגנון החשוב ביותר שפועל במסגרת זו הוא כינוס שנתי של הוועדה הכלכלית המעורבת, המכנסת תחת כנפיה נציגות בכירה ממשרדי הממשלה ומיחידות הסמך של שתי המדינות לצורך קידום נושאים בעלי עניין הדדי. הוועדה תורמת לחתימה על הסכמי שיתוף פעולה מדינתיים בעלי זיקה כלכלית, אך להבנת רבים ממוטבי המנגנון הפוטנציאליים (אנשי עסקים, גורמי מקצוע), פירותיו מוגבלים לא אחת לתחום המשפטי־הסכמי ואינם מתורגמים לעולם המעשה או משקפים את צרכיו.

מהלך בולט נוסף שבו משתתפות שתי המדינות הוא המשא ומתן על אזור סחר חופשי בין ישראל לאיחוד הכלכלי האירואסייתי, שבו רוסיה היא צלע חשובה ביותר.¹¹ המשא ומתן, שנמשך כמעט עשור, טרם הסתיים בהסכם. השלמתו תביא לביטול המכסים על סחורות המיוצאות על ידי כל צד למדינה החברה. ההסכם הפוטנציאלי אינו כולל את היעד של הסרת המכסים מסעיפי הסחר בשירותים, מה שעשוי להחליש את תרומתו הפוטנציאלית של ההסכם העתידי לעיבוי יחסי הכלכלה בין ישראל לרוסיה. זאת כאשר בשיח הדו־צדדי בדרג גבוה בשנים האחרונות בולט הצורך בהרחבת שיתוף הפעולה דווקא במרכיב השירותים.

לאורך השנים חלה עלייה של מאות אחוזים בהיקפי התיירות הרוסית הנכנסת לישראל, ובשנת 2018 רוסיה הפכה למקור התיירות הנכנסת השלישי בחשיבותו עבור ישראל. ההכנסות מסעיף זה מהוות כשליש מסך היקף יצוא השירותים מישראל למדינה. קשרי תיירות הם אומנם גורם מעודד בהרחבת היחסים בין המדינות בכלל ויחסי סחר הדדיים בפרט, אך הערך המוסף של התיירות מתרכז בעיקר בתחום הקשרים הבין־אישיים בין המדינות (People-to-People), בעוד תרגומה של תנועת התיירות בין המדינות לקשרי כלכלה רחבים ואסטרטגיים אינו מובהק או ברור מאליו.

סיכום

בחלוף שלושה עשורים ליחסים כלכליים רציפים בין ישראל לרוסיה, נראה בבירור כי המדינות קרבות למיצוי פוטנציאל הצמיחה בסחר בסחורות הבסיס ביניהן. עתיד יחסיהן הכלכליים טמון בהגדלת מרכיבי הערך המוסף הגבוה והשירותים. הגדלת מרכיבים אלה תאפשר לעבות את הממד הקונסטרוקטיבי ביחסי "השכנות הפרגמטית" שהתפתחו בעשור האחרון. אף שישנם גורמים בהנהגות המדינות ובקהילות העסקים שלהן שמכירים ביתרונות מימוש הפוטנציאל של "משוואה" זאת, הרחבה מהותית של היחסים בתחום ניצבת בפני שורת חסמים. דומה כי שיתוף פעולה עתידי במתווה זה בין ישראל לרוסיה מחייב הסרה או לכל הפחות ריכוך של חסמים אלה.

חלק מהחסמים זהו במאמר זה, חלקם נותרו ודאי מחוץ לגבולותיו. בחינה מחודשת עשויה להצביע על צורך בשינוי כיוון. מאמץ ממשלתי ישראלי מוסדר ומכוון לרוסיה, בדומה לזה שליווה את הפנייה הישראלית ליבשת אפריקה ולמזרח, בדגש על סין והודו, עשוי להסיר בהדרגה את שלל החסמים החלים על היכולת להרחיב ולעבות את היחסים הכלכליים עם רוסיה.

מאמץ כזה יהיה חייב לכלול תהליך חשיבה שיערב משרדי ממשלה, ימפה ויגדיר את תחומי שיתוף הפעולה שיש בהם עניין הדדי במונחים של ביקוש והיצע וילווה בהתייעצות צמודה, שוטפת ופתוחה עם קהילת העסקים וחוגי המקצוע הרלוונטיים בישראל. אלה יכולים להתקיים רק אם רוסיה תזוהה ותוגדר כשוק בעל עניין כללי עבור עסקים ישראליים. העניין העסקי ברוסיה כשוק יעד מצטייר כגורם חשוב שצריך לעמוד ביסוד תהליך זה של חשיבה מחדש ולהניע אותו. דומה כי בהיעדר תנאי זה, שום תשתית הסכמית דו־צדדית לא תצליח לשנות את תמונת היחסים הנוכחית.

מקורות

למ"ס (2021) הירחון הסטטיסטי לישראל – דצמבר 2020.

מכון היצוא (ל"ת). רוסיה – סיכויים וסיכונים.
משרד האגריה (2019). משק האגריה בישראל 9102, עמ' 23.
משרד הכלכלה והתעשייה (2020). רוסיה – סקירה כלכלית, עמ' 8-10. מינהל סחר חוץ.

Eurostat (2021, March). Russia-EU — International trade in goods statistics. Eurostat — Russia.
Israel Export Institute. (2019). *Developments and Trends in Israeli Exports Full Year 2018 Summary Report*. Export Institute.
ITC Trade Map. (2021, June). ITC.
OEC (2019). Russia overview. OEC.
RVC (2013, October). Innovation Ecosystem of Israel. Opportunities for Russian-Israeli Cooperation. pp. 32-44. RVC.
The World Bank. *Israel*. The World Bank. Retrieved July 21, 2021
UN Comtrade Database. *Russian Federation*. COMTRADE. Retrieved June, 2021
WIPO (n.d.). *Global Innovation Index 2020, Russian Federation*. WIPO.
WITS (2019). Russia Trade. WITS
World Bank Group. Economy Profile Russian Federation. *Doing Business 2020*.
World Food Moscow (2019, March 7). *Russia's search for fruit & vegetable import source markets is truly global*.

הערות

- 1 ב־2018 ייקף הסחר ההדדי היה 5.3 מיליארד דולר. בשנה זו היה רכש משמעותי אחד, אשר מסיט את הנתונים.
- 2 יצחק בן־דוד היה סמנכ"ל משרד החקלאות ופיתוח הכפר בשנים 2018-2000.
- 3 ערך הסחורה גדל פי 13 באותן השנים.
- 4 אלכסנדר אברבוך הוא מנהל שיווק באשר"א, החברה הישראלית לביטוח סיכוני סחר חוץ.
- 5 ישראל עשויה להפוך לגשר נפט יבשתי בין אירופה לאסיה, בתנאי שהמיזם יתגבר על המשוכות הסביבתיות והמשפטיות המזוהות עימו. התפתחויות במתווה זה עשויות לחזק את יכולת התמרון של בתי הזיקוק הישראליים למול ספקיות הנפט המסורתיות שלהם, בהן גם אלו הרוסיות.
- 6 אלכסנדר ורשבסקי שימש יו"ר רשות הגז הטבעי במשרד האגריה בשנים 2014-2019.
- 7 בהתבסס על הראיונות שקיימה כותבת המאמר עם גורמים בענף ההיי־טק הישראלי, הפעילים מאז שנות ה־2000 המוקדמות בקשר בין גורמים בתעשייה בישראל וברוסיה.
- 8 מאראט קפליושניק (Marat Kapelyushnik) הוא מייסד ומנכ"ל חברת הייעוץ הבינלאומית Astelion.
- 9 אנה משה היא יו"ר לשכת המסחר ישראל-רוסיה.
- 10 מדד החדשנות הגלובלית (GII, The Global Innovation Index) של ארגון WIPO מדרג 130 כלכלות בעולם בהתאם ליכולות החדשנות שלהן, המדד מורכב מיותר מ־80 אינדיקטורים המחולקים לתשומות ותפוקות של חדשנות. המדד מנסה לעמוד על האופי הרב־ממדי של החדשנות.
- 11 רוסיה ייסדה את האיחוד הכלכלי האירואסייתי ב־2015 יחד עם בלרוס, קזחסטן, קירגיזסטן וארמניה.

יחסי רוסיה-ישראל בתחום האנרגיה – משותפות כושלת לתחרות?

קונסטנטין סימונוב

בחמש־עשרה השנים האחרונות מתהווה תחרות בין רוסיה לבין ישראל ביחס ליצוא גז לאירופה. הכדאיות הכלכלית של הרעיונות השונים להקמת צינורות גז על קרקעית הים התיכון להובלת הגז הישראלי לאירופה אינה ודאית, וייתכן שכדאי לישראל לנתבו לצריכה הפנימית או למפעלי הנזלה במצרים. ספק אם התחרות הישראלית תקשה במידה משמעותית על רוסיה: שוק הגז גדול דיו עבור שתיהן, והיקף התחרות הישראלית אינו מציב אתגרים בלתי ניתנים לפתרון עבור רוסיה. יתרה מכך, בשל אתגר הדה־קרבוניזציה, רוסיה וישראל עוד יכולות למצוא זו את זו באותו המחנה, שתכליתו להגן על הצורך להוסיף להשתמש בגז.

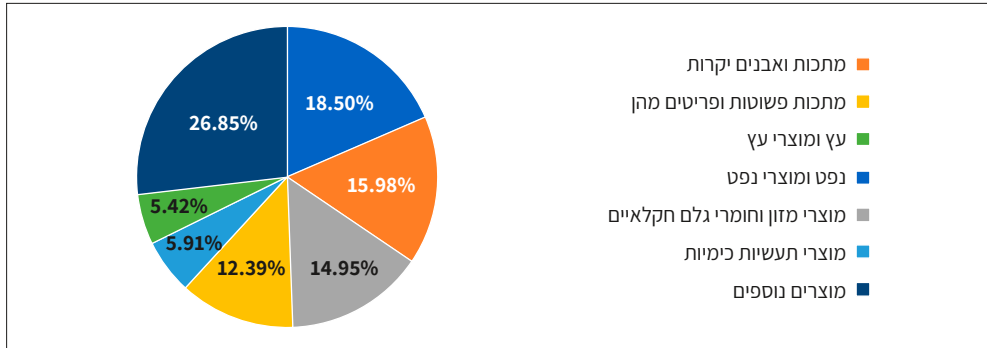
בולטות הפחמימנים בסחר החוץ של ישראל ושל רוסיה

אחד המאפיינים הייחודיים של סחר החוץ הסובייטי היה הדומיננטיות של השיקולים המדיניים־אידיאולוגיים הכרוכים בו. אכן, היו גם מקרים בולטים שבהם ניתן משקל רב לשיקולים כלכליים־פרגמטיים. למשל, ברית המועצות הייתה ספקית הנפט והגז הגדולה למערב אירופה, והיו גם תקופות של שיתוף פעולה כלכלי סובייטי מוגבר עם ארצות הברית, אולם יחסי המסחר עם ישראל היו לרוב קשורים באופן הדוק לשיקולים מדיניים. עם הקמתה של מדינת ישראל החלה ברית המועצות בסחר עימה, שכלל בעיקר אספקת נפט סובייטי לישראל וקניית תוצרת חקלאית ישראלית, בעיקר פרי הדר, אך לאחר העימות הצבאי בין ישראל למצרים בשנת 1956 הופסקה אספקת הנפט הסובייטי מסיבות מדיניות. מאוחר יותר ניתקה ברית המועצות את יחסי הדיפלומטיים עם ישראל כליל. שיקום היחסים בשנת 1991 לווה בחזרה לסחר הדדי.

רוסיה הפכה ליורשת של ברית המועצות לא רק מבחינה משפטית־מדינית אלא גם מבחינת תחומי העניין בקשרי החוץ הכלכליים שלה. אין זה סוד שמגזר הנפט והגז הוא החשוב ביותר בכלכלה הרוסית ומשמש גם המקור העיקרי להכנסותיה מיצוא. לכן, כאשר דנים ביחסי החוץ הכלכליים של רוסיה עם מדינה כלשהי, יהיה זה הגיוני לבחון קודם כול את תחום הדלק והאנרגיה, ודאי כשמדובר ביבואנית אנרגיה כמו ישראל. היחסים הכלכליים בין ישראל לרוסיה מתבססים לא מעט על אספקת פחמימנים מרוסיה, שהיא אחת מספקיות הנפט של ישראל. המזרח התיכון עתיר בעתודות נפט, אך ישראל היא כמעט המדינה היחידה באזור שבה אין למעשה נפט (אומנם ישראל עוסקת בהפקת נפט בשטחה, אך מבחינת היקף עיסוק זה נושא אופי סמלי בעיקר). עובדה זו אפילו סיפקה השראה לבדיחות על אודות בחירת המקום להקמתה של מדינת ישראל. בבסיסן של בדיחות אלה התבטאותה של גולדה מאיר על כך שמשה הביא את עמו למקום היחידי במזרח התיכון שאין בו נפט. היא אמרה זאת לאחר משבר הנפט הראשון בשנת 1973, כאשר המחיר לחבית הרקיע שחקים והנפט הפך באחת למוצר מבוקש וחסר.

מנקודת מבט כלכלית היה נכון שישארל תקנה נפט מהשכנים הערבים, אך הדבר בלתי אפשרי מבחינה מדינית, ומכאן העניין הישראלי ברוסיה כספקית הנפט. בשנת 2020 עמד שיעור הנפט ומוצרי הנפט על 18.5 אחוזים מכלל היצוא של רוסיה לישראל, אך הדבר נבע אך ורק מקריסת מחירי הנפט, וקודם לכן שיעור זה היה גבוה יותר.

תרשים מס' 1: תמהיל היצוא הרוסי לישראל בשנת 2020

המקור: שירות המכס הפדרלי של רוסיה

בעשור האחרון שוק הנפט הופך מגוון יותר ויותר, והוא גם נתון לשינויים ניכרים. לדוגמה, ארצות הברית חזרה אל שוק הנפט כספקית, לאחר שהייתה במשך זמן רב יבואנית הנפט הגדולה בעולם. ארצות הברית מספקת נפט לישראל מזה שנים רבות, ותפקידה של רוסיה בשוק הנפט הישראלי הולך ומצטמצם. זאת הגם שלפני 15 שנה אף נדון רעיון השתתפותן של חברות רוסיות בהון המניות של בתי הזיקוק הישראליים. בשנים 2016–2019 הייתה צריכת הנפט הממוצעת בישראל כ-11.5 מיליון טונות בשנה. בשנת 2020 – שנת מגפת הקורונה – ירדה הצריכה ל-9.8 מיליון טונות.

ואולם החלק המעניין ביותר בתולדות יחסי ישראל-רוסיה בתחום האנרגיה קשור בגז הטבעי, המהווה דוגמה לדינמיות של שוק האנרגיה המודרני. בתחום זה יכולות רוסיה וישראל אפילו להפוך למתחרות. עד לא מזמן ישראל הייתה מיועדת להפוך ללקוחה של רוסיה בתחום זה, ונדונו האפשרויות לאספקת הגז הרוסי אליה, ואילו עכשיו נכנסה ישראל בעצמה לשוק הגז העולמי כיבואנית. לכן הבדיחה שסיפרה גולדה מאיר אינה תקפה עוד בעניין הגז. התברר שלישראל דווקא יש עתודות גז, והיא נעזרת בטכנולוגיות המאפשרות מחקר והפקת הגז מהמדף היבשתי.

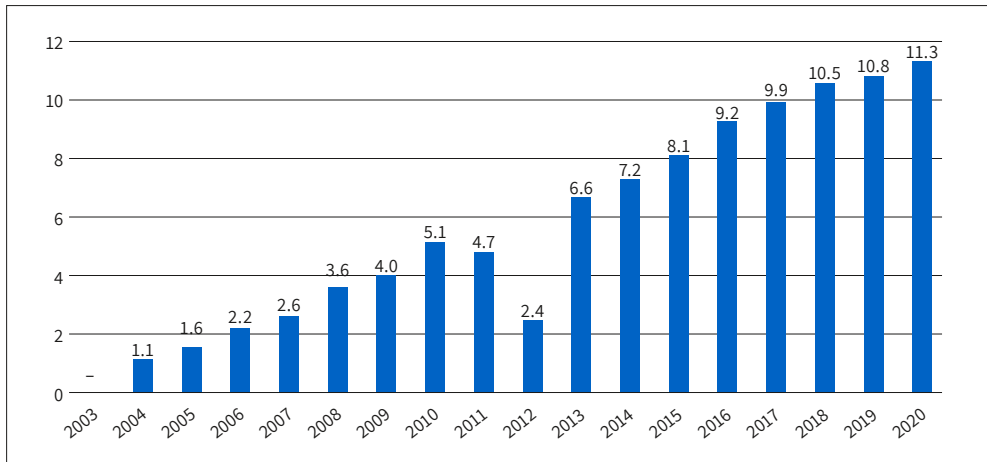
תחילת עידן הגז בישראל

בשנות ה-90 של המאה הקודמת נבחנו אפשרויות להקמת צינורות להובלת גז מרוסיה לישראל. הסיבה קשורה לכך שחלקו של הגז במאזן האנרגיה של ישראל באותה תקופה היה זניח, ובאותן השנים השתמשו בישראל בעיקר בנפט ובפחם. הגז הוא מקור אנרגיה זול יותר וידידותי יותר לסביבה מהנפט, והוא עדיף

בהחלט על הפחם בכל הקשור לאיכות הסביבה. עם זאת, היה צורך במקור אמין מבחינה מדינית לאספקתו. היחסים המדיניים בין רוסיה לבין ישראל היו חיוביים למדי, הגם שצצו קשיים ממשיים בתחום הלוגיסטיקה. במקביל, בתחילת המאה ה-21 החלו להתגלות מרבצי גז מול חופי ישראל, ומשנת 2004 החלה ישראל בהפקת גז משלה. כך התאפשר פיתוח אקטיבי ביותר של תשתית צריכת הגז, שנבנתה מן היסוד. עד שנת 2004 לא נעשה בישראל כל שימוש בגז הטבעי. בשנת 2006 מאזן הדלק והאנרגיה של ישראל היה כך: שיעור הנפט בו היה 67 אחוזים, שיעור הפחם – 30 אחוזים ושיעור הגז הטבעי – פחות מאחוז אחד. בתוך עשור המצב התהפך בצורה דרמטית. כבר ב־2015 עלה שיעור הגז הטבעי ל־30 אחוזים, שיעור הנפט ירד באופן חד ל־43 אחוזים ושיעור הפחם נשאר באותה הרמה בערך – 27 אחוזים.

האקלים בישראל מאפשר לה לפתח אנרגיה מתחדשת. עם זאת, לטענה האופנתית כי עלותה של האנרגיה המתחדשת נמוכה ביותר יש סייגים רבים. כך למשל, טענה זו מתבססת על נתוני ההספק המותקן ומתעלמת מהשפעות מזג האוויר ומחוסר היכולת לחזות את היקף ייצור האנרגיה – שני גורמים המחייבים להחזיק ולממן מלאי דלק או מערכת לגיבוי ההספק. לכן, בתחום האנרגיה נהוג כיום להתבסס בעיקר על הגז הטבעי. המקורות לאנרגיה מתחדשת ימשיכו כמובן להתפתח, והם יתחילו לדחוק את השימוש בפחם. חלקו של הגז, לעומת זאת, רק ילך ויגדל. רמת צריכת הגז בישראל הגיעה כבר לכ־11 מיליארד מטר מעוקב (מ"ק) בשנה. שנת 2020 היא חריגה בגלל מגפת הקורונה ואינה מצביעה על תחילתה של מגמה חדשה. עם זאת, רמת צריכת הגז בישראל יכולה בהחלט להגיע ל־20 מיליארד מ"ק בשנה, בייחוד לאור התוכניות לפתח את תחום ההנעה בגז.

תרשים מס' 2: צריכת גז טבעי בישראל, במיליארדי מ"ק

המקור: בריטיש פטרוליום

לפיכך, החל משנת 2004 עלתה צריכת הגז בישראל בקצב מהיר ביותר. עם זאת, בשנים 2005–2009 לא שרר בישראל ביטחון בכך שכמות הגז במרבצי המדף היבשתי שלה מספקת. בתקופה זו בדיוק התקיים המשא ומתן האינטנסיבי ביותר עם חברת גזפרום (Gazprom) הרוסית, ומשלחות רשמיות ביקרו זו אצל זו שוב ושוב. בתחילת 2007, לדוגמה, ביקר במשרדי גזפרום שר התשתיות הלאומיות של מדינת ישראל דאז, בנימין בן־אליעזר. הצדדים שוחחו לא רק על הקמת צינור הגז לישראל אלא גם על השתתפותה של גזפרום בתכנון ובבניית רשתות הגז בשטחה של מדינת ישראל.

במהלך המשא ומתן עלה הרעיון להקים את צינור הגז בלו סטרים 2 (Blue Stream 2). הצינור בלו סטרים הראשון חיבר בשנת 2002 את רוסיה וטורקיה דרך הים השחור. גם שוק הגז הטורקי התפתח באופן דינמי ובשנת 2008 הפכה טורקיה לשוק השני בחשיבותו עבור גזפרום, אחרי גרמניה. דרך צינור הגז הטרנס־בלקני ודרך צינור הגז החדש בלו סטרים סופקו 23.8 מיליארד מ"ק של גז טבעי. גזפרום החלה לשקול אפשרויות להרחבת נוכחותה בשוק הטורקי, ובמקביל עלתה האפשרות להקים את צינור הגז לישראל. בשנים 2008–2009 דנה גזפרום במרץ עם טורקיה בפרויקט השלב השני להקמת צינור הגז דרך הים השחור. במסגרת פרויקט בלו סטרים 2 תוכננה הנחת צינור גז חדש בתוואי מקביל לבלו סטרים, ותוכנן שהמשכו של הצינור הימי יחצה את שטחה של טורקיה בכיוון ישראל. ההערכות הטכניות המקדימות באשר לכדאיות הכלכלית של הפרויקט הצביעו על היתכנותו. אחת מהשלכות הפרויקט הייתה הפיכתה של טורקיה למדינת מעבר ליצוא גז, מה שעשוי היה להגביר את שאפתנותה הגיאופוליטית. כך הצינור עלול היה להפוך לאמצעי לחץ מצידה של טורקיה על ישראל, בעוד יחסי שתי המדינות הלכו והידרדרו. בסופו של דבר הפרויקט לא התממש, בשל שילוב של חוסר כדאיות כלכלית וסיכונים מדיניים.

המדף היבשתי שינה את הכול

הכול השתנה באופן קיצוני בשנת 2009. זו הייתה השנה שבה התגלה במדף היבשתי של ישראל מאגר הגז הטבעי הגדול הראשון – 'תמר'. את הקידוח במקום ביצעה החברה האמריקאית נובל אנרג'י, וההערכה הייתה שהמאגרים מכילים 280 מיליארד מ"ק של גז. לאחר מכן עודכנו ההערכות כלפי מעלה ליותר מ־300 מיליארד מ"ק גז להפקה מסחרית.

כעבור שנה גילתה אותה החברה במדף היבשתי במים העמוקים של ישראל מרבץ גז טבעי גדול אף יותר. המאגר נקרא על שמה של מפלצת הים המקראית 'לוייתן', אשר בהשראת ספרו הקלאסי של תומאס הובס החלה להתקשר גם לעוצמה מדינית. התוכניות היו שאפתניות ביותר. כבר בשנים 2018–2019 הייתה ישראל אמורה להתחיל לייצא גז בקנה מידה גדול למצרים ולירדן השכנות. המשלוחים הניסיוניים לירדן אכן החלו, ואילו מצב האספקה למצרים משתנה כל העת.

עם זאת, במובנים רבים מצב האספקה למצרים הוא שמשפיע על עתידה של מדיניות הגז הישראלית. צמצום יבוא הגז ממצרים לישראל החל ככל שהתקדמו העבודות לפיתוח שדה הגז תמר. במקביל החלו במצרים עצמה בעיות בהפקת גז. מאגרי הגז התגלו במדף היבשתי של מצרים מוקדם יותר והיא נתפסה כיצרנית פוטנציאלית גדולה של גט"ן (גז טבעי נוזלי). במסגרת זו נבחנה האפשרות להזרים את הגז המצרי באמצעות צינור הגז נאבוקו (Nabucco), שהאיחוד האירופי ראה בו חלופה חשובה לאספקת הגז הרוסית

לדרום־מזרח אירופה (בינתיים פרויקט נאבוקו נזנח). ואולם התברר כי ההערכות לגבי פוטנציאל ההפקה המצרי היו מוגזמות, ובמצרים עצמה חלה עלייה ניכרת בצריכת הגז המקומית. עקב המחסור שנוצר, קהיר ביטלה את יצוא הגז. תחילה הופסק יצוא הגז דרך הצינורות ולאחר מכן חדלה אספקת הגז באמצעות מפעלי ייצור גט"ן שנבנו באמצע שנות ה־2000. בשנת 2015 הפסיקה מצרים לחלוטין את יצוא הגז בשני האפיקים – צינורות וגט"ן. היא אף החלה לרכוש גט"ן בשוקי העולם, ובשנת 2017 הפכה ליבואנית הגדולה ביותר של גט"ן במזרח התיכון.

לאור זאת גם עלה הרעיון לאספקת גז מישראל למצרים, לשם הנזלתו שם בהמשך התהליך. בין ישראל לבין חברות מערביות שלהן מפעלי ייצור גט"ן במצרים החל משא ומתן רציני לחתימה על חוזה גדול לאספקת גז למפעלים במצרים, ולייצוא ממנה לשווקים הבינלאומיים. גובשו אפילו הסכמים ראשוניים, שלפיהם מאגר תמר יספק עד 7.5 מיליארד מ"ק בשנה למפעל בבעלות החברה הספרדית יוניון פנוסה גז (Union Fenosa Gas), ומאגר לווייתן יספק שבעה מיליארד מ"ק בשנה לתאגיד הבריטי בריטיש פטרוליום (BP) לטובת פרויקט גט"ן אחר במצרים. באופן זה אפשר היה לנצל את רוב פוטנציאל ההפקה של הגז בישראל, תוך הותרת האפשרות למתן מענה גם במקרה של ביקוש גובר בשוק המקומי.

אולם אז הגיעה התגלית החדשה במדף היבשתי המצרי. היה זה מאגר גז גדול חדש בחלק המצרי של אגן הים התיכון, שהתגלה בידי החברה האיטלקית ENI. המחקר המקדים הראה כי עתודות הגז שבו עולות על אלה שבמאגר לווייתן. עתודות הגז במאגר זוהר המצרי מוערכות על ידי מפעיל הפרויקט ב־850 מיליארד מ"ק. העבודות לניצול המאגר החלו זמן קצר לאחר גילוי, והפקת הגז במקום החלה כבר בדצמבר 2017. באוקטובר 2017 נכנסה לפרויקט גם החברה הרוסית רוסנפט (Rosneft), שרכשה מ־ENI כשליש מהסכום הזיכיון. כעת הרכב המשתתפים בקונסורציום לפיתוח מאגר זוהר נראה כך: ENI – 50 אחוזים, רוסנפט – 30 אחוזים, BP – 10 אחוזים, מובאדלה (Mubadala מאיחוד האמירויות) – 10 אחוזים. בשנת 2020 עמדה ההפקה בפועל במאגר זוהר על 21.7 מיליארד מ"ק גז ו־0.2 מיליון טונות קונדנסט.

בעיות הביקוש המקומי במצרים נפתרו, ועקב כך חתמה מצרים עם ישראל על חוזה לקניית כמות גז קטנה בהרבה מזו שהייתה צפויה קודם לכן. בשלב הפעלתו הראשון של מאגר לווייתן הוסכם כדלקמן: כשני מיליארד מ"ק בשנה ירכשו בידי חברות ישראליות, את הכמות הנוספת של 3.5 מיליארד מ"ק בשנה שריינו חברות ירדניות ומצריות במסגרת הסכמים ארוכי טווח. ההסכם עם מצרים הורחב מאוחר יותר ועכשיו מתוכננת אספקה למצרים של עד 4.7 מיליארד מ"ק גז ישראלי מדי שנה, החל מ־1 ביולי 2022 ועד סוף שנת 2034. בה בעת הוסכם בנפרד עם היבואנים כי האספקה תהיה על בסיס עקרון השווייכות, לאחר שייענו הצרכים של השוק המקומי.

גז טבעי נוזלי או צינור?

לאחר תחילת ההפקה במאגר זוהר חזרה מצרים לרעיון של ייצור עצמי ויצוא גז נוזלי, ואולם לישראל היו כבר תוכניות רציניות להפוך ליצואנית גדולה. פוטנציאל ההפקה במדף היבשתי עלה על הצרכים הפנימיים שלה, וכך נולד רעיון הפרויקט להקמת צינור גז ימי מישראל, והיא הגתה את הרעיון לפרויקט יצוא הגז באמצעות הקמת צינור הגז איסטמד (EastMed) ממזרח הים התיכון לאירופה. הרעיון נולד מייד לאחר גילוי בשנת 2015

של מאגר גז נוסף בגודל בינוני, 'אפרודיטה', הסמוך למאגר לווייתן, באזור המים הכלכליים של קפריסין. לפי הערכות ראשוניות, עתודות הגז במאגר נאמדות ב-115 מיליארד מ"ק, והיקף ההפקה יכול להגיע לשישה עד שמונה מיליארד מ"ק בשנה. עבור קפריסין, שנותרה המדינה היחידה באיחוד האירופי ללא מקורות אספקת גז, הייתה זו מתנה אמיתית (קפריסין דומה מאוד לישראל שלפני שנת 2004 – מדינה ללא מערכת אספקת גז עצמית וללא תרבות צריכת גז, אבל בעלת רצון לשנות את המצב). בשיתוף עם יוון הועלה הרעיון להקים את אחד מצינורות הגז הימיים הארוכים ביותר בעולם, שיחבר את משאבי הגז הטבעי במזרח אגן הים התיכון ליוון היבשתית דרך קפריסין וכרתים. אורכו הכולל של הצינור 1,900 ק"מ, מתוכם 1,300 ק"מ צריכים לעבור דרך הים (לשם השוואה, אורכו של צינור הגז נורד סטרים 2 שעובר דרך הים הבלטי הוא 1,234 ק"מ). זהו גם הצינור העמוק ביותר – העומק המרבי שבו מתוכנן לעבור הצינור הוא עד שלושה ק"מ.

כדי לממש את הרעיון רתמו לפרויקט את החברה IGI פוסידון (IGI-Poseidon). היא הוקמה בבעלות שווה של חברת הגז היוונית הלאומית דפה (Depa) וחברת האנרגיה האיטלקית אדיסון (שכעת היא חלק מהקונצרן הצרפתי Engie), כדי להוציא לפועל את פרויקט צינור הגז מטורקיה לדרום איטליה. אולם בשנת 2013 החברה הפסידה במכרז על זכויות להעברת גז מאזרבייג'ן משלב הפיתוח השני של המאגר שאח דניז (Shah Deniz) לפרויקט החלופי – צינור הגז הטונס-אדריאטי.

עם זאת, הן פרויקט צינור הגז היבשתי מהגבול הטורקי ועד לים האדריאטי דרך שטחה של יוון (IGI) והן צינור הגז פוסידון העובר בים בין יוון לאיטליה נותרו ברשימת הפרויקטים שבתחום האינטרס המשותף של מדינות האיחוד האירופי. אליהם נוסף הפרויקט החדש איסטמד, שהיה אמור לשנע את הגז משדה לווייתן עד החיבור לצינור הגז פוסידון. הנציבות האירופית תמכה בפרויקט, העולה בקנה אחד עם הגישה המצדדת בגיוון מקורות אספקת הגז. הנציבות כללה אותו ברשימת מיזמי תשתית בעדיפות גבוהה והעניקה סובסידיה תקציבית בסך שני מיליון אירו למחקר מקדים לפרויקט. המחקר הראה כי הקמת הצינור אפשרית מבחינה מעשית.

בשנת 2017 חתמו ממשלות ישראל, קפריסין ויוון, בנוכחותו של הנציב האירופי לאנרגיה, על הצהרה משותפת לתמיכה בפרויקט איסטמד. בחודש מאי 2018 הקצה האיחוד האירופי 35 מיליון אירו (50 אחוזים מהסכום הנדרש) עבור התכנון ההנדסי (FEED), אשר אמור היה להסתיים לא יאוחר מ-2021. בנובמבר 2018 הודיעו ראשי ממשלותיהן של ישראל, קפריסין ויוון כי הם מכינים הסכם בין-ממשלתי להקמת צינור הגז, שהקיבולת שלו אמורה הייתה להגיע ל-20 מיליארד מ"ק בשנה. אולם בשלב הראשון הוחלט להגביל את הקיבולת ל-10 מיליארד מ"ק, עם אפשרות להרחבה בעתיד.

הוערך כי הקמת הצינור תעלה שבעה מיליארד דולר, אולם ההערכה עוררה ספקות מיד. הקמת צינור הגז הטונס-אדריאטי, בעל הקיבולת הזוה של 10 מיליארד מ"ק והמשתרע לאורך 780 ק"מ בשטח יבשתי ו-100 ק"מ נוספים בים, עלתה יותר מחמישה מיליארד דולר. בהתחשב באורכו של החלק הימי של קו איסטמד, ברור היה כי סכום של שבעה מיליארד דולר לא יהיה מציאותי.

ב-2 בינואר 2020 חתמו יוון, ישראל וקפריסין בחגיגות על ההסכם להקמת צינור הגז איסטמד. ההסכם נחתם בידי שר האנרגיה של יוון קוסטיס הצידקיס, שר האנרגיה של ישראל יובל שטייניץ ושר האנרגיה של קפריסין גאורגיוס לקוטריפיס, בנוכחותם של ראש ממשלת יוון קיריאקוס מיצוטקיס, ראש ממשלת ישראל

בנימין נתניהו ונשיא קפריסין ניקוס אנסטטיאדיס. כך הפכה ישראל באופן רשמי מלקוחה פוטנציאלית של רוסיה למתחרה הפוטנציאלית שלה. הגז הישראלי יועד לאותו השוק שבו פעלה גזפרום הרוסית בהצלחה רבה, מאז שנות ה־60 של המאה הקודמת.

ישראל ורוסיה כמתחרות בשוק הגז

באזור דרום־מזרח אירופה הייתה דומיננטיות מסורתית של גזפרום, והדבר הטריד את הרשויות האירופיות זה זמן רב. רוסיה החלה לקדם רעיונות להקמת צינורות גז חדשים דרך הים השחור ישירות לאיחוד האירופי, תוך עקיפת אוקראינה. למרות היתרונות הכלכליים הגלומים במהלך זה עבור הצרכנים לאור צמצום עלויות אספקת הגז, הוא עורר מורת רוח בבריסל, מסיבות מדיניות. כך נקבר פרויקט סאות סטרים (South Stream), המורכב מארבעה קווי צינורות.

בעקבות זאת חילקה גזפרום את הפרויקט לשני חלקים. החלק הראשון פנה צפונה והפך לנווד סטרים 2 (סאות סטרים יועד בין היתר גם לשוק האיטלקי, שיקבל כעת את הגז הרוסי דרך המדינות הבלטיות, ובעתיד יגיע הגז עד לגבול האוסטרי-איטלקי). החלק השני של הפרויקט הפך לצינור טורק סטרים (TurkStream). התברר שפרויקט זה אינו פשוט כלל, מכיוון שהוא קשור באופן הדוק ליחסים המדיניים של רוסיה עם טורקיה, בראש ובראשונה סביב נושא סוריה. בנובמבר 2015 נקלעו היחסים בין השתיים למשבר עמוק בעקבות הפלת מטוס רוסי בטורקיה. עם זאת, הניסיון הכושל להפיכה בטורקיה ביולי 2016 הוביל ל"איתחול" היחסים בין שתי המדינות (לא מן הנמנע שרוסיה סייעה בידי הנשיא הטורקי רג'פ טאיפ ארדואן לשמר את שלטונו, בכך שהעבירה לידי התרעה מודיעינית על ניסיון ההפיכה נגדו). לאחר ניסיון ההפיכה הכושל החל מימושו הנמרץ של צינור הגז טורק סטרים, והקמתו הושלמה בשנת 2019. קו צינור אחד יועד לשוק הטורקי והשני למדינות השכנות. הנחתו בשטחיהן של בולגריה, סרביה והונגריה העניקה לצינור את השם בלקן סטרים (Balkan Stream).

בה בעת נמשך באיחוד האירופי שיח ערני על אודות גיוון מקורות אספקת הגז. האירופאים תמכו בפרויקט אספקת הגז מאזרבייג'ן וכן שאפו לקבל גז מישראל ומקפריסין. עם זאת, מסדרון הגז הדרומי המורכב משלושה צינורות גז – דרום קווקז, טרנס־אנטוליה וטרנס־אדריאטי – בכל זאת הופעל, ואילו בניית מערכת הגז איסטמד טרם החלה, למרות כל ההצהרות האופטימיות.

פרויקט זה ניצב בפני שתי בעיות עיקריות, הקשורות בפועל זו לזו. הראשונה היא עלויות האספקה האפשרית; השנייה – היעדר משאבי גז בכמות הנדרשת למילוי צינור. עלות הצינורות תהיה גבוהה למדי ומחיר ההובלה יהיה בהתאם. בה בעת, לגז הישראלי יש חלופות וכן נקודת ייחוס לתמחור בדמות השוק המקומי. בשנת 2018, לדוגמה, מחיר הגז היה כ־200 דולר לאלף מ"ק. אם מוסיפים לסכום זה את עלות המעבר, מתקבל מחיר בסיס שהוא גבוה עבור השוק האירופי.

המסקנה היא שמשתלם יותר לספק גז לא לאירופה אלא למצרים השכנה, לצורכי הנזלתו שם. בשנת 2021 חזרו הצדדים שנית לרעיון זה, למרות קיומו של מאגר זוהר במצרים. ב־21 בפברואר 2021 הסכימו ישראל ומצרים על הקמת צינור גז חדש שיחבר את מאגר לווייתן עם שני מפעלים מצריים לייצור גז טבעי

נוזלי בחוף הים התיכון. היוזמת המרכזית של הפנייה לכיוון מצרים הייתה החברה האמריקאית שברון, שהפכה למפעילה של מאגרי הגז הגדולים ביותר של ישראל – לווייתן ותמר.

פיתוח הפרויקטים במדף היבשתי הישראלי לא התקדם בקצב מהיר דיו, ונובל אנרג'י התקשתה לעמוד ביעדים השאפתניים. לכן היה צורך בשותפה רצינית בדמותה של חברת שברון. זו רכשה תחילה 32.5 אחוזים מפרויקט תמר, ובכך קיבלה בו מעמד של מפעילה. כעת הרכב בעלי המניות של הקונסורציום נראה כך: שברון – 32.5 אחוזים, ישראלמקו – 28.75 אחוזים, מבאדלה פטרוליום – 22.0 אחוזים (דלק קידוחים מכרה לה את חלקה בפרויקט בספטמבר 2021), תמר פטרוליום – 9.25 אחוזים, דור – 4.0 אחוזים, אורסט – 3.5 אחוזים. בהמשך השנה, באוקטובר 2020 רכשה שברון מנובל אנרג'י 39.66 אחוזים מפרויקט לווייתן תמורת חמישה מיליארד דולר, ובכך קיבלה גם בו מעמד של מפעילה. דלק קידוחים ורציו פטרוליום הפכו לשותפותיה. הראשונה מחזיקה ב־45.33 אחוזים מהפרויקט והשנייה ב־15 אחוזים.

בתחילת 2021 הודיעה שברון כי בכוונתה להשקיע 235 מיליון דולר בהרחבת קיבולת צינורות הגז, כדי להגדיל את היקף האספקה למצרים בשלב ראשון לשבעה מיליארד מ"ק בשנה. החוזה לביצוע העבודות נחתם עם החברה הישראלית 'נתיבי הגז הטבעי לישראל', והיא זו שתקים את צינור הגז שיחבר בין הערים אשדוד ואשקלון. אשקלון שוכנת בסמוך לרצועת עזה, היכן שמתחיל צינור הגז באורך 90 ק"מ לאורך קרקעית הים התיכון ונמשך עד לאל-עריש שבמצרים. הכוונה היא להגדיל את הקיבולת של צינור זה בדיוק לשבעה מיליארד מ"ק.

בפועל אפשר להגדיל את נפח פעילות הצינור אף יותר, מה שהופך את סיכויי המימוש של פרויקט איסטמד למעורפלים עוד יותר. עם זאת, יש לציין שבסוף שנת 2020 הביעה ארצות הברית תמיכה מדינית בפרויקט זה, ואף הודיעה על האפשרות להיכנס לפורום הגז של אגן מזרח הים התיכון כמשקיפה. הפורום הוקם בקהיר על ידי מצרים, ישראל, קפריסין, יוון, איטליה והרשות הפלסטינית, כדי לדון בסוגיות אופטימיזציה של תשתיות הגז ובמימוש פרויקטים של גז באגן מזרח הים התיכון.

ואולם השיקולים הכלכליים נוטים לטובת השימוש בגז זה בראש ובראשונה להנזלה. ישראל נקלעה למצב ייחודי למדי. עתודות הגז שלה גדולות בהרבה מכמות הגז הנדרשת כדי לספק את צרכיה הפנימיים ואת צורכי שכנותיה הקרובות, אך הן צנועות יחסית ויקרות לצורך יצוא גז לשווקים גדולים יותר באמצעות צינורות. שדה לווייתן יכול לספק בהפעלתו המרבית 20–21 מיליארד מ"ק בשנה, וגם זאת רק במימוש השלב השני, שטרם ברור אם יצא לפועל. לכן, לעת עתה כדאי להתמקד בהפקה של 10–11 מיליארד מ"ק בשנה. בהתחשב בצרכים ההולכים וגוברים של ישראל, כמות זו אינה כה גבוהה. מסיבה זו בדיוק היה חיוני לצרף לפרויקט את המאגרים הקפריסאיים, אולם בהקשר זה נתקל הפרויקט בבעיה מדינית: טורקיה, שנותנת חסות לרפובליקה של צפון קפריסין, מתנגדת באופן מוחלט לפיתוח המדף היבשתי הקפריסאי. אנקרה הבטיחה לעצור את הניסיונות לביצוע קידוחי מחקר במימי קפריסין, בתואנה כי היא מגינה על האינטרסים של האוכלוסייה בחלק הצפוני של האי. עוד באביב 2018 מנע הצי הטורקי מספינת הקידוח שרכשה החברה האיטלקית ENI להתחיל בעבודתה.

חברת אקסון מוביל האמריקאית המשיכה בכל זאת לעבוד במדף היבשתי הקפריסאי והודיעה בפברואר 2019 על גילוי של המאגר גלאוקוס 1. לפי ההערכות הראשוניות, עתודות הגז במקום נאמדו ב־140–225

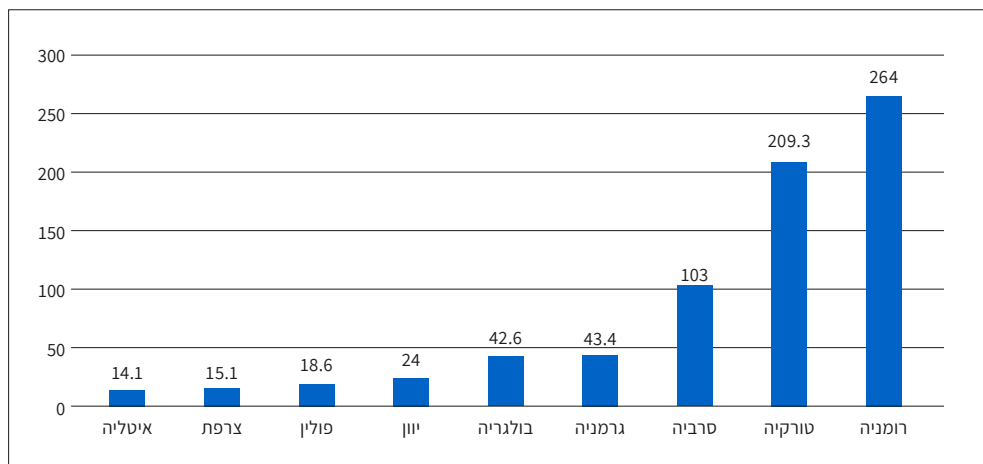
מיליארד מ"ק. אקסון מוביל נחושה להמשיך בעבודתה במדף היבשתי הקפריסאי. טורקיה מצידה ממשיכה להתעקש כי על הפרויקט להתחשב לכל הפחות באינטרסים של החלק הטורקי של קפריסין. בשנת 2021 טורקיה הערימה קשיים בפני מימוש ההסכם בין ישראל, קפריסין ויוון להעברת כבל חשמל תת-ימי בים התיכון, בטענה כי הפרויקט חודר למים הטריטוריאליים שלה. קודם לכן, ב־2019 חתמה טורקיה על הסכם לחלוקת המים הכלכליים (EEZ) עם לוב תוך התעלמות מזכויותיהן של יוון, קפריסין ומצרים, בניסיון להפעיל עליהן לחץ להתפשר במחלוקת שלהן עם אנקרה ביחס לסימון הגבולות הימיים בים התיכון.

הגורם הטורקי מוסיף להיות סיכון ניכר נוסף לא רק לפרויקטים של המחקר הגיאולוגי ולפרויקטים של הפקת גז במימי קפריסין אלא גם לצינור הגז איסטמד. זאת לא רק עקב האינטרסים של הקפריסאיים בצפון האי אלא גם עקב תפקידה של טורקיה כמרכז מעבר קווי האספקה של משאבי האנרגיה. אנקרה מצפה כי כלל אספקת הגז דרך הצינורות לדרום-מזרח אירופה תעבור בשטחה. גז המופק ברוסיה ובארצות הברית כבר מובל דרך שטח של טורקיה. ברור שבעיני הטורקים, צינור איסטמד שאמור להתחבר ליוון הוא התפתחות בלתי רצויה על אחת כמה וכמה. הקמתו תמנע ממסדרון הגז הדרומי לקבל כמויות גז נוספות להובלה, ובמקביל תיצור תחרות להזרמת הגז האזרי לדרום הבלקן ולדרום איטליה.

מעניין כי לפרק זמן קצר נתפסה טורקיה אפילו ככיוון אפשרי להעברת גז מישראל לאירופה. עם זאת, אי-האמון הרב בין אנקרה לירושלים, המחלוקות המדיניות העמוקות סביב קפריסין, סוריה והסוגיה הפלסטינית, כמו גם החשש באירופה מהתלות המוגזמת במעבר הגז דרך טורקיה – כל אלה הסירו את הנושא מסדר היום. בתחילת שנת 2019 טורקיה לא הוזמנה, בהפגנתיות, לשיבה הראשונה של פורום הגז של מזרח אגן הים התיכון. זאת ועוד, היחסים המדיניים בין טורקיה וישראל רחוקים מלהיות יציבים. התמיכה האקטיבית של הטורקים בהנהגה הפלסטינית, ובפרט בתנועת חמאס, תורמת גם היא לחוסר היציבות.

גורלו של צינור הגז איסטמד עשוי אפוא להיות דומה לגורלו של צינור הגז נאבוקו, שזכה לפרסום נרחב ולבסוף נותר על הנייר. הגז הישראלי יתחרה בגז הרוסי בכל מקרה. הוא יעבור הנזלה במצרים ומשם ייכנס לשווקים בעולם. עם זאת, גם רוסיה מצידה מוכנה לתחרות. מערכת בלקן סטרים נבנית די מהר. צינור זה אמור להוביל את הגז הרוסי לאורך המסלול הדרומי דרך טורקיה, בולגריה, סרביה והונגריה עד למרכז הגז האוסטרי בבאומגרטן. ב־1 בינואר 2021 החלה אספקת הגז הרוסי דרך קו טורק סטרים לסרביה, ובתחילת יולי 2021 נערך טקס חיבור הצינור החדש בגבול סרביה והונגריה, שאחריו הושלם קו צינור הגז בלקן סטרים, אם כי נותר לסיים את בנייתן של תחנות הדחיסה. הודות לכך, במחצית הראשונה של 2021 גדלה באופן ניכר אספקת הגז הרוסי למדינות המקבלות גז באמצעות טורק סטרים (רומניה, טורקיה, סרביה, בולגריה, יוון).

תרשים מס' 3: גידול בהיקפי אספקת הגז מגזפרום במחצית הראשונה של שנת 2021 בהשוואה למחצית הראשונה של שנת 2020 (באחוזים)

המקור: גזפרום

בפועל, בשוק הגז יש די מקום לרוסיה ולישראל גם יחד. סדר היום בסוגיית האקלים יחייב לפעול לכל הפחות להמרת הפחם בגז, וההפקה העצמית של הגז באירופה הולכת ומצטמצמת. לכן, ספק אם יתממשו ההשערות שלפיהן הגז הישראלי יהפוך לבעיה רצינית עבור אספקת הגז הרוסית. רוסיה אומנם לא תהפוך עוד ליצואנית גז לישראל, אולם גם ישראל לא תיצור בעיות בלתי פתירות לרוסיה בכל הנוגע לשימור חלקה בשוק הגז האירופי.

בשלושים השנים שאחרי חידוש היחסים הדיפלומטיים בין רוסיה לישראל התפתחו היחסים הכלכליים בין השתיים באופן ניכר. תחילה שבה רוסיה למקומה של ברית המועצות כספקית הנפט. כלכלת שוק אף עוררה במדינה דיון באפשרות להשקיע בזיקוק הנפט בישראל, ועלו גם תוכניות לאספקת גז רוסי לישראל. בזמן התנהל ברוסיה עצמה שיח ערני בדבר הצורך לנטוש את יצוא חומרי הגלם ולגוון את מקורות ההכנסה של המדינה. ואולם המצב השתנה באופן פרדוקסלי – ישראל עצמה החלה לשקול אפשרות להפוך ליצואנית גדולה של פחמימנים. ראשיתם של רעיונות אלה בגילוי מרבצי הגז הגדולים במדף היבשתי של ישראל. רוסיה וישראל מציינות שלושים שנה לחידוש היחסים הדיפלומטיים ביניהן, ולמעשה גם לחידוש יחסי המסחר – במעמד של מתחרות פוטנציאליות בשוק האנרגיה. למרבה המזל, הדבר אינו גורם חיכוכים רציניים ביחסיהן המדיניים. יתר על כן, אין לשלול את האפשרות כי רוסיה וישראל יצטרכו להגן יחדיו על המשך קיומו של הגז הטבעי כאחד המקורות הבסיסיים העיקריים להפקת אנרגיה, שכן פעילי התנועות הירוקות מעלים יותר ויותר ספקות באשר ליתרונות השימוש בגז בהקשר האקולוגי.

שער רביעי

הדיאלוג הישראלי-רוסי בזירה האזורית במזרח התיכון

המעורבות הרוסית במזרח התיכון בעיניים ישראליות

צבי מגן ואודי דקל

מאז כינון היחסים הדיפלומטיים בין רוסיה לישראל לפני שלושים שנה, מתקיימים ביניהן יחסים דו־צדדיים חיוניים. עליית ההשפעה של רוסיה במזרח התיכון, בייחוד מאז תחילת התערבותה הצבאית בסוריה בשנת 2015, הקרינה על האינטרסים של שתי המדינות בזירה האזורית והבינלאומית. הנוכחות הצבאית הרוסית בסוריה, לצד השותפות של מוסקבה עם משטר אסד, איראן וחזבאללה – אויביה של ישראל – מהוות אתגר מדיני-ביטחוני עבור ירושלים. נקודת מחלוקת מרכזית קיימת ביחס להתבססות האיראנית בסוריה, וטענת ישראל היא שרוסיה אינה פועלת בנחישות מספקת למניעת היערכות הצבאית של איראן ושלוחיה בסוריה. אומנם רוסיה וישראל הצליחו עד כה לשמר יחסים תקינים תוך התחשבות הדדית, אך פערים בין האינטרסים שלהן מחייבים אותן לכוון מנגנון למניעת משברים אפשריים.

רוסיה בזירה הבינלאומית

בשנים האחרונות התגבש דימויה של רוסיה כגורם המאתגר את המערכת הבינלאומית, ובעיקר את ארצות הברית, עקב מדיניות חוץ אסרטיבית שהיא נוקטת במטרה לקדם את השפעתה בזירה הבינלאומית ולהוכיח את מעמדה כמעצמה עולמית. למעשה, רוסיה מצויה בתחרות מתמשכת להשבת מעמדה כמעצמה. במקביל היא רואה בשלילה את התנהלות מדינות המערב, בעיקר במרחב הפוסט־סובייטי – מזרח אירופה, מרכז אסיה ואזור הקווקז. אל מול האתגרים בחגורה הגיאוגרפית העוטפת אותה הפעילה רוסיה גישה המשלבת עוצמה קשה ועוצמה רכה: מהלכים צבאיים, תמיכה צבאית בכוחות המקורבים למוסקבה, לוחמת תודעה, לחצים מדיניים, נטרול החלטות בינלאומיות בעיקר מכוח הווטו במועצת הביטחון של האו"ם, וכן סנקציות וכפייה כלכלית.

המהלכים של רוסיה הביאו להתגייסות נגד של מדינות מערביות למענה בדמות סנקציות כלכליות, לחץ מדיני וסיוע ליריבים של הקרמלין, כולל מבית, שנתפסו על ידי הנהגת רוסיה כמערערים את יציבותה הפנימית של המדינה. בתגובה הפעילה מוסקבה מהלכים מאתגרים ומנופי השפעה מול המערב, במטרה להקל את הלחצים עליה. ההתערבות הצבאית בסוריה הייתה לאחד מהם.

פעילות רוסית במזרח התיכון

מאז ומתמיד ייחסה רוסיה חשיבות רבה למעמדה ולהשפעתה במזרח התיכון. זאת במטרה לקדם את האינטרסים שלה באזור, ביניהם מניעה של זליגת רעיונות ופעילות של גורמי אסלאם רדיקלי לשטחה, וכן כזירת פעולה לקידום מעמדה ויעדיה בזירה הבינלאומית. בראיית רוסיה, בשנת 2014 אותגר מעמדה כמעצמה בינלאומית מובילה, כאשר התגבשה קואליציה בינלאומית נגד דאע"ש (המדינה האסלאמית)

שלושים שנות יחסים דיפלומטיים מלאים בין ישראל לרוסיה: עבר, הווה, עתיד / עורכים: צבי מגן ודניאל ראקוב

בהובלת ארצות הברית, ללא שילובה של רוסיה. קואליציה זו התחרתה ברוסיה על ההשפעה באזור ועל אופן עיצוב הסדר האזורי.

מצב זה הביא לשיתוף פעולה מוגבר בין רוסיה לאיראן (שגם היא לא שולבה בקואליציה הבינלאומית) ולהקמת קואליציה פרו־אסדית, שהתמקדה בהגנה על משטרו של בשאר אל־אסד בסוריה והתייצבה לתחרות מול הקואליציה הבינלאומית. ההתערבות הצבאית הרוסית במלחמת האזרחים בסוריה בשלהי 2015 הצליחה למנוע את קריסתו של משטר אסד ודחפה לחידוש הנוכחות הרוסית הצבאית במזרח התיכון, תוך שינוי מאזן הכוחות האזורי. מוסקבה רצתה להאמין כי צבירת השפעה ונכסים באזור, במקביל להצרת מרחב הפעולה של הקואליציה הבינלאומית והחלשת מעמדה של ארצות הברית במרחב, ישמשו אותה גם כמנוף לביטול הסנקציות המערביות נגדה (שהוטלו בעקבות הפלישה לאוקראינה ב־2014) ויחזקו את התמיכה בממשלו של הנשיא ולדימיר פוטין גם בבית פנימה, ברוסיה.

רוסיה ממשיכה לנצל את נוכחותה והשפעתה הגוברת בסוריה להרחבת קשריה באזור, ואף הצליחה לשדרג את יחסיה עם מרבית מדינות המפתח בו, נוסף על אלה שעיקרן היא משתפת פעולה בסוריה – איראן וטורקיה (למרות התחרות עם טורקיה על ההשפעה בצפון סוריה, בלוב ובקווקז). במסגרת מאמציה הדיפלומטיים התרחבו קשריה של רוסיה עם מצרים, ערב הסעודית, ירדן ומדינות המפרץ. לרוסיה גם עניין מובהק בנעשה בלבנון בשל זיקות הגומלין לנעשה בסוריה, וזו גם זירה נוספת שהמערב אינו מגלה נחישות במאמציו לייצבה. כן פועלת רוסיה להרחבת השפעתה ונוכחותה הצבאית והימית באגן המזרחי של הים התיכון (היא מעניקה חסות וסיוע צבאי ללוב בגיוס כוחות של מתנדבים ואספקת נשק לכוחותיו של הגנרל ח'ליפה חפטר). גולת הכותרת הצבאית היא דריסת רגל רוסית לחמישים שנה ויותר, על פי הסכם עם סוריה לחכירת מעגן בנמל טרטוס לצד בסיס אווירי בחמימים, המעניקים לצבא רוסיה נוכחות קבועה במזרח הים התיכון. הנוכחות בים התיכון חשובה לרוסיה מסיבות אחדות: מוצא חשוב לנתיבי סחר עיקריים; מנוף להשפעה באזור; קריאת תיגר על הנוכחות של כוחות נאט"ו בים התיכון; השפעה על אספקת אנרגיה לאירופה במסגרת התחרות המסתמנת עקב היוזמה להעברת גז מהאגן המזרחי של הים התיכון, שעשויה להתחרות בנתיב העברת הגז מרוסיה לטורקיה, ומשם לאירופה. לאחרונה בוחנת מוסקבה אופציה נוספת להתבססות ימית גם בנמלי מצרים – התפתחות שעשויה להרחיב את נוכחותה במזרח הים התיכון.

המעורבות הצבאית הרוסית בסוריה

המעורבות הצבאית הרוסית במלחמת האזרחים בסוריה, שהחלה בספטמבר 2015, נועדה בראש ובראשונה להציל את משטרו של בשאר אל־אסד ולבסס נוכחות אסטרטגית רוסית בסוריה למשך זמן רב ככל שיידרש. רוסיה היא הכוח המניע לכינון קואליציה פרו־אסדית, שמלבד כוחותיה כללה את איראן (כוח קודס) ושלוחיה – מליציות שיעיות שגויסו ללחימה בסוריה או הועברו מעיראק, חזבאללה והכוחות הסוריים שנותרו נאמנים לאסד. בשנים 2016–2017 החלה הקואליציה בהובלה רוסית לתאם עם טורקיה את הפעלת הכוח, בשל פלישת כוחות טורקיים לצפון סוריה.

רוסיה הצדיקה את התערבותה הצבאית בסוריה כמאבק בטרור הסלפיג'האדי, אך למעשה זו תוכננה כמערכה צבאית להשתלטות על כל שטחה של סוריה, להשבת השליטה של משטר אסד על המדינה ולפירוק

המובלעות שנשלטו על ידי קבוצות המורדים וארגון המדינה האסלאמית. עיקר המאמץ הצבאי הרוסי היה בלחימה מהאוויר, כאשר הלוחמה היבשתית הופקדה בידי איראן ושלוחיה. מייד עם תחילת ההתערבות הצבאית, בסתיו 2015, נפרס כוח אווירי שמנה לרוב כ־40–50 כלי טיס, הערוכים בבסיס אווירי בחמימים שנמסר לרוסיה, וכוח ימי רוסי התבסס בנמל בטרטוס. נלוו אליהם כוחות הגנה אווירית איכותיים לאבטחת הכוחות הרוסיים וגורמי ייעוץ וסיוע צבאיים שונים. הכוחות הרוסיים לא חששו מביצוע תקיפות אוויריות מסיביות נגד כוחות המורדים, כולל כתישת אזורים עירוניים. כוונתם הייתה להלום בעוצמה רבה בכוחות המורדים ובהמשך לכפות עליהם הסדרי כניעה בהתאם לדרישות הרוסיות. בד בבד, רוסיה חפצה לתרגם את ההישגים הצבאיים בשטח למגרש המדיני בזירות האזורית והבינלאומית.

למהלך של התערבות צבאית יש השלכות, חלקן אינן מכוונות, כך שבפועל, ההתערבות הרוסית בסוריה העמיקה את המחלוקת והתחרות לא רק עם המערב אלא גם בינה לבין שחקני מפתח באזור, ובעיקר על אופן עיצוב הסדר האזורי העתידי. עם הזמן התברר לנשיא ולדימיר פוטין שלא ניתן להחזיר את המצב בסוריה לקדמותו במהלך צבאי מהיר, ונדרשים זמן רב ומאמצים ניכרים לארגן את המדינה מחדש, להשכין בה יציבות ולסיים את מלחמת האזרחים. עוד התברר לו כי המערב אינו חפץ לשתף פעולה עם מוסקבה ולהתגייס לשיקום סוריה, בשל חוסר אמון בין הצדדים. לפיכך, לאחר ששנים של מעורבות באזור, מוסקבה לא הצליחה לגבש את ההסדרה המבוקשת בסוריה, החיונית להמשך השפעתה האזורית והבינלאומית.

למרות הצלחתה של רוסיה בשמירה על שלטונו של אסד ואף ביסוס מעמדה הדומיננטי בסוריה, היא רחוקה עדיין מהשגת יעדיה גם באזור וגם במערכת הבינלאומית. אף שמלחמת האזרחים בסוריה הסתיימה לכאורה בניצחון של אסד, המצב האמיתי בשטח שונה. סוריה נותרה מחולקת למספר מרחבים, כך שכוחות אסד בסיוע רוסי ואיראני שולטים בשני שלישים משטח המדינה. חלק ניכר מהמורדים יצאו מהאזורים שנכבשו על ידי המשטר הסורי בסיוע רוסיה ואיראן והתקבצו באזור אידליב, והם פועלים משם בחסותה של טורקיה, המחזיקה בשטח זה וגם בשטחים נוספים מדרום לגבול טורקיה-סוריה. האזור הכורדי בצפון-מזרח סוריה נהנה מאוטונומיה בחסות הכוחות האמריקאיים, הערוכים באזור וחוסמים את הרצף היבשתי מאיראן לסוריה דרך עיראק.

וכך, למרות הגברת השפעתה כשחקנית אזורית, רוסיה רחוקה עדיין מהשגת יעדיה בסוריה. היא נדרשת לדבוק במשטר אסד בשל היעדר חלופה המתאימה עבורה ולכן אינה מצליחה לקדם רפורמות שלטוניות במדינה, והיא נדרשת להמשיך בפעילות צבאית בסוריה כדי לבסס יציבות – חרף כוונתה המוקדמת לנהל מערכה צבאית קצרה. בשש השנים האחרונות נמשכים המגעים המדיניים בין מוסקבה לווינגטון, ועדיין לא נסתם הגולל על האפשרות שתימצא נוסחת פשרה אשר לעתיד סוריה, שתקדם תהליכי הסדרה משותפים לשתי המעצמות.

המעורבות הרוסית בסוריה והיחסים עם ישראל

עם קריסתה של ברית המועצות כוננה רוסיה יחסים מדיניים וכלכליים תקינים עם מדינת ישראל, הנמשכים לאורך שלושים השנים האחרונות. מעבר לקשרים היסטוריים וקשרי תרבות ענפים, התפתחו בין המדינות קשרים דו־צדדיים במגוון תחומים. בכלל זה, ישראל הפכה יעד תיירות למאות אלפי מבקרים רוסים בשנה;

הקשרים הכלכליים והטכנולוגיים נמצאים בצמיחה מתמדת; ולרוב שוררת הבנה הדדית במישור הדו־צדדי ואף בזירה הבינלאומית. גם לנוכחותם של כמיליון וחצי יוצאי ברית המועצות בישראל השפעה חיובית על מסכת היחסים: הם נתפסים על ידי ההנהגה הרוסית כמקורבים בין המדינות, ורוסיה מצהירה כי היא רואה לנגד עיניה חשיבות להבטיח את ביטחונם.

למרות האינטרס ההדדי בפיתוח היחסים, הם מושפעים מההתפתחויות בזירה הבינלאומית ומהמעורבות הרוסית במזרח התיכון, בדגש על ההתערבות הצבאית הרוסית בסוריה. הנוכחות הצבאית הרוסית בגבולה הצפוני של ישראל והקואליציה הצבאית שכוננה רוסיה עם אויבי ישראל – איראן, חזבאללה וסוריה – הפכה לסוגיה מרכזית במערכת היחסים בין המדינות.

בראית רוסיה, ישראל מהווה אתגר משמעותי בהיותה מעצמה צבאית אזורית, בשל יחסיה המיוחדים עם ארצות הברית ומתוקף עוצמתה הצבאית ויכולתה להפריע ולשבש את התוכניות של רוסיה בסוריה ובאגן המזרחי של הים התיכון. נוכח הסיכון לעימות אווירי־צבאי במרחב הפעולה של שתי המדינות בסוריה הן כוננו מנגנון תיאום ביטחוני למניעת הסלמה או התנגשויות לא־מכוונות. המנגנון התפתח עם הזמן מהרמה הצבאית־טקטית למנגנון תיאום אסטרטגי, כולל פורום התייעצות משולש רוסיה-ישראל-ארצות הברית. ישראל בחרה במדיניות של אי־התערבות במלחמת האזרחים בסוריה ונמנעה מקריאת תיגר על פעילותה של רוסיה בזירה הסורית. רוסיה מצידה לא מנעה מישראל פעילות התקפית ובעיקר אווירית במרחב הסורי, לסיכול ההתבססות הצבאית של איראן ושלוחיה בסוריה ולשיבוש העברות של אמצעי לחימה לחזבאללה בלבנון. למעשה רוסיה מאפשרת לישראל לנהל את המערכה המתמשכת בסוריה (מב"ם – המערכה שבין המלחמות) כדי למנוע את הפיכתה של סוריה לבסיס צבאי ובסיס טרור איראני המכוון נגד ישראל.

מאז תחילת הנוכחות הצבאית הרוסית בסוריה אירעו מספר תקריות וחילוכים בין המדינות. האירוע הבולט התרחש סביב הפלת מטוס המודיעין הרוסי מסוג אליושין 20 ב־17 בספטמבר 2018 על ידי מערך ההגנה האווירית הסורי, שבמהלכו נהרגו 15 אנשי צבא רוסים. רוסיה בחרה להאשים את ישראל בכך שמטוסי קרב ישראלים פעלו בסמיכות למטוס המודיעין הרוסי, דבר שהוביל ליירוט שגוי באמצעות טיל קרקע־אוויר מסוג S-200 (מתוצרת רוסית), ששוגר מסוללת ההגנה אווירית סורית. זאת למרות הנתונים הישראלים ששללו את הטענה הרוסית.

האשמת ישראל בגרימת הפלתו של מטוס המודיעין הרוסי מבטאת פערי עמדות בין הנשיאות ברוסיה לגורמי הצבא ומערכת הביטחון. הפעילות האווירית הישראלית בשמי סוריה הייתה לצנינים בעיניהם של בכירי הצבא הרוסי, ונראה שהם ביקשו לנצל את תקרית הפלת המטוס להגבלת הפעילות האווירית הישראלית, בעיקר בצפון סוריה ובאזור החוף. בעקבות התקרית הוקפא השיח האסטרטגי בין המדינות למשך מספר חודשים, כאשר התקשורת הרוסית בכללותה תקפה את ישראל, תוך האשמתה הגורפת בהפלת המטוס וקריאות לנקם. בהמשך ולשם הרתעת ישראל, רוסיה סיפקה לכאורה לצבא סוריה מערכות הגנה אווירית מתקדמות מסוג S-300. המערכות הוצבו ליד העיר מסיאף במרחב החוף, אך למעשה לא הועברו עד כה להפעלה בידי כוחות ההגנה האווירית הסורית. בראשית 2019, בשיח בין הדרג המדיני הרוסי להנהגה בישראל, תם משבר האיליושין והיה כלא היה. בסופו של דבר, חופש הפעולה הצבאי הישראלי בסוריה לא נפגע ונמשך התיאום המבצעי בין צה"ל לבסיס השליטה הרוסי בשדה התעופה חמימים בסוריה. במקביל, רוסיה משהה את שלב

ההכשרה המקצועית והמבצעית של צוותי ההגנה האווירית הסורים, ובפועל מונעת את הפעלת הסוללות מחשש שהדבר יביא לתקיפתן ולהשמדתן על ידי ישראל ולפוטנציאל להסלמה בין המדינות (מלמן, 2020).

האתגר העיקרי ליחסים – התבססות איראן בסוריה בהיתר רוס

בעיני ישראל, האתגר האסטרטגי העיקרי בסוריה הוא ההתבססות האיראנית המתרחבת, בכיסוי של סיוע למשטרו של אסד. רוסיה אומנם דואגת להזכיר למשטר אסד כי היא היחידה שיכולה לספק לו לגיטימציה אזורית ובינלאומית, בעוד שאיראן היא בגדר בד אדום מול עיני השור עבור יריבותיה של סוריה – גורם המונע בפועל השקעה מערבית וערבית בשיקום סוריה. עם זאת, הנוכחות הצבאית האיראנית בסוריה נמשכת בפועל, בין היתר בזכות העלמת עין רוסית.

איראן שואפת לעצב את סוריה כשלוחה קדמית שלה, באמצעות חדירה מעמיקה ורבת-תחומית למערכות הסוריות – ביטחון, כלכלה, חינוך, חברה, תרבות, דת – ובתוך כך השתלטות על התשתיות החיוניות של המדינה; הקמה של מיליציות הנשמעות לפקודות מטהראן ותמיכה בהן; מעורבות בבניית הצבא הסורי; והובלת שינוי אידיאולוגי ודמוגרפי בסוריה. יעדים איראניים אלה מתפרשים גם במוסקבה כגורמים מערערי יציבות ובעיקר כמחלישים את הדומיננטיות הרוסית בסוריה, ועל כן מזינים את התחרות האסטרטגית בין איראן לרוסיה על ההשפעה ארוכת טווח בסוריה. זאת בעוד אסד יושב על הגדר ומנסה להפיק את המרב עבורו מ"התגוששות ענקים" זו. התמרון של אסד בין השתיים וההתנגדות האיראנית לרפורמות שלטוניות, שעשויות לצמצם את השפעת טהראן במדינה, מקשים על היכולת לנתב את סוריה למסלול הסדרי של רפורמות פוליטיות ושיקום כלכלי-אזרחי בתמיכת המערכת האזורית והבינלאומית.

למרות כל אלה, רוסיה נמנעת מפעילות לדחיקת איראן מסוריה עקב אינטרסים רחבים יותר של השתיים, וכן בשל ההערכה כי כל עוד משטר אסד לא התבסס בכל המדינה, אפשר שרוסיה תיאלץ להוסיף ולהסתייע בכוחות הכפופים למרותה של איראן בסוריה בלחימה היבשתית. בה בעת, רוסיה משקיעה בשיקום הצבא הסורי ומנסה לשלב בתוכו (למורת רוחם של האיראנים) קבוצות שמרדו בעבר במשטר ולצמצם את ההשפעה האיראנית בבניין הכוח של הצבא ובהפעלתו. עם זאת, איראן מחזקת את השפעתה בהפעלת כוחות דיוויזיה 4, שהיא הכוח האיכותי של הצבא הסורי בפיקודו של מאהר אל-אסד, אחיו של הנשיא, מעורבת בעומק הפעילות של מנגנוני הביטחון הסוריים ומקימה מיליציות חמושות מקומיות, הנתונות למרותה או לכל הפחות להשפעתה.

האם רוסיה היא הכתובת עבור ישראל לדחיקת איראן מסוריה?

למימוש התכלית האסטרטגית של דחיקת איראן מסוריה וצמצום השפעתה, ישראל פועלת בשני מישורים. ראשית, פעולה ישירה לפגיעה בתשתיות הצבאיות והטרוריסטיות האיראניות בסוריה וסיכול העברות של אמצעי לחימה מתקדמים לשלוחיה של איראן, ובעיקר לחזבאללה בלבנון ובסוריה. שנית, עידוד הרצון הרוסי לצמצם את ההשפעה האיראנית במדינה באמצעות איום מרוזם של פגיעה ישראלית בפרויקט הרוסי בסוריה, קרי משטר אסד.

באביב 2018, לקראת מהלך השתלטות מחדש של משטר אסד על דרום סוריה, התקיימו מגעים רב-צדדיים בין רוסיה, ארצות הברית, ירדן וישראל, שבהם התגבשו הבנות להחזרת הצבא הסורי, הנאמן לנשיא

אסד, לדרום סוריה ולרמת הגולן הסורית, ללא התנגדות ישראלית; פירוק הקבוצות הלוחמות של המורדים, תוך מסירת הנשק הכבד לרוסיה; איסור על נוכחות איראן, חזבאללה ומיליציות פרו־איראניות בקרבת הגבול עם ישראל והרחקתם לטווח של עשרות קילומטרים מהגבול; והצבת כוחות שיטור רוסיים באזורים שיפנו ארגוני המורדים (מבט לג'האד העולמי, 2018).

ישראל וארצות הברית השליכו את יהבן על רוסיה, בתקווה שתביא להרחקת הכוחות האיראניים והמיליציות השיעיות מאזור הגבול עם ישראל וירדן לטווח של 60–70 ק"מ מהגבול ברמת הגולן, כשלב ראשון לקראת סילוקם המוחלט מסוריה. תמורת זאת הן השלימו עם הישגותיהן של בשאר אל־אסד בכס הנשיאות והמשך שלטונו, למרות אחריותו לרצח של קרוב לחצי מיליון אזרחים סורים ולמרות שפתח את הדלת להתבססות איראנית במדינתו.

ישראל בחרה להסתגל למציאות החדשה – להשלים עם הרעיון שאסד הוא המנצח במלחמת האזרחים בסוריה ולקוות כי ההשפעה הרוסית בסוריה תגבר על זו של איראן. היא אפשרה את חידוש שליטתו של אסד במרחב הגבול ברמת הגולן, למרות שכוחותיו נתמכים על ידי המיליציות השיעיות ומונחים על ידי קצינים איראנים. קודם לכן, ישראל נהנתה מהצלחתה לכונן משטר גבול יציב ושקט ברמת הגולן, תוך ביסוס הבנות עם קהילות מקומיות בצד הסורי והענקת סיוע הומניטרי ואזרחי להן, ובלבד שימנעו פעילות טרור משטחן לעבר רמת הגולן.

אולם התקווה הישראלית שרוסיה תירתם למאמץ לדחיקת איראן ושלוחיה מסוריה ולצמצום השפעת טהראן במדינה התבדתה. כיום מתנהלת תחרות בין רוסיה לאיראן על השליטה בדרום סוריה. איראן מקימה כוחות מקומיים הנאמנים לה, ומתנהל מאבק מול רוסיה על השליטה במחוזות קוניטרה, דרעא וא־סוידא (AlJabassini, 2021). בשל התחשבות בעמדות רוסיה בנוגע למצב בדרום סוריה, ישראל נמנעה מנקיטת מדיניות התקפית שתכליתה למנוע מאיראן לעצב גבול של טרור וחיתוך גבול ברמת הגולן באמצעות שלוחיה, תוך ניצול חולשתו של משטר אסד.

במקביל, ישראל תומכת בנוכחות צבאית אמריקאית בצפון־מזרח סוריה, למורת רוחה של רוסיה. הפריסה הצבאית האמריקאית והסיוע לכורדים לקיים מעין אוטונומיה מגבילים את יכולותיה של איראן לשלוט באופן מלא על שני עברי הגבול העיראקי-סורי וליצור גשר יבשתי מאיראן דרך עיראק וסוריה ללבנון. האינטרס של ישראל הוא שתימשך פריסת כוחות אמריקאיים במזרח סוריה, תוך שמירה על קשר הדוק ושיתוף פעולה ביטחוני עם ארצות הברית. ישראל אינה סומכת על רוסיה שתמנע את ההתבססות האיראנית משני עברי הגבול העיראקי-סורי, כאשר ארצות הברית תפנה את כוחותיה מהמרחב.

שלוש הנחות של ישראל במערכה נגד התבססות איראנית בסוריה התבדו: האחת, שמאמץ התקיפות ימנע את ההתבססות האיראנית הצבאית בסוריה; השנייה, שרוסיה תירתם למאמץ לדחיקת השלוחים האיראניים מסוריה ולצמצום השפעת טהראן במדינה; והשלישית, שעדיף שלטון מרכזי, גם תחת הנהגת אסד, במדינה מאוחדת, על פני "ריבוי כתובות". מוטב שישראל תכיר בכך שסוריה תיוותר מפוצלת ומחולקת, וכי כל עוד אסד בשלטון לא יתאפשר לדחוק את איראן ושלוחיה משטח המדינה. לפיכך, על ישראל לעודד קידום יוזמה רחבה לסילוקו של אסד מהשלטון, תמורת הירתמות בינלאומית, לרבות מדינות המפרץ הערבי, לשיקום סוריה. עם זאת, ישראל עדיין לא ויתרה לחלוטין על התקווה כי המנופים שיש למוסקבה על אסד

יסייעו להוצאת הכוחות האיראניים מסוריה. ישראל יכולה עדיין לפגוע בשלוחים האיראניים, כולל בכוחות חזבאללה, לחזק במקביל את הכוחות המקומיים, הן סונים והן דרוזים, ולכונן קשרים עם אוכלוסיות מקומיות המתנגדות למשטר, תוך הענקת סיוע הומניטרי – מזון, דלק, שירותי בריאות – שיסייע ליצור "איי השפעה ישראלית", וכך לשבש את תוכנית ההתבססות האיראנית באזור.

שילוב ישראל במהלכים המדיניים בנוגע לעתידה של סוריה

ישראל אינה משולבת כיום במהלכים המדיניים להשגת הסדר בסוריה, ואינה שותפה למאמציה של מוסקבה לשווק לקהילה הבינלאומית את משטרו הרצחני של אסד כלגיטימי. התנהלותה של רוסיה בסוריה ותמיכתה במבצעי הרג אכזריים של המשטר הביאה להתאגדות מערבית מדינית נגדה. אולם ארצות הברית יחד עם ישראל ויתר מדינות המערב לא השכילו להתאגד לקידום הסדרה אמיתית בסוריה. הדבר מחייב את ישראל וארצות הברית לנקוט עמדה מדינית ברורה כלפי עתיד סוריה. מול כל יוזמה מערבית, סביר להניח כי רוסיה תדבק באיראן, והשתיים יישארו מחויבות למשטר אסד. כמתווכת, רוסיה מוכרת לשחקניות השונות הבטחות שלא ברור אם ביכולתה לקיים, בין היתר: לקהילה הבינלאומית הבטיחה קיום תהליך רפורמות שלטוניות בסוריה, ללא רצון או יכולת לשינוי מעמיק במשטר; לישראל, כאמור, הבטיחה נסיגה איראנית; ולאיראן – הגנה מפני ישראל וארצות הברית. משום כך, אין לצפות כי רוסיה תהפוך למתווכת הוגנת שתביא להסדר אמיתי במדינה.

סיכום והמלצות

סוריה עומדת במוקד פעילותה של רוסיה במזרח התיכון, וניכר כי מוסקבה משתמשת בה כקרח קפיצה להקרנת עוצמתה במזרח התיכון ולהגברת השפעתה על יצירת כללי משחק חדשים באזור, שעשויים להגביל את חופש הפעולה של ישראל במרחב. מבחינה צבאית, רוסיה מתכננת להישאר בסוריה למשך חמישים השנים הבאות לפחות. לפיכך, על ישראל לשמר את ערוצי התיאום האסטרטגיים והצבאיים-טקטיים עם מוסקבה ולהגיע להבנות אשר לעתידה של סוריה, ובעיקר לגבי דחיקת היכולות הצבאיות האיראניות מהמדינה. מוסקבה תמשיך לנקוט צעדים מעשיים בשטח לביצור השפעתה הגוברת בסוריה ולקדם את התוצאה המועדפת מבחינתה, למרות המשך הדשדוש והקושי לגבש כללים ל"משחק סיום", מבלי לגרוע מהנכסים האסטרטגיים שצברה עד כה. היערכותה האסטרטגית של רוסיה במזרח הים התיכון מאפשרת לה להקרין כוח לאגף הדרומי של נאט"ו ולאתגר את ההשפעה המערבית באזור, תוך צבירת יתרונות למינוף יעדיה בזירה הבינלאומית, לרבות הקלת הלחצים המדיניים והכלכליים המערביים המוטלים עליה. בשלב זה על ישראל להמשיך בלחימה גלויה וסמויה (במסגרת אסטרטגיית המב"ם), שתכליתה שיבוש וצמצום ההתבססות וההתעצמות הצבאית של איראן ושלוחיה בסוריה ובלבנון. בתוך כך, עליה לחתור לשימור חופש הפעולה המבצעי בזירה הצפונית, ובד בבד לייעל את מנגנוני התיאום למניעת חיכוך עם רוסיה. רוסיה תוכל להמשיך להכיל את הפעילות הישראלית כל עוד ישראל תיזהר מפגיעה בכוחות הרוסיים, וכל עוד היא לא תשבש את התוכניות הרוסיות הרחבות בסוריה, כמו איום על המשך שלטונו של בשאר אל-אסד.

חשוב לשמר את מנגנון ההתייעצות המשולש של היועצים לביטחון לאומי של רוסיה, ארצות הברית וישראל. כל מתווה עתידי לשינוי המצב הפוליטי בסוריה, ובתוך כך דחיקת הנוכחות וההשפעה האיראנית מהמדינה, מותנה בהסכמה אמריקאית-רוסית ובפעולה משותפת שלהן. הגיעה העת לקדם שיח אסטרטגי עם רוסיה על מתווה הסדרי בסוריה ללא אסד. לשם כך נדרשת הסכמה רוסית-אמריקאית אשר ליום שאחרי אסד. גיבוש הסכמה זו יחייב תמורות לרוסיה בדמות הקלות בסנקציות הבינלאומיות – למרות הקושי הנובע מחוסר האמון בין מוסקבה לווינגטון. במקביל, על ישראל לקדם יוזמות של סיוע הומניטרי לתושבי דרום סוריה בתיאום עם רוסיה וקיום קשרים עם קהילות סוריות מקומיות, על בסיס ההבנה שהמשטר המרכזי אינו שולט במרחב הדרום (דקל וולנסי, 2021).

חרף היחסים הדו־צדדיים החיוביים בין רוסיה לישראל ושיתוף הפעולה ביניהן במרחב הסורי, אין כל ודאות שיחסים אלה יישמרו במתכונתם זו, והם יכולים להתערער בנסיבות של חוסר ודאות והיעדר יציבות באזור. בתוך כך, על ישראל לשפר מוכנות לבאות, כולל לתרחישים שבמסגרתם איראן וחזבאללה ינצלו את חולשתן המדינית, הכלכלית והמשילונית של לבנון וסוריה כדי להשתלט עליהן ולקבוע את התנהלותן. חשוב שישראל תגבש מראש כללי משחק עם רוסיה – גם למצב של הידרדרות האזור למלחמה וגם לניצול הזדמנויות מדיניות.

מקורות

דקל, א' וולנסי, כ' (2021, 5 באפריל). **עשור למלחמה בסוריה – נדרש מהפך בגישת ישראל**. מבט על 1541, המכון למחקרי ביטחון לאומי.
 מלמן, י' (2020, 13 במאי). מדוע סוריה לא משגרת טילי S-300 לעבר מטוסי חיל האוויר? הארץ.
מבט לג' האד העולמי – 31 במאי – 6 ביוני 2018. (2018, 6 ביוני). מרכז המידע למודיעין ולטרור על שם אלוף מאיר עמית.

AlJabassini, A. (2021, October 12). *Dismantling networks of resistance and the reconfiguration of order in southern Syria*. WPCS.

יחסי רוסיה-ישראל: מבט ממוסקבה

אלכסנדר קרילוב, ולדימיר מורוזוב

המאמר מתמקד בשורשיו ההיסטוריים של שיתוף הפעולה בין רוסיה לישראל, שיסודותיו הונחו בתמיכתה של ברית המועצות בהחלטת העצרת הכללית של האו"ם 181 (II) בדבר הקמתה של מדינת ישראל. למרות הבעיות שהתעוררו מעת לעת ביחסים בין המדינות לפני התפרקותה של ברית המועצות ואחריה, רוסיה וישראל חזרו ואישרו שוב ושוב את חשיבותם של הקשרים ביניהן בתחומים השונים, לרבות בנושאי מדיניות בינלאומית, כלכלה, מדע, תרבות וחינוך. מחברי המאמר משוכנעים כי בעתיד יוסיף שיתוף הפעולה הרוסי-ישראלי להתפתח בכיוון חיובי.

דברים רבים קושרים בין רוסיה לבין ישראל: העבר ההיסטורי, השותפות במורשת הרוחנית והתרבותית, קשרים משפחתיים בין מאות אלפי משפחות, השפה הרוסית ועוד. היסטוריית היחסים בין העמים אינה נמנית בשנים כי אם במאות שנים, אולם התפחותם לא הייתה פשוטה. ברית המועצות הייתה הראשונה שתמכה בנובמבר 1947 במשאת נפשו של העם היהודי – להתאחד במסגרת מדינה עצמאית משלו. עם זאת, כעבור שש שנים נותקו היחסים וחודשו כעבור זמן קצר, אולם בשנת 1967 שוב חל ניתוק שהתארך למשך 24 שנים, עד שנת 1991.

כעת, בחלוף זמן רב, אנו יכולים לטעון בביטחון כי נכון יהיה לאפיין את תקופת ניתוק היחסים כמצב חריג ובלתי נורמלי. קשרים רבים מדי מחברים ומקרבים בין רוסיה לבין ישראל, והחוליה המקשרת העיקרית בין השתיים היא ללא ספק מלחמת העולם השנייה, שהולכת ומתרחקת מן ההווה.

בשנה שבה מציינות רוסיה וישראל את יום השנה השמונים למתקפתה הבוגדנית של גרמניה הנאצית על ברית המועצות, שהטילה את העם הסובייטי רב-הלאומים לתוך המלחמה העקובה מדם, יותר מכל מלחמה בהיסטוריה המודרנית, יש לזכור כי בשורותיו של הצבא האדום, שתרם תרומה מכרעת לשחרורה של אירופה מהכובשים הנאצים ומזוועות השואה, נלחמו יותר מ-500 אלף יהודים, מתוכם הוענקו לכ-200 אלף איש אותות לחימה ומדליות קרב, ו-177 אנשים הוכתרו כגיבורי ברית המועצות.

עוד לפני מלחמת העולם השנייה הייתה ההנהגה הסובייטית משוכנעת כי בעיית פלשתינה המנדטורית והקמת המדינה היהודית יהיו אחת הסוגיות המרכזיות שיעמדו על סדר יומה של הפוליטיקה העולמית לאחר המלחמה. קצין הביון הסובייטי המפורסם, הגנרל פ"א סודופלאטוב, מצטט בזיכרונותיו את דבריו של יוסף סטלין: "הבה נסכים להקמתה של ישראל. זה יהיה כקוץ בישבן של מדינות ערב ויאלץ אותן להפנות את גבן לבריטניה. בסופו של דבר תתערער השפעתה של בריטניה במצרים, בסוריה, בטורקיה ובעיראק לחלוטין" (Sudoplatov, 1996).

קשרי העבודה בין הנהגה הציונית של היישוב היהודי בארץ ישראל לבין הדיפלומטים הסובייטים נוצרו לראשונה בשנת 1942. במקביל הוקמה ביישוב היהודי בפלשתינה ליגה V, כלומר ליגת הניצחון, שעסקה

בגיוס כספים ותרופות לשם סיוע לצבא האדום. במהלך שנות המלחמה התגייסו כמאה אלף מתנדבים יהודים מפלשתינה ליחידות הצבא הבריטי, וכארבעים אלף איש הביעו רצון להילחם נגד הנאצים ובעלי בריתם. יצוין כי אוכלוסיית היישוב מנתה בתקופה זו כחצי מיליון איש, ועל תושבי הטריטוריות הבריטיות שמעבר לים לא הוטלה חובת גיוס.

העמדה שנקטו יהודי ברית המועצות והיישוב בארץ ישראל במהלך מלחמת העולם שנייה מילאה תפקיד מכריע בכל הנוגע לתמיכת המדינות בקואליציה האנטי-גרמנית בהחלטת העצרת הכללית של האו"ם מס' 181(II), אשר קבעה בין היתר את הופעתה של מדינת ישראל על מפת העולם. כהוכחה לכך משמשים דבריו של נציג ברית המועצות דאז באו"ם אנדריי גרומיקו במושב השני של מליאת העצרת הכללית של האו"ם ב-26 בנובמבר 1947: "נציגי מדינות ערב מצביעים על כך שחלוקת פלשתינה היא עוול היסטורי, כביכול. אבל אין זה אפשרי להסכים עם השקפה זו, ולורק משום שהעם היהודי היה קשור לארץ ישראל במשך תקופה היסטורית ארוכה ביותר. כמו כן, איננו יכולים להתעלם מהמצב שבו מצא את עצמו העם היהודי בעקבות מלחמת העולם האחרונה. היהודים כעם סבלו יותר מכל עם אחר" (UN, 1947).

ברית המועצות מילאה תפקיד מכריע בהקמתה של מדינת ישראל ותרמה לניצחונה בעימות הערבי-ישראלי הצבאי הראשון בשנים 1948-1949. כידוע, הנהגתה המדינית של ברית המועצות יזמה את העברת נשק השלל הגרמני דרך צ'כוסלובקיה לישראל, ובכך הבטיחה את עליונותה הצבאית של המדינה שהוקמה זה עתה על צבאותיהן של שש מדינות ערב (Krammer, 1974, pp. 54-123). אולם התמיכה הסובייטית בישראל לא נמשכה זמן רב – ברית המועצות העניקה אותה בין השנים 1948-1951, ולאחר מכן חלה התקררות רבה ביחסים עד לניתוקם המלא בשנת 1953, בעקבות הפיצוץ הפרובוקטיבי שהתרחש סמוך לבניין הנציגות הסובייטית בתל אביב (Cantorovich, 2007). הפיצוץ בוצע בידי לאומנים קיצונים מן הימין, שפעלו על רקע התעקשותם של השלטונות הקומוניסטיים בברית המועצות לא לאפשר ליהודי ברית המועצות לעלות למולדתם ההיסטורית. ניקיטה חרושצ'וב ניסה להקל מעט את המתוחות, וכמחווה של רצון טוב אפילו העביר לישראל תמורת תשלום סמלי 15 מגרשים במרכז ירושלים, שהיו בבעלות רוסית. ואולם הדבר לא הביא לשינוי משמעותי במצב.

היחסים המתוחים והקריזים נמשכו עד מלחמת ששת הימים ב-1967. הם נקטעו באופן חד-צדדי על ידי ברית המועצות וכל מדינות הגוש הסובייטי באירופה, למעט רומניה. הסיבות לקרע היו התגובה הקשה מצד ברית המועצות לתבוסתן של מצרים ומדינות ערב נוספות, שנחשבו באותה עת לבעלות בריתם העיקריות של הסובייטים במזרח התיכון. תקופה זו שיקפה בראש ובראשונה את העימות בין מעצמות העל, וישראל נתפסה בעיני הממסד הקומוניסטי כבובה של ארצות הברית. העימות המדיני והצבאי לווה בעימות קשה לא פחות בחזית האידיאולוגית, בהידוק הדיכוי כלפי יהודי ברית המועצות וכלפי כל מי שגילה נאמנות לישראל. אירועי סוף שנות ה-80, שהובילו לפרסטרויקה ולשינויים נוספים בברית המועצות, דחפו את ההנהגה הסובייטית לבחון מחדש את כיווני מדיניותה ביחס לישראל. אין זה מקרה שהתערוכה בחיפה בנושא העלייה מברית המועצות לשעבר, שהתקיימה במועד ציון שלושים שנה לחידוש היחסים הדיפלומטיים בין המדינות נקראה 'פרסטרויקה' (מוזיאון חיפה, 2021). בשנת 1988 ניתנה ליהודים אפשרות לעלות לישראל. במהלך שנות העלייה הגדולה, שנמשכה כמעט עשור, הצטרפו לשורות אזרחי ישראל 1.2 מיליון יהודים מברית

המועצות, ובכך הגדילו את האוכלוסייה במדינה בשיעור הקרוב ל-20 אחוזים. שליש מהעולים הגיעו מרוסיה, ורובם ממשיכים גם היום לשאוף לשמר את הקשרים עימה ומגלים עניין רב בתרבות הרוסית ובתהליכים הפוליטיים המתרחשים בה. אפשר גם לומר באופן אובייקטיבי כי הם אלה שפועלים במרץ לחיזוק שיתוף הפעולה הרוסי-ישראלי. הפוטנציאל האנושי הוא שהפך לגשר היציב והאמין שאיחד מחדש בין המדינות. בזכות הפוטנציאל האנושי הזה אפשר לומר כי יחסי רוסיה-ישראל מתפתחים באופן דינמי למדי בכל התחומים. שיתוף הפעולה הדיפלומטי בתחומי המדע, התרבות והחינוך החל להתפתח באופן פעיל עוד לפני שחודשו היחסים הדיפלומטיים באופן רשמי באוקטובר 1991. כך נחתם במאי 1990 הסכם שיתוף הפעולה בין האקדמיה הרוסית למדעים (באותה עת: האקדמיה למדעים של ברית המועצות) לבין משרד המדע הישראלי, ואילו האוניברסיטאות המובילות וכמה מכוני מחקר של שתי המדינות החלו לשותף פעולה עוד קודם לכן. חילופי הסטודנטים הראשונים בין המכון למדינות אסיה ואפריקה באוניברסיטת מוסקבה לבין המכון לחקר רוסיה ומזרח אירופה על שם קמינגס באוניברסיטת תל אביב התקיימו עוד בטרם פתיחתן של הנציגויות הדיפלומטיות. נציגים רבים של התרבות הסובייטית/רוסית וכוכבי פופ מפורסמים סללו את הדרך לקהל שלהם ולמעריציהם דוברי הרוסית בישראל עוד לפני תחילת שנות ה-90.

גם בשנים של היעדר קשרים דיפלומטיים בין ישראל לברית המועצות המשיכו הוטרנים מרוסיה ומישראל לפתח, למרות כל הקשיים, את שיתוף הפעולה ביניהם. כיום רק מעטים יודעים כי במהלך המלחמה הקרה הצליחו ארגוני הוטרנים להתגבר על כל המחסומים והמכשולים הפוליטיים, התמידו לנהל קשרי מכתבים, ארגנו מפגשים והמשיכו בחילופי משלחות כדי לחגוג יחד את יום הניצחון ב-9 במאי. מאמציהם של הוטרנים לחדש את היחסים ההדדיים והיציבים בין רוסיה לישראל לא נפלו מאלה של הפוליטיקאים ושל הדיפלומטים. למרבה הצער, עם השנים הולך ופוחת מספרם של אלה שנטלו חלק במלחמה הפטריוטית הגדולה. בין אלה שכבר לא עימנו: אברהם (אברשה) כהן, שהיה יושב הראש האגדי של ארגון החיילים והפרטיזנים נכי המלחמה בנאצים; אלוף-משנה וולף וילנסקי, גיבור ברית המועצות; אלוף-משנה יבסיי פסקובר; יעקב מניוביץ', עורך דין ידוע, מארגן הקמתה של האנדרטה לזכר קורבנות השואה בפארק פרוחורובסקי באודסה, אזרח כבוד של אודסה; ווטרנים ישראלים רבים אחרים. יהי זכרם ברוך!

כפי שהדגיש שגריר רוסיה בישראל, א"ד ויקטורוב (Viktorov, 2021):

הקרבה בגישותיהן של רוסיה וישראל מאפשרת להגן במאמץ המלחמה העקובה מדם, ולהעביר לדור הצעיר את העובדה שאין עליה עוררין על תרומתם לתבוסת הנאציזם ולהצלת יהודים מוחלטת [...] החגיגות רחבות ההיקף לרגל יום השנה ה-76 לניצחון הגדול על הנאצים, שבהן השתתפו עשרות אלפי אנשים בני הדורות השונים ב-45 ערים ישראליות, הן הוכחה חייה לכך.

יש לציין גם את תפקידו של מיסיון הכנסייה הרוסית האורתודוקסית בירושלים, שלא הפסיק את עבודתו גם בתקופת ניתוק היחסים, פעל בקשר מתמיד עם השלטונות הישראליים והמשיך במשימתו לשמר את המורשת הרוסית האורתודוקסית בארץ הקודש.

על ההתקדמות ההדרגתית שמאפיינת כיום את יחסי רוסיה-ישראל מעידים חילופי משלחות רבים, לרבות משלחות רמות דרג. האצה בתהליך ההתקרבות בעמדות שני הצדדים בתחום מדיניות החוץ החלה לאחר

ביקורו הרשמי הראשון של נשיא הפדרציה הרוסית ולדימיר פוטין בישראל ב־28 באפריל 2005. הנשיא פוטין ביקר שוב בישראל ביולי 2012, כדי להשתתף בטקס חנוכת האנדרטה לזכר חללי הצבא האדום שהוקמה בנתניה. ביקורו של נשיא רוסיה בישראל ב־23 בינואר 2020 היה פורה ביותר: הוא קיים פגישות עם ראש ממשלת ישראל דאז בנימין נתניהו, עם הנשיא ראובן ריבלין ועם הפטריארך תאופילוס השלישי מירושלים. נשיא רוסיה השתתף בטקס חנוכת האנדרטה 'נר הזיכרון' שהוקמה בירושלים לזכר מגיניה ותושביה הגיבורים של לנינגרד בתקופת המצור שהוטל על העיר במהלך מלחמת העולם השנייה. ולדימיר פוטין העניק לניצה שחם את עיטור העוז לכבוד אחי סבתה ליאון פלדנדר – גיבור מרד אסירי מחנה ההשמדה סוביבור. כמו כן נאם הנשיא הרוסי בטקס הזיכרון באירוע הבינלאומי 'זוכרים את השואה, נלחמים באנטישמיות', שנערך ביד ושם. בנימין נתניהו ביקר ברוסיה תריסר פעמים בתקופת כהונתו כראש ממשלת ישראל, ובכך הצביע על חשיבותם של יחסי רוסיה-ישראל עבור מדינת ישראל, ששני הצדדים מגדירים אותם כבעלי אופי מיוחד. שר החוץ יאיר לפיד ערך בספטמבר 2021 ביקור במוסקבה, כהכנה לביקורו הרשמי הראשון של ראש ממשלת ישראל החדש נפתלי בנט בסוצ'י באוקטובר 2021. ביקורים הדדיים של שרים, חברי פרלמנט ואנשי ציבור של שתי המדינות הפכו לתופעה נפוצה.

מאמצייהן הדיפלומטיים של רוסיה ושל ישראל הובילו לחתימתם של יותר משני תריסר הסכמים בין ממשלתיים, המכסים את כל תחומי שיתוף הפעולה ההדדי, לרבות תחומים מדיניים, כלכליים, צבאיים-ביטחוניים, מדעיים-חינוכיים ותרבותיים.

ביוני 1995 התקיימה במוסקבה ישיבתה הראשונה של הוועדה הכלכלית המשותפת ישראל-רוסיה. מאז מתקיימות ישיבות הוועדה על בסיס קבוע ברוסיה ובישראל לסירוגין. הישיבה האחרונה – ה־16 במספר – נערכה במוסקבה בשנת 2019. "היקף הסחר בין רוסיה לישראל בשנת 2019 עלה על חמישה מיליארד דולר. זו השנה השנייה ברציפות שנתון זה גבוה מהנתון בתקופה שלפני המשבר, שעמד אז על ארבעה מיליארד דולר", כך הודיע יושב הראש המשותף של הוועדה הכלכלית הבין-ממשלתית המשותפת ישראל-רוסיה, זאב אלקין (TASS, 2020). מגפת הקורונה החלה בראשית שנת 2020, ומטבע הדברים נצפתה ירידה בהיקף הסחר בין שתי המדינות. עם זאת נראה כי "בשנה הבאה נצטרך להשקיע מאמצים מיוחדים בתחום הכלכלה והמסחר כדי להגדיל את היקף הסחר" (Interfax, 2020), ציין שגריר ישראל במוסקבה אלכסנדר בן-צבי. במקביל הוא הדגיש שרופאים ברוסיה ובישראל עורכים מחקרים משותפים לפיתוח חיסונים יעילים מפני נגיף הקורונה (Covid-19).

רוסיה וישראל מפתחות בהצלחה את שיתוף הפעולה ביניהן בתחומים כגון אנרגיה, רפואה, חקלאות, תיירות, ננוטכנולוגיה, מחקר ופיתוח, חקר חלל, סינרגיה, לחימה בפשע ובערור. רוסיה מספקת לשוק הישראלי חומרי דלק ואנרגיה (48%), יהלומים גולמיים (34.5%) ומוצרים חקלאיים (דגנים ומוצרי תעשיית הקמח והדגנים – 9.3%). מרכיבי היצוא העיקריים של ישראל לרוסיה הם תוצרת חקלאית ומוצרי מזון (ירקות, פירות, מיצים, צמחים – עד 39%), מוצרים של תעשיית ההיי־טק והנדסת מכונות (20%) ותרופות (16%) (Mar'yasis, 2017; p. 127).

ניכרת התפתחות פעילה בקשרים הבין-פרלמנטריים: בראש הקבוצה הפרלמנטרית 'רוסיה-ישראל' של הדומא (הבית התחתון בפרלמנט הרוסי) עומדת חברת הפרלמנט אולגה טימופייבה; זאב אלקין שימש יושב

ראש אגודת הידידות ישראל-רוסיה בכנסת עד מועד כניסתו לתפקיד שר השיכון בממשלת בנט. בשנים האחרונות התחזקו באופן בולט השותפויות בין הערים בישראל וברוסיה, וכן שותפויות עם רשויות מקומיות בערים ובמחוזות ברוסיה. לכך תרם ההסכם לשיתוף פעולה בין קונגרס הרשויות המקומיות של הפדרציה הרוסית לבין מרכז השלטון המקומי בישראל, שנחתם בירושלים ב־2003. תל אביב ומוסקבה, חיפה וסנקט פטרבורג הן ערים תאומות. במהלך העשור האחרון הורחב והועשר מגוון הקשרים בתחומי התרבות, החברה, הנוער, המדע והטכנולוגיה והספורט. מאז שנת 2007 פועל בתל אביב מרכז התרבות הרוסי.

אירוע רב משמעות בהיסטוריה של יחסי רוסיה-ישראל הוא החתימה בשנת 2008 על הסכם לביטול משטר האשרות. מאז (ועד לפרוץ מגפת הקורונה) עלה זרם התיירים מרוסיה לישראל ב־300 אחוזים. מדי שנה ביקרו יותר מחצי מיליון תיירים רוסים באתרי תיירות ונופש בישראל. מבחינת מספר התיירים המבקרים בארץ ניצבה רוסיה באותה העת במקום השני אחרי ארצות הברית.

אף על פי שישאל היא בעלת בריתה האסטרטגית והותיקה והעיקרית של וושינגטון, בהיותה מדינה עצמאית היא קיבלה החלטה לא להצטרף לסנקציות שהטילו האיחוד האירופי וארצות הברית על רוסיה. בין ישראל לרוסיה יש גם סוגיות שנויות במחלוקת, ואלה מתמקדות בשלושה נושאים עיקריים: הבעיה האיראנית, המשבר בסוריה ותהליך השלום במזרח התיכון. רוסיה, בהיותה שותפה במתן החסות להסדר מדיני במזרח התיכון לצד ארצות הברית, האיחוד האירופי והאו"ם, דוגלת בפתרון הסכסוך הישראלי-פלסטיני על בסיס ועידת מזרד – 'שתי מדינות לשני עמים', ואילו הגישה של ממשלות ישראל, הן בתקופת בנימין נתניהו והן בראשות נפתלי בנט, אינה תומכת במתן מלוא הריבונות והעצמאות לפלסטינים. רוסיה מתייחסת באופן ביקורתי למדיניות הישראלית להרחבת ההתנחלויות בגדה המערבית ואינה מכירה בחוקיותן על פי המשפט הבינלאומי. רוסיה דוחה את תוכנית טראמפ שהתקבלה בישראל בהתלהבות, ואשר מימושה היה גורם לפלסטינים לאבד כ־40 אחוזים מהשטחים. רוסיה, כמו רוב מדינות העולם, הביעה צער על העברת השגרירות האמריקאית מתל אביב לירושלים, והיא אינה רואה בחמאס ובחזבאללה ארגוני טרור. בכל הנושאים שפורטו לעיל מחזיקה ישראל בדעות המנוגדות לחלוטין לדעותיה של רוסיה. לפי החוק הישראלי, ירושלים היא בירתה הנצחית והבלתי ניתנת לחלוקה של המדינה היהודית, פעילות ההתנחלות היא רכיב חשוב ביותר במדיניותה של ישראל וכלל הארגונים האסלאמיים שדוחים את עצם קיומה של ישראל הם "גורמי טרור עוינים".

רוסיה רואה באיראן שותפה כלכלית חשובה ביותר, והאוריינטציה האנטי-מערבית המובהקת של הרפובליקה האסלאמית תואמת במלואה את האינטרסים המדיניים הרוסיים במציאות העכשווית. היחסים עם איראן מתבטאים בין היתר במתן סיוע רוסי לאיראן בתחום טכנולוגיות גרעין למטרות שלום – נושא שנתפס באופן שלילי בישראל ובארצות הברית. ראש ממשלת ישראל בנט אישר בנאומו בכנס ה־76 (ספטמבר 2021) של העצרת הכללית האו"ם כי: "תוכנית הגרעין של איראן נמצאת בנקודה קריטית. כל הקווים האדומים, כל בדיקות הפיקוח זכו להתעלמות [...] אנחנו לא נאפשר לאיראן להשיג נשק גרעיני" (UN News, 2021).

כוחות האוויר והחלל הרוסיים ומשמרות המהפכה האיראניים והיחידות החמושות האחרות של איראן פועלים יחד כדי לתמוך במשטר אסד בסוריה, ומנהלים מלחמת חורמה נגד הקבוצות הרדיקליות הסוניות שהתבססו במדינה. כך, הצבא הרוסי והצבא הישראלי מצאו את עצמם פועלים באותו מרחב. כפי שניסח זאת

אחד המקורות האנונימיים במטכ"ל של צה"ל, "ישראל נתקלה במפתיע בשכן חמוש חדש, שאותו יש ללמוד, להבין ולתאם עימו את פעולותיו – דבר שאינו יכול שלא לגרום לדאגה חמורה" (Krasna, 2018; p. 17). בעת גיבוש מדיניות ומהלכים מוגדרים בתחומים שבהם אין התאמה בין הגישה הרוסית והישראלית, יוצאים שני הצדדים מנקודת הנחה שלכל מדינה זכות לקבל כל החלטה שהיא, ובלבד שהחלטה זו תהיה תוצאה של בחינה קפדנית, של הידברות ושל תיאום שנעשה במסגרת הדיאלוג שיש בו תועלת לשני הצדדים. המציאות מוכיחה כי נכון להיום נוהג זה מתקיים ברוב המקרים, אולם לא מן הנמנע שעלולות להתרחש גם תקריות מצערות.

נראה שלאחרונה, בהתחשב במציאות החדשה, הפכה המדיניות הרוסית במזרח התיכון לשקולה יותר ופרגמטית יותר. הדבר בא לידי ביטוי בנכונותם של שני הצדדים לשתף פעולה בערוצים צבאיים כדי למנוע תקריות מסוכנות. רוסיה בפרט התחייבה לעדכן מראש את חיל האוויר הישראלי בדבר תקיפותיה על עמדות החמושים.

לסיכום, נציין כי בעתיד הקרוב יוסיפו יחסי רוסיה-ישראל להתפתח בכיוון חיובי, ולמרות חילוקי דעות עמוקים ביניהן באופן הערכתן את המדיניות האזורית, קשריהן ימשיכו להתאפיין באמון הדדי שילך ויגבר. במהלך השנים של שיתוף הפעולה הדו־צדדי נוצר מנגנון יציב, המאפשר לקיים דיאלוג מדיני שמקובל על שני הצדדים בכלל ההיבטים ובכל הסוגיות הנוגעות לאינטרסים המשותפים.

רוסיה אינה מעוניינת בחיזוק מעמדו של הג'האד העולמי במזרח התיכון וברפובליקות ברית המועצות לשעבר במרכז אסיה. הדבר פותח פתח להזדמנויות חדשות לשתוף פעולה עם ישראל בתחום הביטחון האזורי והמאבק בטרור.

נראה שגם בחוגים הפוליטיים המשפיעים בישראל נוטים להאמין שרוסיה וישראל נועדו לקיים ביניהן קשרי גומלין חיוביים. לאור זאת מתבקש לצטט את דבריו של צבי מגן – חוקר בכיר במכון למחקרי ביטחון לאומי באוניברסיטת תל אביב ושגריר ישראל לשעבר ברוסיה – שאליו קשובים פוליטיקאים ישראלים משפיעים רבים:

אין להנהגה הרוסית אינטרסים אנטי־ישראליים או אנטי־יהודיים, זאת אני מדגיש באופן נחרץ. כמו כן, אין לישראל אינטרס להתעמת עם רוסיה בגלל בעיות שונות [...] רוסיה וישראל מצאו שפה משותפת. אני מציג זאת כדוגמה ומופת. ואכן זו החלטה הגיונית. למרות שמציינים בפני רוסיה ללא הרף את התנהגותה השלילית, זו מדינה שפועלת לפי ראייתה שלה, ואילו ישראל פועלת לפי דעתה שלה. כל זאת למרות הסביבה, כי נוסף על הסביבה המזרחית ישנה גם הסביבה המערבית, אשר רואה את נוכחותה של רוסיה בהתאם (Riafan, 2020).

* המחקר נעשה בסיועו של הקרן הרוסית למחקר בסיסי ושל החברה הארץ־ישראלית הפרובוסלבית הקיסרית, פרויקט מס' 21-014-41001.

מקורות

מוזיאון חיפה (2021, 22 ביולי). פרסטרופיקה בחיפה – 30 שנה לעלייה מברית המועצות לשעבר. מוזיאון העיר חיפה.

Cantorovich, N. (2007, November 29). [In Russian] Vzryv v sovetskoj diplomatcheskoj missii v Tel'-Avive 09.02.1953 [The explosion in the building of Soviet diplomatic mission in Tel Aviv, February 9, 1953], *Voennyj Vestnik Izrailja*, no. 5.

- Interfax (2020, November 21). [In Russian] *Aleksandr Ben Cvi: v 2021 godu Izrail' i Rossija otmetjat 30-letie vozobnovlenija dipotnoshenij* [Alexander Ben-Zvi: in 2021 Israel and Russia will celebrate 30 years anniversary of reestablishment of the diplomatic relations]. [Interfax](#).
- Krammer, A. (1974). *The Forgotten Friendship — Israel and the Soviet Bloc, 1947–53*. University of Illinois Press.
- Krasna, J. (2018). *Moscow on the Mediterranean: Russia and Israel's relationship*. [Foreign Policy Research Institute](#).
- Mar'yasis, D.A. (2017). [In Russian] *Perspektivy razvitiya rossijsko-izrail'skih trgovno-jekonomicheskikh otnoshenij* [Outlook on development of Russian-Israeli trade relations]. *Mezhdunarodnaja trgovlja i mezhdunarodnaja politika*, no. 2(10).
- Riafan (2020, October 15). [In Russian] *Cvi Magen ob "jasnil otsutstvie konfliktov mezhd RF i Izrailem* [Zvi Magen explained the absence of conflicts between Israel and the Russian Federation]. [Riafan](#) (Federal News Agency).
- Sudoplatov, P.A. (1996). [In Russian] *Razvedka i Kremli'. Zapiski nezhelatel'nogo svidetelja* [Intelligence and the Kremlin: Notes of the unwanted witness]. Geia.
- TASS (2020, January 22). [In Russian] *Tovarooborot mezhd RF i Izrailem v 2019 godu prevysil \$5 mld* [The trade between the Russian Federation and Israel in 2019 is higher than 5 billion dollars]. [TASS](#).
- UN (1947, November 26). *UN General Assembly, 125th plenary meeting*. [UN Official Site](#).
- UN News (2021, September 27). *With Iran's nuclear programme at a "watershed moment", the country must be stopped from acquiring a nuclear weapon, Israeli Prime Minister Naftali Bennett said on Monday in his inaugural speech to the UN General Assembly*. [The UN News](#).
- Viktorov, A.D. (2021, June 30). [In Russian] *K 80-letiju verolomnogo napadenija gitlerovskoj Germanii na SSSR* [Dedicated to 80th anniversary since the treacherous attack of Hitler's Germany on USSR]. [The official site of Russian Ministry of Foreign Affairs](#).

הקשרים הבינ־פרלמנטריים במכלול היחסים בין ישראל לרוסיה

לאוניד סלוצקי

הקשרים הבינ־פרלמנטריים בין הכנסת לבין שני בתי הפרלמנט הרוסי (הדומא ומועצת הפדרציה) הם נדבך חשוב ביחסים בין המדינות. על סדר היום המשותף לשני בתי המחוקקים עמדו בשנים האחרונות קידום מקביל של חקיקה, כמו למשל בסוגיית ביטול משטר אשרות הכניסה, חילופי דעות בסוגיות מדיניות או הצהרות משותפות בסוגיית הזיכרון ההיסטורי. ניתן להרחיב אפיק פעולה זה באמצעות פעילות משותפת באיגודים הבינ־פרלמנטריים הבינלאומיים, בדושיח שמערב את הסגל המקצועי של בתי המחוקקים (ולא רק את הפרלמנטרים עצמם) ובקידום מקביל של חקיקה שתסייע להתמודד עם נזקי הפנדמיה.

בשנת 2021 ציינו רוסיה וישראל שלושים שנה לחידוש היחסים הדיפלומטיים ביניהן. במונחים של חיי אדם, גיל 30 הוא סף הכניסה לשלב הבגרות. זה הזמן הנכון לבחון במבט לאחור את התוצאות ואת ההישגים הראשונים בחיים ולסכם. אף על פי שלתהליכים היסטוריים אומדן זמן אחר, ישראל ורוסיה מקבלות את פני השנה השלושים ליחסייהן הדיפלומטיים לאחר שרשמו לזכותן פרויקטים משותפים שמומשו בהצלחה ויחסי גומלין קונסטרוקטיביים שפיתחו לאחר ניסיון רב שנים, ושאפשר לתארם ללא כל הגזמה כשותפות רב־ממדית. נוסף על המגעים המסורתיים ברובד המנהיגים ובדרג בכיר ועל המעורבות הפעילה של ארגוני החברה האזרחית, יש לציין את חשיבותו המיוחדת של מיסוד השיח הבינ־פרלמנטרי בין שתי המדינות. מדובר בשימוש בכלל משאבי הדיפלומטיה הפרלמנטרית מצד שני בתי הפרלמנט הרוסי (האספה הפדרלית), הן הבית התחתון ה'דומא' והן הבית העליון 'מועצת הפדרציה'. במסגרת זו פועלות קבוצות ידידות בין־פרלמנטריות ומתקיימים ביקורים הדדיים של משלחות מבתי המחוקקים.

הדבר אך טבעי, שכן בישראל חיים יותר ממיליון יוצאי ברית המועצות ורוסיה. גם חלק ממקימי מדינת ישראל הריבונית מוצאם מרוסיה. במילים אחרות, לא מדובר בשיתוף פעולה מופשט וחסר צביון המשמש קלישאה עיתונאית באירועים טקסיים, אלא בקשרי גומלין הנטועים בגורלות אישיים ושזורים אלה באלה באופן העמוק ביותר, במרכיבי זיכרון היסטורי משותפים וכן ב"כאב של שתי המולדות", כלשונה של המשוררת לאה גולדברג, שהיטיבה לתאר את המתח הטמון בקשר הנפשי לשתי הארצות בשירה 'אורן' (גולדברג, 1955). חשוב לציין כי תשומת הלב הרבה למאמצים של שכתוב ההיסטוריה היא חלק בלתי נפרד מסדר היום הבינ־פרלמנטרי של שתי המדינות. לפרלמנט הרוסי והישראלי ניסיון בקבלת החלטות מתואמות בתחום זה. כך, בשנת 2017 קראו הדומא והכנסת לפרלמנטים באירופה לגנות את הניסיונות לסילוף אירועי מלחמת העולם השנייה (Korchenkova, 2017).

עם זאת, תהיה זו טעות לטעון כי יחסי רוסיה-ישראל נבנים אך ורק על המטען הסמלי של עברן. ראשית, גישת שני הצדדים לשיתוף הפעולה ביניהם מבוססת על מאמץ לאזן בין יעדי מדיניות שונים ועל עקרון

הפרגמטיות. במקום שבו שוררת הפרגמטיות יהיו באופן טבעי גם הבדלי דעות וגישות, וכן הבדלים בהגדרת יעדי המדיניות. ראשית, הבדלים כאלה נובעים מהנסיבות הגיאופוליטיות הגלובליות והאזוריות וגורמים לכל מדינה להגן באופן בלתי מתפשר על האינטרסים הלאומיים שלה. שנית, גוברת מורכבותה של הסביבה הבינלאומית, המתבטאת במגמות גלובליות סותרות. עדות לאלה היא התחרות המתקיימת בין רוסיה לישראל בתחום יצוא הנשק (בראש ובראשונה לשוק ההודי והסיני) וניגודי האינטרסים בין השתיים בתחום הגז.

כך או כך, לאורך שלושים השנים האחרונות רוסיה וישראל התקרבו והתרחקו זו מזו לסירוגין. אולם דבר אחד נותר יציב ביחסים בין השתיים, והוא הדיאלוג כבסיס לשיתוף פעולה פורה. הדיאלוג האינטנסיבי בין רוסיה לישראל אינו רק תוצאה של היחסים הבין-אישיים החמים בין נשיא רוסיה ולדימיר פוטין לבין הדרג הפוליטי הבכיר בישראל, שאף עבר באחרונה בהצלחה את מבחן חילופי ההנהגה. הוא מקבל כוח דחף נוסף מעבודתם השיטתית של מוסדות שלטון ייצוגיים של שתי המדינות, המשתפים פעולה בשדה התחקית.

ברי כי שתי המדינות שונות זו מזו באופן ניכר בתרבותן הפוליטית. כך למשל, הציונות שלאחר הקמת מדינת ישראל מיזגה בתוכה מאפיינים של אידאולוגיה ושל "הדת החילונית" (Karasova, 1998). ואולם, אם ננתח את ההקשר שבו נוצרו והתפתחו המוסדות הפרלמנטריים בכל אחת משתי המדינות, נוכל לגלות גם הרבה מן המשותף. ראשית, אפשר לראות כי היועצות הייתה חלק מדפוס השלטון העצמי ההיסטוריים הן ברוסיה הקדומה והן של חיי הקהילה היהודית. כך, דפוס זה מתבלט במסורת ה'נְצָה' – האספה העממית שהייתה נהוגה בנסיכות נובגורוד הרוסית העתיקה ושימשה לדין ולקבלת החלטות בסוגיות שעל סדר יומה של הקהילה. דפוס דומה ניכר גם בחיי הקהילה היהודית בגולה בדמות מנגנוני הבחירות, עקרון הרוב ועקרון תמימות הדעים בקבלת החלטות (נויברגר, 1998, עמ' 45–47).

שנית, הן לרוסיה והן לישראל אופיינית גמישות באימוץ שיטות מסורתיות וניסיוניות בעבודת הפרלמנט. למשל, המיזם 'כנסת ירוקה' הוא דוגמה מובהקת להטמעה ממוקדת ושקולה היטב של פתרונות מודרניים בעבודת בית הנבחרים הישראלי. יש ללמוד את הניסיון הזה בצורה מעמיקה. שלישית, ישנן נקודות מפנה בהתפתחות חברתית-מדינית של אומות, המתאפיינות בשינויים דינמיים (ולעיתים אף דרמטיים) במבנה של מוסדות ושל גופי שלטון. דוגמה אחת לנקודת מפנה כזו היא המהפכה שהתרחשה באימפריה הרוסית בשנת 1905 והפכה לסמלו של משבר המלוכה האבסולוטית במדינה. בתולדות מדינת ישראל אירעה נקודת המפנה בשנת 1948, כאשר ישראל נתקלה בקשיים האופייניים למדינות צעירות ונדרשה להסתגל במהירות לתנאים החדשים בנסיבות של "היעדר נורמות חוקתיות ובסיס חקיקתי, שעל יסודותיהם אפשר להכריע בסוגיות הנוגעות לצורת ארגון השלטון במדינה" (Vorob'ev, 2006, p. 25).

זו כמובן אינה רשימת דוגמאות ממצה, ועל ציר הזמן היו עוד נקודות הסתעפות היסטוריות רבות, שרק חלקן נגעו לקידום היחסים בין רוסיה לישראל. אולם, "באופן אנומלי" (כפי שתיאר זאת המזרחן הידוע, אלכסנדר קרילוב), שתי המדינות הצליחו להתגבר על התקופה הקרה ביחסיהן, בין היתר באמצעות כלי דיפלומטיה בין-פרלמנטרית (Krylov, 2019). יצוין כי גם בתקופת ניתוק היחסים הרשמיים ביניהן המשיכו ברית המועצות וישראל לנהל קשרים בכמה ערוצים. לדוגמה, מיסיון הכנסייה הרוסית האורתודוקסית בירושלים המשיך לפעול בלא הפסקה.

סדר היום המשותף של האספה הפדרלית הרוסית והכנסת אינו מתמצה בנושאים "מסורתיים" כגון תיירות, תרבות, מדע וחינוך. החברים בשני בתי המחוקקים מציעים לכונן ועדות משותפות ומציגים יוזמות להאחדת החקיקה בשתי המדינות – דבר המעיד בפני עצמו על עניינם של הצדדים בשיתוף הפעולה (Federation Council, 2017). יתר על כן, מכלול סוגיות אלה אינו סטטי אלא להיפך – הוא משתנה לפי צורכי הזמן. בשלהי העשור הראשון של המאה ה־21 התרכזו העבודה הבינ־פרלמנטרית בהכנות לאשורו ההסכם לביטול משטר אשרות הכניסה בין שתי המדינות (Regnum, 2008). בעת ההחמרה במצב המדיני במזרח התיכון ובצפון אפריקה בעקבות אירועי 'האביב הערבי' בתחילת העשור השני של המאה ה־21 עסקו הפרלמנטרים בהתייעצויות בסוגיות ביטחון לאומי (Parlamentskaia Gazeta, 2012), וביניהן יישוב סכסוכים אזוריים, שיתוף פעולה רוס־ישראלי במצבי חירום ובתחום ההגנה האזרחית. בהמשך עסקו שני בתי המחוקקים בשימור הזיכרון ההיסטורי של מלחמת העולם השנייה, "מבלי לחמוק מהנושאים הרגישים" (Duma, 2017a ; 2017b).

כיום, בתנאים הקשים והייחודיים שמכתיבות הגבלות הפנדמיה, עבר הדגש להיבטים השונים של המאבק במגפת הקורונה. במסגרת זו נדונות יוזמות והצעות חוק למלחמה בנגיף, הסדרת מתכונת העבודה מרחוק וכן סוגיית הגמלאים הישראליים יוצאי רוסיה המקבלים גמלה רוסית, שבשל ההגבלות לא יכלו להתייצב בקונסוליה הרוסית (Duma, 2020).

גמישותה וכושר ההתאמה של הדיפלומטיה הבינ־פרלמנטרית הישראלית-רוסית יכולים לשמש כוח מניע לקידום היחסים בין שתי המדינות. ערוץ קשר זה כבר שימש לשיתוף פעולה חשוב ומהותי, אך ניתן לעשות יותר. על כן יש להמשיך לשכלל, ואחת מנקודות הצמיחה האפשריות היא הרחבת שיתוף הפעולה ביחס לארגונים הבינ־פרלמנטריים הבינלאומיים, העוסקים באירועים אקטואליים שעל סדר היום העולמי והאזורי. מן הראוי לחדש ואף לפתח את הנוהג של מפגשים וסדנאות עבודה משותפות, בהתחשב בניסיון הרב שנצבר בתחום החקיקה. אין להגביל מפגשים אלה לחברי הפרלמנט בלבד, כי עבודת הפרלמנט הרי אינה מתמצית בפעילות הציבורית בלבד, אלא חלקה הניכר מוקדש לעבודת הכנה, לניתוח ולשיפור הכשירות המקצועית של המעורבים במלאכת החקיקה. משמעות הדבר היא שבחילופי הניסיון בין שתי המדינות יכולים להשתתף הן המומחים והן אנשי סגל העזר הפרלמנטריים, שתרומתם לעבודת החקיקה נסתרת מעיני הציבור, אך עבור פוליטיקאי מקצועי עבודה זו לא תסולא בפז. כיום העבודה בערוץ הזה הוסטה לעבר קבוצות הידידות. עם זאת, מסגרות השיח שהוזכרו כאן עשויות לתרום לפיתוח גישות כוללניות לפתרון הבעיות ה"ישנות", תוך התחשבות באינטרסים של הצדדים המשתתפים.

מתן עדיפות לאינטרסים הלאומיים בניהול מדיניות החוץ הוא שהופך את עמדותיהן של רוסיה ושל ישראל בזירה הבינלאומית לדומות במידה רבה. ייתכן שעמדה כזו תיראה נוקשה ויהיו אף כאלה שיראו אותה כבלתי נוחה. עם זאת, אופייה המתפתח בהדרגה של מערכת היחסים בין שתי המדינות מוכיח כי עמדה זו אכן נכונה. עקרון העדפת האינטרסים הלאומיים עמד בבסיס החלטתה של ישראל לא להצטרף לצעדים הכלכליים האנטי־רוסיים המפלים, שנועדו לשרת את האינטרסים של השותפים המערביים בלבד. אדגיש כי גם הסיוע הכספי המשמעותי מצידה של ארצות הברית אינו משפיע על התנהגותה הריבונית של ישראל בעניין זה (Vzglyad, 2014).

העמדות הרוסיות מתבססות על הדבקות בעקרונות ועל עקביות, מה שמאפשר להביט באופטימיות אל העתיד ולדבר על כך שהשנה השלושים למערכת היחסים בין רוסיה לישראל היא רק תחילתו של מסע ארוך. אומנם במסע זה יש חילוקי דעות בין המדינות ועוד יהיו נוספים, אולם חשוב הרבה יותר שלשתיהן מערך כלים הנדרש ליישוב מחלוקות. כך למשל, גם בסוגיה הסורית המורכבת מתקיים תיאום עמדות באמצעות קו טלפון חם בין צה"ל לאיגוד הכוחות הרוסיים בסוריה. יושב ראש הדומא ויאצ'סלב וולודין (Vyacheslav Volodin) ביטא את תמצית מהותה של גישה זו: "אפשר להטיל ספק בדברים רבים, אך בה בעת להגיע אל הפתרונות שבסופו של דבר ישמשו לחיזוק הידידות בין המדינות שלנו. עמיתי חברי הפרלמנט תומכים בדיאלוג מן הסוג הזה" (Duma, 2017b). ראוי לציון בפני עצמה גם רמת האמפתיה הגבוהה המלווה את האינטראקציה הרוסית-ישראלית, כאשר האירועים הקשים במדינה אחת (למשל, האסון בהר מירון) מהדהדים במדינה השנייה בכאב כן ובהשתתפות בצער שותפתה. לכך ערך רב יותר מאשר לברכות הראוותניות ולחיוכים המזויפים.

בעתיד הקרוב חיוני להשלים את הפערים שנוצרו בעידן מגפת הקורונה ולפצות על הנזק הבלתי נמנע שנגרם בעקבותיה. בשנת 2019 עמד היקף הסחר בין שתי המדינות עמד על כ-2.7 מיליארד דולר, מתוכם עמד היקף היצוא הרוסי לישראל על שני מיליארד דולר, והיקף היצוא הישראלי לרוסיה היה 700 מיליון דולר. מספרים אלה ירדו, כמובן, בעקבות המגפה (Interfax, 2021). בהקשר זה נפתח בפני חברי הפרלמנטים אופק נרחב לפעילות, החל בטיפול בסוגיית ההכרה ההדדית בחיסונים מפני נגיף הקורונה וכלה בשיקום הקשרים האזרחיים ובפתרון בעיות במגזר העסקי. כפי שציין זאת בצורה נכונה שגריר ישראל ברוסיה, אלכסנדר בן-צבי: "היחסים בין ישראל לרוסיה טובים מאוד, אבל יש תמיד לשאוף ליותר". יש להתמקד לא רק בהישגים מיידיים אלא גם בעבודה שיטתית והדרגתית, תוך הנחת יסודות מוצקים לשתוף פעולה, ליציבות אזורית ולעתיד משותף טוב יותר. יש לקוות שהגישה "יש להעריך את הקיים, אבל אין להסתפק במה שהושג" תהפוך למוטו ביחסים בין רוסיה לישראל גם בעתיד (Interfax, 2021).

מקורות

- גולדברג, ל' (1955). 'אורן', מתוך **ברק בבוקר**. ספרית פועלים.
נויברגר, ב' (1998). **ממשל ופוליטיקה במדינת ישראל** [מהדורה ברוסית]. הוצאת האוניברסיטה הפתוחה.
- Duma (2017a, June 29). [In Russian] *Predsedatel' Gosudarstvennoj Dumi Vyacheslav Volodin i Predsedatel' Knesseta Izrailja Julij Jedel'shtejn dogovorilis' o sovместnoj rabote parlamentov po sohraneniju istoričeskoj pamjati o Vtoroj mirovoj vojne* [The Chairman of the State Duma Vyacheslav Volodin and the Chairman of the Knesset Yuli Edelstein agreed on a joint parliamentary work on preservation of historical memory of WWII]. The Official Site of the Russian State Duma.
- Duma (2017b, June 29). [In Russian] *Vyacheslav Volodin vstretilsja s Predsedatelem Knesseta Izrailja [Vyacheslav Volodin met the Chairman of the Knesset]*. The Official Site of the Russian State Duma.
- Duma (2020, November 11). [In Russian] *Ol'ga Timofeeva i Nikolaj Gonchar proveli videokonferenciju s deputatami Knesseta Izrailja [Olga Timofeeva and Nikolai Gonchar hold a videoconference with the members of the Israeli Knesset]*. The Official Site of the Russian State Duma.
- Federation Council (2017, February 28). [In Russian] *Rossijsko-izrail'skie mezhpaparlamentskie svjazi aktivno razvivajutsja — R. Gol'dshhtejn* [Russian-Israeli interparliamentary relations are actively developing — T. Goldshhtein], *The official site of the Committee for Budget and Financial Markets in The Federation Council*.

- Interfax (2020, November 21). [In Russian] Aleksandr Ben Cvi: v 2021 godu Izrail' i Rossija otmetjat 30-letie vozobnovlenija dipotnoshenij [Alexander Ben-Zvi: in 2021 Israel and Russia will celebrate 30 years anniversary of reestablishment of the diplomatic relations]. [Interfax](#).
- Karasova, T.A. (1998). [In Russian] Nekotorye osobennosti vnutripoliticheskogo razvitija sovremennogo Izrailja [Several aspects of internal political development of modern Israel], in [In Russian] Blizhnij Vostok i sovremennost': Sbornik statej (vypusk shestoj) [Middle East and modernity: edited volume of articles (sixth edition)]. Institute of the Israeli and Middle Eastern Studies.
- Korchenkova, N. & Hamraev, V. (2017, July 20). [In Russian] U Kneseta i Gosdumy obshhaja pamjat' [The Kneset and the Russian State Duma have a common memory]. [Kommersant](#).
- Krylov, A.V. (2019). [In Russian] Rossijsko-izrail'skie otnoshenija: vzglyad iz Moskvj [Looking from Moscow on Russian-Israeli relations]. In T. Karasova, & A. Fedorchenko (eds.), *Gosudarstvo Izrail': put' dlinoju v 70 let* [The State of Israel: 70 years long road]. [MGIMO-University](#).
- Parlamentskaia Gazeta (2012, February 27). [In Russian] Izrail' — Rossija — mezhparlamentskie svjazi [Israel-Russia interparliamentary relations]. [Parlamentskaia Gazeta](#).
- Regnum (2008, April 25). [In Russian] Gosduma i kneset dogovorilis' uskorit' ratifikaciju soglashenija o bezvizovom rezhime [Russian State Duma and the Kneset agreed to fasten the ratification of visa-free arrangement]. [Regnum](#).
- Vorob'ev, V.P. & Chajko, I.A. (2006). [In Russian] Izrail'skij parlamentarizm: konstitucionno-pravovoj analiz [The Israeli Parliamentarism: constitutional-legal analysis]. [MGIMO-University](#).
- Vzglyad (2014, November 28). [In Russian] Pochemu rjad sojuznikov SShA vozderzhalis' ot antirossijskih sankcij? [Why did several US allies didn't join the anti-Russian sanctions?]. [Vzglyad](#).

המתכונת הכלל-אזורית של תהליך השלום במזרח התיכון וזיקתה ליחסי רוסיה-ישראל: היסטוריה וכיוונים אפשריים לעתיד

אנדריי בקלנוב

מאמר זה מצביע על הפוטנציאל הרב הטמון בשיתוף הפעולה בין רוסיה לישראל במתכונת של קבוצות עבודה רב-צדדיות כלל-אזוריות. קבוצות מן הסוג הזה הוקמו במוסקבה בינואר 1992 במסגרת תהליך השלום במזרח התיכון ופעלו בצורה אפקטיבית עד שנת 1999. בסיום המאמר מובאת הצעה לשקול את חידוש עבודתם של מנגנונים כאלה, ובראש ובראשונה של קבוצת העבודה שעסקה בסוגיית המים, על בסיס יוזמה משותפת לרוסיה ולישראל.

מבוא

אחד המאפיינים החשובים של התפתחות היחסים בין רוסיה לישראל בעשורים האחרונים הוא הזיקה ההדוקה בין שיתוף הפעולה הרוסי-ישראלי במישור המדיני לבין התהליכים המדיניים באזור. מדובר בראש ובראשונה בשיחות השלום במזרח התיכון שהשיקו שתי המדינות במסגרת ב-30 באוקטובר – 1 בנובמבר 1991. יוזכר כי כהיערכות לוועידת מדריד הוכרז גם על חידוש היחסים הדיפלומטיים בין רוסיה לישראל.

הצורך להתגבר על היעדרם של קשרים דיפלומטיים נורמליים או של ערוצי קשר אחרים בין שתי המדינות היה ברור זה זמן רב. אומנם המגעים בין נציגי ברית המועצות לישראל נמשכו גם לאחר ניתוק היחסים ב-1967, אולם יחסים אלה לא היו סדירים ונוהלו במישור החשאי בלבד.

מאמר זה מתבסס במידה רבה על הערכות ורשמים אישיים של המחבר, ששירת במדינות המזרח התיכון מטעם משרד החוץ של ברית המועצות ואחר כך של רוסיה משנת 1969, והשתתף במגעים ובמשא ומתן בסוגיית ההסדרה בין ישראל למדינות ערב. במאמר נעשה שימוש במקורות מהארכיון למדיניות החוץ של הפדרציה הרוסית, חלקם מתפרסם בגלוי לראשונה. מאחר שהמסמכים הללו טרם הפכו במלואם לנחלת הציבור, הן ברוסיה והן בישראל, תרגום הציטוטים והחלקים הרלוונטיים המובאים בהמשך התבסס על המהדורה הרוסית של המאמר.

ניתוק היחסים בין ברית המועצות לישראל הביא לירידה ביכולת ההשפעה של מוסקבה על המצב במזרח התיכון

כבר בשנים 1971–1972 החלו במוסקבה להכיר, אף כי בשלב ההוא בפורומים של מומחים בלבד, ב"טעות האסטרטגית", קרי ניתוק היחסים עם ישראל. בתקופה זו קבע הנשיא המצרי החדש אנואר סאדאת כי "המפתח להסדרת היחסים בין הערבים לישראל נמצא בידיה של ארצות הברית", אחת משתי מעצמות-העל שקיימה יחסים דיפלומטיים הן עם מדינות ערב והן עם ישראל. סאדאת דיבר גם על כך שרק וושינגטון יכולה לכוון ארכיטקטורה ביטחונית שתקיף את המזרח התיכון כולו. מסקנתו של סאדאת הייתה אפוא כי ארצות

שלושים שנות יחסים דיפלומטיים מלאים בין ישראל לרוסיה: עבר, הווה, עתיד / עורכים: צבי מגן ודניאל ראקוב

הברית היא שותפה מבטיחה הרבה יותר מברית המועצות בכל הנוגע למציאת פתרון לבעיות הרוחביות במזרח התיכון. כך נקלעה מוסקבה למצב מתסכל: ניתוק היחסים עם ישראל, שנעשה מצידה כ"מחווה" לערבים, התברר כצעד שפוגע באטרקטיביות מאמצי התיווך שלה בעיני המדינה הערבית החשובה ביותר.

דרך החתחתים לחידוש הקשרים

במחצית השנייה של שנות ה-80 הוקם בין ברית המועצות לישראל ערוץ ישיר לטיפול בסוגיות קונסולריות. הצוותים הקונסולריים לא דנו כמובן בסוגיות הקונסולריות בלבד, אלא נתפסו כמבשרי תחילתן של פעילויות הנציגויות הדיפלומטיות. ואולם, ההחלטה העקרונית על חידוש היחסים בין רוסיה לישראל התקבלה דווקא בהקשר של היערכות לארגון פורום אזורי – ועידת השלום במזרח התיכון במדריד.

אחד השלבים החשובים בתהליך זה היה המשא ומתן שהתקיים ב־16 באפריל 1991 בין ראש ממשלת ברית המועצות דאז ולנטין פבלוב וראש ממשלת ישראל יצחק שמיר. בתחילת שיחתם הציג שמיר מנקודת מבטו את תמונת המצב הכללית במזרח התיכון ואמר לראש הממשלה הסובייטי: אנו משוכנעים כי ברית המועצות צריכה למלא את אחד התפקידים המרכזיים בתהליך ההסדרה, והיא מסוגלת לתרום באופן פעיל לתהליך זה. יש לנו בעניין זה הצעה הנוגעת למעורבותכם הישירה בהסדר במזרח התיכון.

הצעתו הקונקרטי של שמיר הייתה לשוב אל הרעיון שהציג קודם לכן, באוקטובר 1987, מזכיר המדינה האמריקאי ג'ורג' שולץ, ולהביאו לידי מימוש. שולץ הציע לכנס בווינינגטון מפגש ביוזמתו ובחסותן המשותפת של ברית המועצות ושל ארצות הברית, שמטרתו לקיים סדרת שיחות דו־צדדיות בין ישראל למדינות ערב. בשיחתו עם פבלוב הדגיש שמיר כי הצלחתה של היוזמה תלויה בתמיכתם של "כל בעלי העניין ללא יוצא מן הכלל". לדברי שמיר, בשנת 1987 ישראל הביעה מייד את תמיכתה ביוזמה, אולם חוסיין מלך ירדן דחה אותה והתוכנית לא יצאה אל הפועל. שמיר הבהיר שאפשר לארגן שיחות דו־צדדיות בין ישראל לבין מדינות ערב – הן השכנות לישראל והן האחרות כדוגמת ערב הסעודית ומדינות המפרץ. ראש ממשלת ישראל הוסיף שישראל הייתה רוצה מאוד שברית המועצות תתמוך בתוכנית זו.

בתשובתו לשאלת ההבהרה של פבלוב בנוגע לאופן השתלבות הצעתו עם רעיון הוועידה הבינלאומית בנושא המזרח התיכון בחסות מועצת הביטחון של האו"ם, השיב שמיר: מטרתנו העיקרית היא השגת שלום וביטחון באזור. אנו סבורים כי בעניין זה יש להיות מציאותיים, והמציאות היא שבשלב זה קיום ועידה בינלאומית בקנה מידה רחב בחסות מועצת הביטחון של האו"ם אינו דבר שמקובל עלינו או על ארצות הברית. אנו חושבים שיהיה זה מספיק לארגן סדרת שיחות דו־צדדיות בחסותן העקרונית של שתי מעצמות העל, שלכל אחת מהן אינטרסים לגיטימיים באזור. בה בעת, יש לזכור כי ברית המועצות וארצות הברית לא ישתתפו במישרין בשיחות – הן ימצאו כביכול מעליהן. בהמשך הפגישה העביר שמיר מסר חשוב שלפיו תנאי הכרחי ליישום התוכנית הוא השתתפותה של ברית המועצות במגעים, ולשם כך נדרש תחילה לחדש את היחסים הדיפלומטיים בינה לבין ישראל באופן מלא (Archive Material, 1991a).

הכנת הוועידה במדריד: מתכונת קשרי הגומלין בין ברית המועצות לישראל

במרצת הזמן, ההצעה לגבי אופן ארגון הוועידה הבינלאומית השתנתה באופן ניכר, והועלה רעיון לקיים אותה במדריד. מזכירות האו"ם קיבלה אפשרות להשתתף בוועידה כמשקיפה בלבד. ברית המועצות וארצות הברית הפכו לנותנות החסות המשותפות לתהליך השלום והוטלו עליהן תפקידים ניהוליים חשובים למדי. פירוש הדבר היה ששתי מעצמות העל התייחסו ברצינות רבה מאוד לעמדתה של ישראל, אולם המתכונת הסופית של הוועידה הייתה שונה מהצעות שהציגה ישראל בתחילת 1991.

הכנת הוועידה במדריד ועריכתה הביאו לחידוש הדושיח המדיני בין ישראל לברית המועצות ברמות הגבוהות ביותר, נוסף על השיחות עם שחקניות באזור במתכונת הדו־צדדית והרב־צדדית. הדבר השתקף בבירור באיגרת התגובה ששלח שמיר לנשיא ברית המועצות מיכאיל גורבצ'וב ולנשיא ארצות הברית ג'ורג' בוש ערב הוועידה, ב־23 באוקטובר 1991. במסמך היסטורי זה נכתב כך (Archive Material, 1991b):

בשמה של ממשלת ישראל הנני מאשר בהכרת תודה את קבלת הזמנתכם המשותפת להשתתף בוועידת השלום, לשם התנעת שיחות שלום ישירות במתכונת משא ומתן דו־צדדית ורב־צדדית. אנו מעריכים מאוד את מאמצים שהביאו להחלטה להתחיל בתהליך זה ומקווים שהוא יוביל לשלום שכה חיוני לאזורנו. ישראל תשתתף בוועידה הן בשיחות הדו־צדדיות והן בשיחות הרב־צדדיות. תשובתנו מושתתת על ההבנות המפורטות להלן ואנו מקווים ששתי מדינותיכם יסייעו לנו במימושו: ראשית, מטרת השיחות היא כריתת הסכמי השלום. על הדבר להיות ברור לכלל משתתפי השיחות הדו־צדדיות. שנית, המדינות המשתתפות בשיחות הדו־צדדיות מחויבות באותה מידה ליטול חלק גם בשיחות הרב־צדדיות. יהיה זה מבחן עיקרי לכוונות באשר לכינון השלום עם ישראל ולדו־קיום עימה. שלישית, הארגון לשחרור פלסטין (אש"ף) לא יהיה מעורב במישרין או בעקיפין בתהליכים אלה. הדבר נוגע למשלחת הירדנית־פלסטינית, ובפרט למרכיב הפלסטיני במשלחת זו, להרכבה ולהתנהגותה. רביעית, השיחות הדו־צדדיות נועדו להביא שלום לאזור מתוך סיבות ושקולים מעשיים רבים שיובהרו במהלך שיחות ההכנה. לנו תקווה כנה שתהליך השלום שיושק בשבוע הבא יוביל לשלב חדש וחיובי בהיסטוריה של אזורנו הנתון לזעזועים. מדינתנו, שהעמידה תמיד את השלום בראש סדר העדיפויות הלאומי, תראה בכינון השלום הישג היסטורי. בכבוד רב, יצחק שמיר.

קבוצות עבודה רב־צדדיות כהזדמנות להשגת הסדרים אזוריים

בפגישת התייעצות של המשתתפים בתהליך השלום במדריד ושל שרי החוץ של נותנות החסות לוועידה (רוסיה וארצות הברית) שנערכה במוסקבה בינואר 1992 הוקמו חמש קבוצות עבודה רב־צדדיות לטיפול בנושאים הבאים: ביטחון אזורי, שיתוף פעולה כלכלי, הפליטים, איכות הסביבה ומשאבי מים. במפגשי קבוצות העבודה השתתפו המשלחות של המדינות הבאות: ארצות הברית ורוסיה כנותנות החסות המשותפות לתהליך השלום במזרח התיכון, האיחוד האירופי כשותף לארגון הוועידה, מדינות האזור – אלג'יריה, בחריין, מצרים, ישראל, ירדן, כוויט, מאוריטניה, מרוקו, הרשות הפלסטינית, קטר, ערב הסעודית, איחוד האמירויות הערביות, תימן, תוניסיה. סוריה ולבנון סירבו ליטול חלק בדיוני הקבוצות הרב־צדדיות, בשל התנגדותן להתנהלותה של ישראל בתהליך השלום. על אף זאת הן המשיכו לקבל הזמנות

רשמיות למפגשי קבוצות העבודה הרב-צדדיות. נציגי האו"ם ונציגי מדינות רבות נוספות שמחוץ למזרח התיכון השתתפו גם הם במפגשים אלה.

בין השנים 1992–1998 פעלו קבוצות העבודה באורח סדיר למדי. בין רוסיה לישראל התקיים על בסיס קבוע שיח ענייני בנושא המדדים לפעילותם של המנגנונים המוקמים ובנושא התיאום בין מסלולי השיחות הדו-צדדיות והרב-צדדיות. התנהלות זו באה לידי ביטוי באופן הברור ביותר כבר במהלך ההתייעצויות הראשונות שנערכו במוסקבה בנושא תהליך השלום במזרח התיכון ב-26 באוקטובר 1992.

בראש המשלחות עמד מהצד הישראלי מנכ"ל משרד החוץ יוסף הדס, ומהצד הרוסי – סגן שר החוץ בוריס קולוקולוב. הדס התייחס לגישתה העקרונית של ישראל לאופן ארגונו של המשא ומתן לשלום ואמר כי ממשלת רבין סבורה שכל ארבעת ערוצי המשא ומתן (עם הירדנים, עם הסורים, עם הלבנונים ועם הפלסטינים) חשובים באותה המידה "כמו ארבעת קירות הבית", וכי ישראל לא נותנת עדיפות לשום כיוון על פני כיוון אחר. כן ציין הדס שישראל מייחסת חשיבות זהה לשיחות הרב-צדדיות, שכן היא שהגתה ראשונה את רעיון עריכתן. בישראל גם סברו שלקראת החתימה על הסכמי השלום יש להכין את תפיסת הסדר העתידי במזרח התיכון. עוד ציין הדס כי יש לפתור בדחיפות את חוסר האיזון המסוכן שקיים, בפרט בתחום איכות הסביבה. לפי השקפתו, מצב האקולוגיה במזרח התיכון היה מדאיג ביותר. הוא טען כי אם לא יינקטו הצעדים הדחופים ביותר, "ייתכן שניאלץ להתמודד עם בעיות חמורות ביותר". בהתייעצויות בהשתתפות הדס וקולוקולוב הועלו סוגיות רגישות שנגעו לתהליך הרב-צדדי, ובפרט לאופן ייצוגם של הפלסטינים בקבוצות העבודה. המשתתפים הרוסים היו מרוצים מהדיון בהיבט הפלסטיני וציינו לחיוב את השינוי שחל בעמדה הישראלית בנושא (Archive Material, 1992).

הערכה רוסית ביחס לעמדה הישראלית

בדיווח ששלחו קולוקולוב ופוסובליוק (אז מנהל מחלקת המזרח התיכון וצפון אפריקה במשרד החוץ הרוסי) לשר החוץ הרוסי אנדריי קוזירב, הם ציינו כי בעבר דחו ממשלות ישראל בתוקף את השתתפותם של נציגי הפזורה הפלסטינית במשא ומתן הרב-צדדי. כעת, דיווחו, ממשלת ישראל מצאה נוסחת פשרה והסכימה להשתתפותם של נציגים פלסטינים בכל הקבוצות הרב-צדדיות, ובתנאי שהמשלחת הפלסטינית לא תכלול את חברי המועצה הלאומית הפלסטינית (מל"פ).

מי שהובילו את העיסוק במזרח התיכון במשרד החוץ הרוסי התייחסו ל"התעוררות מסוימת" בפעילות הישראלים בקבוצות העבודה הרב-צדדיות. הרוסים ציינו בפרט כי אין בכוונת הישראלים "לבזבז זמן בהמתנה לחתימה על הסכמי השלום", וכי הם תומכים בנקיטתם ללא דיחוי של הצעדים הקונקרטיים למימוש התוכניות שנדונו בקבוצות העבודה הרב-צדדיות. במוסקבה ציינו במיוחד את רצונה של ישראל לקיים את הדיונים בקבוצות הרב-צדדיות ברציפות (תוך ניצול מרווחי הזמן שבין הישיבות לעבודה של קבוצות מומחים ולגיבוש קבוצות משנה במסגרתן). הנציגים הרוסים הגיעו למסקנה שהנמרצות הישראלית נובעת מרצון להסיר הגבלות על תנועת ישראלים ברחבי המזרח התיכון. הרוסים ציינו את התבטאותו של הדס כי "פתיחת הגבולות הכרחית לפתרון הבעיות הכלכלי-אזוריות". ראוייה לציון הצעתה של המשלחת הישראלית שהועלתה בשיחות

במוסקבה: להעלות לדרג שרים את איוש ועדת ההיגוי שהובילה את תיאום ערוץ השיחות הרב־צדדיות, כדי להמריצן כך שיאפשרו קבלת החלטות קונקרטיות ורציניות.

האווירה הקונסטרוקטיבית שנוצרה במהלך השיחות בין ראשי התחומים המקבילים במשרדי החוץ של ישראל ורוסיה נבעה במידה רבה מהדינמיקה החיובית של שיקום הקשרים בין שתי המדינות לאחר הפסקה ארוכה. האווירה המשופרת באה לידי ביטוי בהתכתובות בין ראשי משרדי החוץ של רוסיה וישראל. חשוב לציין כי הישראלים הדגישו כל העת את הצורך במאמציה של רוסיה כנותנת חסות שותפה לתהליך השלום. ייתכן שהדגשה זו שיקפה גם את רצונה של ההנהגה הישראלית להביע תמיכה בפדרציה הרוסית בתקופה הקשה של המשבר ששרר ברוב תחומי תפקודה של המדינה הרוסית.

במוסקבה בחנו בקפידה את השינוי שחל בגישתה של ישראל למכלול הסוגיות שנכללו ב"תיק תהליך השלום" במזרח התיכון, לרבות בהקשר הרב־צדדי. שגרירות רוסיה בישראל הכינה ב־8 ביוני 1993 מסמך אנליטי ובו ריכז תצפיותיה בנושא. בסעיף 'השיחות הרב־צדדיות' נכתב: תחת ממשלת שמיר גישתה של ישראל לחלקו הרב־צדדי של תהליך השלום הייתה מאופיינת בחששות שמא מתכונת שיחות זו תפגע בעמדות ישראל בשיחות הדו־צדדיות. זו הסיבה לכך שהמתכונת המקורית לשיחות הרב־צדדיות התאימה לישראל. עם עלייתה של מפלגת העבודה לשלטון חל שינוי בעמדתה של ממשלת ישראל. השפעה חשובה בהקשר זה הייתה להשקפותיו של שר החוץ שמעון פרס בעניין ההתפתחויות באזור לאחר פתרון המשבר. ממשלת ישראל החלה לראות את השיח הרב־צדדי כשווה ערך בחשיבותו לשיח הדו־צדדי וכמסלול מקביל לו. במצע ממשלת רבין התפתחות זו באה לידי ביטוי בסעיף שבו נאמר כי ההתקדמות בתהליך השלום חייבת להיות מלווה בהקמתה של המערכת לשיתוף פעולה אזורי.

ישראל הסירה את התנגדותה לייצוגם בשיחות של הפזורה הפלסטינית, של אש"ף ושל האיחוד האירופי (במסגרת הקבוצה לבקרת נשק וביטחון אזורי). הישראלים נאלצו להתחשב גם בהתניית ההתקדמות בשיחות הרב־צדדיות בהתקדמות בשיחות הדו־צדדיות. הם ניסו לטשטש את הזיקה הזו, בין היתר באמצעות עידוד העניין בשוק המזרח־התיכוני מצד האיחוד האירופי, יפן ומשתתפי השיחות האחרים שמחוץ לאזור, לרבות רוסיה וארצות הברית. במסגרת זו ניסתה ישראל לגרום לשחקנים אלה להשפיע על הערבים לסגת מהתנגדותם להתקדמות השיח במסלול הרב־צדדי. במגעים במסגרת ועדת ההיגוי לשיחות הרב־צדדיות הציגו הישראלים להגביל את ההתניה הזו לשלב מימוש הפרויקטים. הם ביקשו לקדם פרויקטים ספציפיים במהלך השיחות הרב־צדדיות, להביאם קרוב ככל האפשר לשלב הביצוע ולהשאיר את המימוש לשיקול דעתם של הצדדים בעלי העניין.

לדעת הדיפלומטים הרוסים, הישראלים לא הצליחו לממש את תוכניתם המקורית, שנועדה לנצל את מסלול השיחות הרב־צדדיות ובפרט את החלק הכלכלי בהן להאצת נורמליזציה ביחסים עם הערבים, לרבות הפסקת החרם הערבי. עם זאת, בהתבסס על הדיון הממוקד בסוגיות אלה במסגרת המשא ומתן הסיקו הרוסים שהישראלים מתכוונים להשתתף באופן פעיל בכל האירועים במסגרת מסלול השיחות הרב־צדדיות. בהקשר זה הושמעה הערכה כי הישראלים יעניקו עדיפות לשיחות בקבוצת הפיתוח הכלכלי (ובקבוצת איכות הסביבה המקושרת אליה). במוסקבה סברו כי ישראל מבקשת במסגרת המשא ומתן הרב־צדדי למסד את המגעים ולכוונם להתנעת שיתוף פעולה בנושאים ספציפיים.

מוסקבה ייחסה חשיבות מרכזית לקבוצת בקרת הנשק והביטחון האזורי. הצד הרוסי זיהה שישראל פעלה לרכז בקבוצה זו עיסוק בסוגיות שזוכות לחשיבות גבוהה עברה ולהפריך מהעבודה בקבוצות אחרות. הנציגים הרוסים ציינו כי בנושא זה התעקשה ישראל לתת עדיפות גבוהה לדיון בסוגיות הנוגעות לצעדים בוני אמון, תוך שהיא מנסה לדחוק לשוליים את הדיונים בנושא בקרת נשק ובעיקר הנשק הגרעיני שאותם הערבים ביקשו לתעדף. מוסקבה סברה שלישראלים נטייה "לעכב" את הפעילות בקבוצה הזאת ולייחס לעבודתה אופי "בלתי דחוף". ישראל העדיפה לקיים סמינרים תוך הפרדת סדר היום לשני נושאים נפרדים – בקרת נשק לעומת ביטחון אזורי.

מוסקבה ראתה בחיוב את נכונותה של ישראל, בניגוד למשתתפים הרבים האחרים בתהליך השלום, לדבר בגלוי על האופן שבו היא רואה את המטרות, ארוכות הטווח בתחום הביטחון האזורי ובנושא תהליך בקרת הנשק במזרח התיכון. לתמיכה הרוסית זכתה גם עמדתה של ישראל המכוונת למניעת "פוליטיזציה יתר" של מסלול השיחות הרב-צדדיות בתהליך השלום.

בראית הצד הרוסי, ישראל גם פעלה להגביל במסגרת השיחות הרב-צדדיות את העיסוק בסוגיות עקרוניות מורכבות, שבהן עמדותיה עמדו בניגוד בולט וקשה לגישור אל עמדות הצד הערבי. במקום זאת ישראל ניתבה את המשא ומתן לגביהן לערוצי ההידברות הדו-צדדיים. עם נושאים האלה נמנו סוגיית ירושלים, בעיות המים (בשל הטענות החריפות מצד הערבים בדבר "השימוש הישראלי במשאבי המים הערביים") ובעיית הפליטים. לדעת מוסקבה, גישתה של ישראל כלפי השיחות הרב-צדדיות טמנה בחובה סתירה פנימית עקרונית. כך, בעוד נושא שיתוף הפעולה הכלכלי האזורי אמור היה להיות מטופל, לפי הגישה הישראלית, בלא תלות בשיחות הדו-צדדיות ולשמם דרז עבורן, היה צורך להתנות את בחינת סוגיות בקרת נשק וביטחון אזורי בהתקדמות בשיחות הדו-צדדיות (Archive Material, 1993).

קבוצת עבודה בנושא משאבי מים: הניסיונות לפתור במשותף את הבעיות המחמירות

קבוצה זו עסקה בפרט בהקמתו של מסד נתונים משותף (Waternet) לירדן, לישראל ולרשות הפלסטינית בנושא מצבם של משאבי המים. ראוי לציין כי הטיפול בתחום זה שבו השתתפו שלושת הצדדים נשא מלכתחילה אופי א-פוליטי ומקצועי גרידא, ובזכות זאת אפשר היה להתקדם בתוכנית להקמת מסד נתונים ומערכת מידע משותפת שיהיו מקובלים על כל הצדדים.

במאי 1998, במהלך ישיבתה של קבוצת עבודה זו, הודיעו האמריקאים על הקצאת מיליון דולר להקמת מסד הנתונים ומערכת המידע בנושא משאבי המים. קנדה מצידה הציעה לארגן כנסים מיוחדים ברמאללה עבור משתתפי הפרויקט, ולהזמין אליהם מומחים מהשורה הראשונה. על בחינת ההיבט הטכנולוגי של הפרויקט היו אמונים הנציגים מנורווגיה. במתכונת נפרדת ובחסות גרמניה החל מימושו של הפרויקט להקמת מסד נתונים כלל-אזורי, שבו מידע על היחס בין משאבי המים הקיימים לבין צורכי המים של מדינות המזרח התיכון. במסגרת קבוצה זו החל גם מיזם ניסיוני להקמת מעבדה באזור רצועת עזה, לשיפור היעילות בניצול המים בחקלאות. קבוצת המומחים מלוקסמבורג שהוזמנה על ידי משלחת האיחוד האירופי הסכימה להנחות את הפרויקט.

בתקופת פעילותה של קבוצת עבודה זו, ההתקדמות המעשית הגדולה ביותר הייתה הקמתו של המרכז להתפלת מים במוסקט, בירת עומאן. נבחר המועמד לניהול המרכז (נציג ארצות הברית); התקבלו השקעות פיננסיות בהיקף של 16 מיליון דולר מישראל, מיפן, מקוריאה הדרומית ומעומאן; ורוסיה הביעה את נכונותה לספק את הפיתוחים הטכנולוגיים החדשים בתחום ההתפלה בשיטת (Baklanov, ZD – Zero Discharge) (2021).

הנורווגים ניסחו טיוטת הכרזת עקרונות משותפת ברמה האזורית בדבר שיתוף הפעולה בשימוש במשאבי מים, אולם בגלל התנגדותה של מצרים הנושא הוסר למעשה מסדר היום. המצרים עמדו על כך שקודם לאימוץ העקרונות לשיתוף פעולה ברמה הכלל-אזורית תתבצע בדיקה יסודית באשר להיתכנות החלת העקרונות הללו, בשיתוף פעולה בין ירדן, ישראל והרשות הפלסטינית.

עצירת ההיזברות בערוץ הרב-צדדי

קבוצת העבודה פעלו בשנים 1992–1999, אולם במרוצת הזמן התברר כי קיימות באזור סוגיות מאתגרות חדשות וכן פילוגים וחילוקי דעות חדשים, שיש בהם כדי להקשות על מימושו של התוכנית הכלל-אזורית השאפתנית.

כדאי לציין בהקשר זה את השיחה המעניינת שהתקיימה ב־16 בפברואר 1994 במסגרת ההתייעצויות בין סגן שר החוץ הרוסי קולוקולוב לבין נציגי משרד החוץ הישראלי. המשנה למנכ"ל משרד החוץ הישראלי יואב בירן יזם שיחה על הקמת גופים אזוריים לשיתוף פעולה. בירן אמר לצד הרוסי, בין היתר: אנו רואים חשיבות רבה בתפקידכם כנותני החסות המשותפים גם לשיחות הרב-צדדיות בתהליך השלום. תפקידו של השיח הרב-צדדי אינו רק לשמש רשת ביטחון לשיחות הדו-צדדיות, אלא גם להראות למשתתפים במשא ומתן את היתרונות הפוטנציאליים בשיתוף פעולה אזורי רחב. אנו מקדמים בברכה את תחילת המעבר שחל במסלול השיחות הרב-צדדיות, מהרמה התאורטית לשלב של גיבוש פרויקטים מוגדרים (Archive Material, 1994). עם זאת, מאוחר יותר ציין יהודיע חיים, ששימש ממלא מקום ראש המרכז למחקר מדיני של משרד החוץ הישראלי, כי בהתייחס לאזורנו, נכון יותר לכנות את הסדר העולמי החדש המתגבש בשנים האחרונות "אי-סדר חדש". לדבריו, בעוד שנראה היה כי שנות ה־70 וה־80 היו התקופות היציבות ביותר במזרח התיכון, כעת נכנס העולם הערבי לתקופה סוערת. האבטלה ברוב המדינות הערביות מגיעה ל־20–40 אחוזים, החריפו הפערים בין השליטים לעם והאסלאם הקיצוני צבר כוח. אם בעבר אפשר היה לחלק את העולם הערבי בצורה ברורה למדי לשני מחנות – האחד רדיקלי והשני שמרני – הרי עתה חלו בו פיצולים למרכיבים רבים בעלי זיקה רופפת ביניהם. החריפו הבעיות בין מצרים לסודאן, בין ערב הסעודית לקטר, וכן בעיות בין מדינות נוספות. עוד אמר כי הארגונים שסימלו בעבר, ולו במידה מזערית, את אחדות העולם הערבי, הפכו היום ריקים מתוכן. כיום אין זו ישראל אלא איראן שנתפסת בידי רוב הערבים כאיום חיצוני מרכזי. הסכומים העצומים שמוציאה בשנים האחרונות ערב הסעודית על נשק נועדו להגנה מפני לא אחרת אלא איראן (Archive Material, 1994). יש להודות שאפיון הסכסוכים החדשים באזור כפי שהציע הדיפלומט הישראלי יהודיע חיים התברר במידה רבה כנבואי. למרבה הצער, ההחמרה במצב באזור בשנת 1999 הובילה להקפאת הפרויקטים שנדונו

במסגרת שיחות השלום. ואולם גם בתקופה זו נעשו ניסיונות לשקם את התהליך הרב-צדדי. תפקיד חשוב בהקשר זה מילאו נציגי ישראל.

שר החוץ הישראלי דוד לוי שלח ב־18 ביולי 1999 מסר לשר החוץ הרוסי, איגור איבנוב, ובו נאמר בין היתר: בכוננתנו לחדש את המשא ומתן הרב-צדדי. אנו נתמקד בו בהיבטים האזוריים החשובים לעתיד האוכלוסייה באזור, כגון כלכלה, משאבי מים, איכות הסביבה, פליטים וביטחון אזורי. בכוננתנו לנהל משא ומתן ביושר, בתקווה ובביטחון שנוכל להגיע להסכמי שלום עם כל שכנינו. אנו מצפים לגישה זהה מצד שותפינו למשא ומתן. אני מאמין שתרומתכם הפעילה תאפשר לחדש את המשא ומתן הרב-צדדי בהזדמנות הראשונה הנוחה לכך. תמיכתה של רוסיה במהלך תאפשר לה למלא תפקיד חשוב בתהליך הנורמליזציה בין ישראל לבין שכנותיה וכן תאפשר את הרחבת שיתוף הפעולה האזורי בהתמודדות עם שורת סוגיות נוספות הקשורות למחסור במשאבי מים, לאיכות הסביבה ולכלכלה (Archive Material, 1999a).

יש לציין שבמוסקבה התייחסו בתשומת לב רבה ביותר להצעה זו של ישראל. לאחר בחינה יסודית למדי של הסוגיות הקשורות לתהליך השלום, לרבות אלה הקשורות לשיח הרב-צדדי, שלח איבנוב ב־8 בדצמבר 1999 איגרת לדוד לוי שר החוץ של ישראל, שבה צוין: ברצוני לדון איתך באפשרויות להניע מחדש את תהליך השלום במזרח התיכון. גורלו של האזור כולו תלוי במידה מכרעת באופן התפתחותו של תהליך זה. בהיותנו מודעים לאחריותנו כשותפים במתן חסות להסדרה במזרח התיכון, אנו, הצד הרוסי, ממליצים לבחון את האפשרות לקיים במוסקבה בתחילת השנה הבאה פגישה של ועדת ההיגוי לקידום השיחות הרב-צדדיות. מפגש מעין זה יאפשר לצדדים בעלי העניין לדון לא רק במצב הדרום במסגרת הרב-צדדית אלא גם להחליף דעות בדבר מצבו הכללי של תהליך השלום, לדון בפוטנציאל הצלחתו, לבחון דרכים להתגבר על הקשיים הקיימים (Archive Material, 1999b).

רעיון חידושו של תהליך השלום במתכונת של קבוצות עבודה רב-צדדיות יושם במוסקבה ב־1 בפברואר 2000. היה זה האירוע הבינלאומי הראשון בהשתתפותו של ולדימיר פוטין, שרק מונה לממלא מקום נשיא הפדרציה הרוסית. בנאומו הדגיש פוטין את חשיבות קידומו של תהליך השלום במזרח התיכון במתכונת הרב-צדדית. הוחלט על חידוש הדיונים בקבוצות רב-צדדיות, אולם הניסיון להפיח חיים חדשים בפעילותן נכשל בשל ההתפתחות השלילית במצב במזרח התיכון בתחילת שנות ה־2000.

האם כדאי לחדש את השיח הרב-צדדי?

לפי שעה, שורה של מדינות במזרח התיכון מגלות דאגה חמורה נוכח ההידרדרות הצפויה בבעיות הסביבתיות ובעיות בתחום המים, ובוחנות את האפשרות לרתום באופן פעיל את מוסקבה לאיתור פתרונות בתחומים אלה. הנורמליזציה ביחסים בין ישראל לכמה ממדינות ערב – איחוד האמירויות הערביות, בחרין, סודאן – מספקת תמריץ נוסף לקידום רעיון הקמתן של קבוצות עבודה רב-צדדיות בהשתתפות מדינות אלה. נראה כי אם תתחדש הפעילות במסלול זה של תהליך השלום במזרח התיכון, חשוב יהיה לנצל את הניסיון שצברו קבוצות העבודה הרב-צדדיות שעסקו במשאבי מים. קבוצות אלה הראו כי סביב שולחן המשא ומתן אפשר לפתור את הבעיות הסבוכות ביותר של האזור.

במארס 2021 העלה איגוד הדיפלומטים הרוסים יוזמה לחידוש פעילותן של קבוצות העבודה הרב־צדדיות במסגרת תהליך השלום במזרח התיכון. נושא זה נדון בישיבת מועדון 'ולדאי' ב־31 במארס 2021. שר החוץ של רוסיה סרגיי ויקטורוביץ' לברוב תמך בהצעותיו של סגן יושב ראש איגוד הדיפלומטים הרוסים אנדריי בקלנוב, שפורסמו ב־31 במארס 2021 בעיתון 'קומרסנט'. הפרסום דן בכדאיות חידוש פעילותן של קבוצות העבודה הרב־צדדיות, בין היתר במטרה לפתור את בעיות איכות הסביבה ואת בעיות המים במזרח התיכון (Chernenko et al., 2021). בהקשר זה ציין השר הרוסי כי כעת אפשר יהיה לשקול לכונן מנגנון חדש על פי הנוסחה $1+2+4+4$, כלומר, עבודה משותפת של הקוורטט (רוסיה, ארצות הברית, האיחוד האירופי, האו"ם), ארבע מדינות ערב המקיימות יחסים רשמיים עם ישראל (מצרים, ירדן, איחוד האמירויות הערביות, בחריין), ישראל והרשות הפלסטינית וכן ערב הסעודית, כהגות יוזמת השלום הערבית. לברוב צידד בכך שהנושא ייבחן בדרג מומחים.

כיום נעשית עבודה בכיוון זה: ביוזמתה של מוסקבה מתקיימים מגעים עם הנציגים של ישראל, ירדן, מצרים, ערב הסעודית, הפלסטינים ומדינות נוספות באזור; במהלך ההתייעצויות המדיניות בערוץ הדיפלומטיה האזרחית או דיפלומטיית track-2 (כלומר, בתיווך של ארגונים ציבוריים וקהילת מומחים), החלה רוסיה לדון בנושא זה עם נציגי ארצות הברית. חשיבות מיוחדת נודעת לשיתוף הפעולה של הצד הרוסי, המיוצג בראש ובראשונה על ידי איגוד הדיפלומטים הרוסים והחברה האקולוגית הרוסית, עם ארגון מרכז המים של ז'נבה (Geneva Water Hub) ועם האגודה הבינלאומית לאזורי אגמים (International Association of Lake Regions).

הצעד הבא בכיוון זה יכול להיות קיומם של מספר מפגשים בינלאומיים לדיון בסוגיית משאבי המים, בהשתתפותם של נציגי מדינות האזור, ארצות הברית, מדינות אירופה ומדינות נוספות. מארגני המפגשים יכולים להיות, בין היתר, איגוד הדיפלומטים הרוסים, החברה האקולוגית הרוסית, שורת נציגים מטעם הרשויות של הפדרציה הרוסית ומטעם קהילת המומחים, מרכז המים של ז'נבה או האגודה הבינלאומית לאזורי האגמים. יש כוונה להעלות שתי סוגיות על סדר היום של מפגשים אלה: הראשונה היא גיבוש הערכה כללית אשר למצב בתחום בעיות המים בעולם, ובהתאם לכך ניסוח הצעות לטיפול בהן באמצעות איחוד המאמצים של מדינות העולם ושל קהילת המומחים. הסוגיה השנייה היא הקמתה מחדש של קבוצת העבודה הרב־צדדית בנושא איכות הסביבה ומשאבי המים במזרח התיכון. מטרת העבודה של הקבוצה תהיה לסייע למדינות האזור להתגבר על חילוקי הדעות ביניהן בנושאים אלה ולתמוך בהקמתם של גופים משותפים שיפעלו באופן מעשי לניצול רציונלי של משאבי המים, יטפלו ביצוא וביבוא של מי שתייה ויערכו מיזמי מחקר ופיתוח משותפים. הפדרציה הרוסית עומדת על כך שהעבודה בכיוון זה תהיה בעלת אופי ענייני, חף מפוליטיזציה ומרגשות, וכי תהיה מכוונת אך ורק למציאת פתרונות שיבטיחו שיפור ברמת החיים ובביטחון של כל העמים ושל כל המדינות באזור.

בערוצי track-2 הציעו נציגי רוסיה למומחים האמריקאים לחבור לפעילות זו כנותני חסות שותפים לצידה של רוסיה. ניסיון העבר מלמד שבמסגרת משותפת כזו טמונים פוטנציאל חיובי רב ויכולת להגיע להישגים. הפוליטיקאים, הדיפלומטים ומומחים בתחום המים מישראל, הידועים בהישגיהם ובפיתוחיהם ברמה הגבוהה ביותר בקנה מידה עולמי, יוכלו למלא תפקיד מיוחד בהקשר זה.

באופן כללי נראה שהמתכונת הרב-צדדית נועדה להיות בתקופה הקרובה כיוון פעולה מרכזי להפיכת המזרח התיכון לאזור יציב ובטוח עבור כל מדינותיו. רוסיה וישראל, שחזקו במידה ניכרת את הקשרים ביניהן במהלך שלושת העשורים האחרונים, יכולות לפעול יחד לקידום יחסים של כבוד הדדי ותועלת הדדית בין מדינות האזור, בהתאם לאינטרסים של כל מדינות המזרח התיכון ולמען שיפור המצב בעולם כולו.

מקורות

- Archive Material (1991a). [In Russian] Arhiv Vneshnej politiki Rossijskoj Federacii [Archive of the Foreign Policy of the Russian Federation]. Fond 89, Israel, Opis 44, Delo 3, Papka 38.
- Archive Material (1991b). [In Russian] Arhiv Vneshnej politiki Rossijskoj Federacii [Archive of the Foreign Policy of the Russian Federation]. Fond 89, Israel, Opis 44, Delo 3, Papka 38, Material 103.
- Archive Material (1992). [In Russian] Arhiv Vneshnej politiki Rossijskoj Federacii [Archive of the Foreign Policy of the Russian Federation]. Fond 89, Israel, Opis 43, Delo 3, Papka 59, p. 68..
- Archive Material (1993). [In Russian] Arhiv Vneshnej politiki Rossijskoj Federacii [Archive of the Foreign Policy of the Russian Federation]. Fond 89, Israel, Opis 46, Delo 3, Papka 80, p. 79.
- Archive Material (1994). [In Russian] Arhiv Vneshnej politiki Rossijskoj Federacii [Archive of the Foreign Policy of the Russian Federation]. Fond 89, Israel, Opis 47, Delo 3, Papka 62, Document no. 4309, February 25, 1994.
- Archive Material (1999a). [In Russian] Arhiv Vneshnej politiki Rossijskoj Federacii [Archive of the Foreign Policy of the Russian Federation]. Fond 89, Israel, Opis 57, Delo 7, Papka 69, January 5, 1997.
- Archive Material (1999b). [In Russian] Arhiv Vneshnej politiki Rossijskoj Federacii [Archive of the Foreign Policy of the Russian Federation]. Fond 89, Israel, Opis 44, Delo 3, Papka 38.
- Baklanov, A.G. (2021). A multilateral framework on water negotiations in the Middle East. in *The drama of water in a time of global transformation* (pp. 25-26). [Geneva Water Hub](#).
- Chernenko, E. & Belenkaia, M. (2021, March 31). [In Russian] Vernemsja k nashim uranam [Let's Return to our Uranium]. *Kommersant*.

רוסיה והסוגיה הפלסטינית – מבט מירושלים

מיקי אהרונסון

מאמר זה מציג נקודת מבט ישראלית על אודות המדיניות הרוסית ביחס לסכסוך הישראלי-פלסטיני בשנות שלטונו של ולדימיר פוטין. בשונה ממרבית השחקנים הבינלאומיים, מוסקבה ממשיכה לטעון כי הסכסוך הישראלי-פלסטיני הוא אחד המקורות הבסיסיים לחוסר היציבות במזרח התיכון, מצדדת בעמדות המקסימליסטיות של הרשות הפלסטינית ומקיימת שיחות עם פלגים פלסטיניים, לרבות הקיצוניים שבהם וביניהם חמאס, בניסיון להביא לפיוס פנים-פלסטיני. בשנות ממשל טראמפ הייתה רוסיה גורם מרכזי בזירה הבינלאומית שניסה באופן אקטיבי להעלות על סדר היום את הסוגיה הפלסטינית, לכל הפחות בזירה התקשורתית. בראיית ישראל, פעילות זו נתפסה באורח שלילי וכהמשך למדיניות רוסית בעלת מאפיינים ומניעים מהתקופה הסובייטית. ההתנהלות הישראלית מול רוסיה בסוגיה זו הייתה תגובתית, אך השכיחה לגדר את המעורבות הרוסית בתהליך המדיני מבלי שהשפיעה על ניהול במקביל של דיאלוג מועיל עם מוסקבה בנושא סוריה ובנושאים הדו־צדדיים. מוטב לישראל לקיים חשיבה מקיפה לגבי צעדים, ובהם מחוות סמליות, שיתרמו לכך שרוסיה לא תאמץ עמדות לעומתיות כלפיה בנושא הפלסטיני, להן זיקה לתחומי עניין משותפים נוספים במזרח התיכון.

המעורבות הרוסית בסוגיה הפלסטינית – מניעים ורקע

בחוגים המדיניים בירושלים מבינים כי הסוגיה הפלסטינית נוגעת לאינטרסים רוסיים חשובים, אף כי היא משפיעה עליהם באופן עקיף בלבד. בהיבט הפנימי מדובר בעיקר בהכלת איומים ואתגרים לשלטון המרכזי, שכן מאז שנות ה־90 פעלו גורמים אסלאמיים רדיקליים באזור הקווקז הרוסי ובייחוד בצ'צ'ניה. האוכלוסייה המוסלמית ברוסיה מהווה 10–15 אחוזים מכ־144–146 מיליון תושבי המדינה (לצורך השוואה, מספר היהודים ברוסיה מוערך בכ־180 אלף). זהו נתון שמחייב התייחסות מתמדת מצד השלטון הרוסי כשהוא מכלכל את צעדיו בהקשר הפלסטיני, על מנת להימנע מאי־שקט בקרב מיעוט זה. כמו כן, לרוסיה חשש ארוך שנים מהתפשטות ומצמיחת האסלאם הרדיקלי בשטחה, בדגש על הזרמים שהרוסים מתארים כאסלאם "והאבי", כולל אלו שאינם קשורים כלל לזרם זה כגון 'חזב א־תחריר' (מפלגת השחרור האסלאמית, הפעילה בייחוד במרחב הפוסט־סובייטי).

מאז עליית פלגי אליקאעדה השונים וארגון המדינה האסלאמית (דאע"ש) מוטרים הרוסים מכך שגורמי טרור העוברים אינדוקטרינציה אסלאמית רדיקלית במזרח התיכון ייצאו אותה לרוסיה ולסביבתה ("החול" הקרוב"). עם שובו של הטאליבאן לשלטון באפגניסטן, ככל שהרוסים עולצים נוכח הביקורת על הנסיגה

האמריקאית החפוזה בקיץ 2021, הם מבינים כי בהיעדר מנגנוני הבלימה של ארצות הברית מול זרמים רדיקליים בחצרה האחורית של רוסיה, ייתכנו התפתחויות שאינן לטובתה.

מבחינת ישראל, תפיסת האיום הרוסית ביחס לטרור האסלאמי הרדיקלי מהווה בסיס חשוב לשיתוף פעולה, ואכן, במפגשים בין נציגים ישראלים ורוסים, סוגיית הטרור עלתה לדיון לעיתים קרובות. בשנת 2001 ביקר במוסקבה הנשיא דאז משה קצב והצהיר במשותף עם הנשיא פוטין כי לא יתנהלו מגעים עם טרוריסטים. זאת בהתאם להצהרות ישראל באותן שנים כי לא תישא ותיתן עם מחבלים, והצהרות הנשיא פוטין כי לא ינהל משא ומתן עם מורדים צ'צ'נים. בשנת 2002 ביטל סרגיי מירנוב, יושבראש מועצת הפדרציה (הבית העליון של הפרלמנט הרוסי) ביקור ברשות הפלסטינית, כיוון שלדבריו מקורם של מעשי הטרור באפגניסטן, בצ'צ'ניה וביראק היה זהה, בעיקר בהיבטים פיננסיים. אף שמשדד החוץ הרוסי התכחש לדבריו, בישראל הניחו כי ההתבטאות הייתה מתואמת עם הקרמלין.

אולם בראיית ישראל, סוגיית המחלוקת המרכזית עם מוסקבה בהקשר זה נוגעת לכך שהרוסים אינם מגדירים כארגוני טרור את אותם ארגונים פלסטיניים שמוגדרים כך בישראל. באופן פרדוקסלי, אף שברוסיה תנועת האחים המוסלמים (אח"ס) הוצאה אל מחוץ לחוק ב־2003, היא הייתה המדינה הראשונה שהכירה בממשל חמאס ברצועת עזה (שאינו מסתיר את זיקתו לאח"ס) ואירחה את נציגיו בשנת 2007 לביקור רשמי במוסקבה. רבים בישראל ראו בכך שינוי עמדות לטובת הצד הפלסטיני. זאת בוודאי בהשוואה להכרזתו בשנת 2000 של איגור איבנוב, מזכיר מועצת הביטחון של רוסיה דאז, כי אתגרי הביטחון של ישראל באינתיפאדה השנייה, שחלק ניכר מהם נבע מפעולות הטרור של חמאס, אינם שונים במאומה מהמצב שרוסיה מתמודדת עימו בצ'צ'ניה.

שלא כארצות הברית והאיחוד האירופי, רוסיה רואה בחמאס ארגון לגיטימי, והיא נימקה זאת בכך שהוא שולט בעזה בעקבות תהליך בחירות דמוקרטי. נימוק זה שימש את מוסקבה כתשובה להשגות הישראליות על קיום דיאלוג עם תנועה המזוהה עם האחים המוסלמים. רוסיה קראה לישראל ולקהילה הבינלאומית להידבר עם חמאס ולשלב בתהליך המדיני. בניגוד לעמדת שאר השותפות בקוורטט – האיחוד האירופי, ארצות הברית והאו"ם – מוסקבה לא הציבה תנאים לדיאלוג עימו. מאז 2007, למרות המחאות הישראליות המתמשכות בפני נציגים רוסיים רשמיים, מוסקבה המשיכה לקיים הידברות גלויה עם חמאס.

בישראל הבינו היטב כי היחס של מוסקבה לחמאס לא נבע מאהדה מיוחדת לארגון אלא נגזר מגישה העקרונית להכרה במנהיגות נבחרת, וכן מחשש ממתן לגיטימציה להחלפת מנהיגים דרך התערבות חיצונית, שיקרין על רוסיה וסביבתה הקרובה. גישה זו באה לידי ביטוי גם בתגובה הרוסית למהלכי התערבות מערביים לחילופי שלטון בעיראק, בלב ובסוריה. באופן דומה, הנשיא פוטין חלק על קביעתו של נשיא ארצות הברית ג'ורג' בוש הבן בשנת 2002, כי המאבק בטרור וקידום הפתרון לסכסוך הישראלי-פלסטיני מחייבים את החלפתו של יאסר ערפאת כמנהיג הרשות הפלסטינית. פוטין גרס כי ערפאת הוא הנשיא הנבחר ולכן יש להידבר עימו. רוסיה מקיימת דיאלוג עם כלל הפלגים הפלסטיניים, בהתאם למשנתה המוכרת של שימור קשרים עם כלל הצדדים המערבים בסכסוך, המקנה לה, בראייתה, עמדה מועדפת כמתוכננת וכמוקד מדיני בעל השפעה בינלאומית. מאז 2017 היא מארחת במוסקבה מפגשי פיוס פנים-פלסטיניים בניסיון לקרב עמדות ביניהם

ולתת מענה לטענות ישראל כי אין לה פרטנר להידברות בצד הפלסטיני. העמדה הרוסית היא שאחדות פלסטינית היא תנאי לתהליך מדיני בר־קיימא עם ישראל.

יושב־ראש הרשות הפלסטינית מחמוד עבאס פגש את הנשיא פוטין כשזה ביקר בישראל וברשות בינואר 2020. גם הנהגת חמאס מוזמנת למפגשים עם בכירים ברוסיה: בדצמבר 2018 הגיע ראש הלשכה המדינית של חמאס אסמאעיל הנייה לביקור רשמי במוסקבה, קודמו חאלד משעל ביקר שם מספר פעמים. גם המזכיר הכללי של הג'האד האסלאמי הפלסטיני, שאף הוא אינו מוכר על ידי רוסיה כארגון טרור, נפגש במוסקבה עם שר החוץ סרגיי לברוב ב־2020. ישראל ראתה זאת בחומרה רבה ומחתה על כך בפני מוסקבה.

בה בעת, רוסיה הקפידה בעשרים השנים האחרונות למצב את עצמה כבת־שיח גם עם ישראל ולאן פעילות פרו־פלסטינית בזירה הבינלאומית בהצהרות פומביות בדבר הבנה לאינטרסים הישראליים. מדיניות זו לא חמקה מעיניהם של מקבלי ההחלטות בירושלים. עם פרוץ האלימות הפלסטינית בשנת 2000 – האינתיפאדה השנייה – הדגישה רוסיה בפני יאסר ערפאת בעת ביקורו במוסקבה כי היא מעוניינת לתווך בסכסוך. עם זאת, בניגוד לבקשת ערפאת הבהירו הרוסים כי לא יתמכו בהצהרת עצמאות פלסטינית, שמא יעלה מפלס האלימות. נציגים רוסים לא הגיעו לוועידת שארם א־שיח' בשנת 2000 מחשש כי יידחקו לשוליים, לאור הדומיננטיות האמריקאית באירוע. ואולם רוסיה הבהירה באופן חריג כי לא תתמוך בהחלטת מועצת הביטחון לגבי שליחת כוח אכיפת שלום מטעם האו"ם לאזור, אם ישראל תתנגד לכך (בשנת 2001 תמכה רוסיה בכל זאת בהצעת החלטה לשלוח משקיפים שטחים הפלסטיניים).

בשנת 2001 ציין ראש הממשלה אריאל שרון לחיוב את מדיניות פוטין בצ'צ'ניה וטען כי ישראל הייתה צריכה לפעול באופן דומה בלבנון. לשרון ולפוטין היה חשש משותף מפני טרור אסלאמי, ושניהם ספגו ביקורת במערב בעקבות המדיניות שנקטו. אפשר לזהות כי מאז 2001 החל פוטין לאמץ קו פרו־ישראלי יותר בהתנהלותו, או לכל הפחות בהתבטאויותיו הפומביות (השינוי בלט בפרט על רקע הגישה הפרו־פלסטינית המובהקת שנקט ראש ממשלת רוסיה עד שנת 1999, יבגני פרימקוב). בפגישתו עם שרון בשנת 2003 הדגיש פוטין את חשיבות הבטחת ביטחונם של העולים מברית המועצות לשעבר ("בני מולדת" בעיני הממסד הרוסי) וגינה את הטרור (אף כי עמד על קשריה החיוביים של רוסיה עם העולם הערבי). שרון מצידו מחה על החלטת מועצת הביטחון 1515 שניסחו הרוסים, התומכת ב'מפת הדרכים' להסדר ישראלי-פלסטיני. באותה שנה צידדה רוסיה גם בהצעת ההחלטה של מועצת הביטחון, שקראה לישראל להימנע מגירוש ערפאת.

בשנת 2004 חלקו הרוסים על האשמתם של הפלסטינים כי ישראל אחראית למבוי הסתום בשיחות המדיניות, ואף גינו את התנהלות ערפאת בנוגע למלחמה בטרור פלסטיני. באותה שנה נמנעה רוסיה בהצבעת העצרת הכללית באו"ם, שדרשה כי בית הדין הבינלאומי בהאג יכריע לגבי חוקיות גדר ההפרדה: רוסיה לא רצתה להעניק לגיטימציה לחוות דעת חיצונית על פעולה של מדינה ריבונית בשטחה, וחששה שמהלך דומה של בית הדין עלול להיות מופנה בעתיד נגדה. עם זאת, מאוחר יותר ב־2004, לאחר פסיקת בית הדין, הצביעה רוסיה בעד גינוי ישראל בשל בניית גדר ההפרדה. באותה שנה גינה משרד החוץ הרוסי את ההתנקשות של ישראל במנהיגה הרוחני של חמאס שיח' אחמד יאסין. הרוסים סירבו באותה שנה לפניית הפלסטינים להתנגד לתוכנית הישראלית לנסיגה חד־צדדית מרצועת עזה, שכן לטענתם היה זה צעד במסגרת מפת הדרכים. מאוחר יותר ביקרה רוסיה את מהלך הנסיגה הישראלי.

בעשור האחרון קידמה רוסיה את תיווך הקוורטט, עקב הבנתה כי לא תצליח להוביל בעצמה תהליך להסדר במזרח התיכון, ובניסיון לאזן את הדומיננטיות האמריקאית. בשנת 2010 פעלה רוסיה באופן ממוקד לחידוש המגעים בין הצדדים ולהקמת מדינה פלסטינית. עם כישלון מאמצים אלו נעדרה רוסיה ממפגש שנערך באותה שנה בארצות הברית בניסיון לקדם את השיחות (שלא צלח). בשנים שלאחר מכן שבו הרוסים והצהירו על משנתם לגבי התהליך המדיני הנדרש באמצעות חיזוק הקוורטט. הם ציינו שעליו להוביל את התהליך באופן רב-צדדי, וללא צעדים העלולים לפגוע בהסדר העתידי. למרות עמדות אלו תמכה רוסיה בפנייה הפלסטינית לאו"ם בספטמבר 2011, לתמיכה ולהכרה בעצמאות מדינית פלסטינית.

בשנת 2011, על רקע 'האביב הערבי', הדגישו הרוסים בפני ישראל והפלסטינים את הצורך הבווער לקדם הסדר באמצעות ועידת שלום במוסקבה, וביקשו משני הצדדים להימנע מצעדים שעלולים להפריע לחידוש המשא ומתן. גם בכינוס הקוורטט ביולי אותה שנה ניסו הרוסים לקדם את רעיון הוועידה במוסקבה. למעשה, לאורך השנים שבו הרוסים והעלו את רעיון הוועידה במוסקבה כמעט בכל מפגש שהתקיים עם דרגי עבודה ישראלים, אך לישראל לא הייתה כל מוטיבציה להיענות לה. ראשית, משום שראתה את ארצות הברית כמובילת התהליך המדיני; שנית, המגעים התדירים של מוסקבה עם ארגוני טרור פלסטינים מיצבו אותה בעיני ירושלים כגורם מוטה.

מספר פעמים דווח בתקשורת הרוסית כי הפלסטינים הם אלו שפנו למוסקבה בבקשה לארגן מפגש ביניהם לבין נציגים ישראלים, כדי לחדש את ההידברות. איש העסקים הפלסטיני הבכיר מוניב אל-מצרי הצהיר כי הפלסטינים פועלים מול כלל מדינות העולם במטרה לכנס פסגה בינלאומית במוסקבה בנוגע לסכסוך הישראלי-פלסטיני. יועצו של אבו מאזן, נביל שעת', אמר כי הפלסטינים לא יתנגדו לתיווכה של רוסיה במשא ומתן עם ישראל, אך העריך שישאל, המתנגדת תמיד להצעות הרוסיות, תתמיד בסרבנותה. בשנה האחרונה הופיעו שלל פרסומים רוסיים, ששבו וביטאו את חשיבות הנושא הפלסטיני בסדר היום העולמי והצביעו על מאמציה של רוסיה לחדש את התהליך המדיני בין ישראל לפלסטינים. למרות שהיוזמות הפלסטיניות בפני רוסיה יוצרות דימוי סרבני לישראל, הוועידה במוסקבה לא נשקלה בישראל כמסלול מציאותי להסדרה עם הפלסטינים.

באפריל 2017, עם התקדמות הדיונים בעניין העברת השגרירות האמריקאית לירושלים והציפייה ליוזמה מדינית חדשה מטעם ממשל טראמפ, פרסמה רוסיה הודעה שבה הכריזה, באורח תקדימי מבחינתה, על הכרתה בירושלים המערבית כבירת ישראל, בלי להתנות זאת בהקמת מדינה פלסטינית שבירתה במזרח ירושלים או בצעדי גומלין אחרים מצד ישראל כלפי הפלסטינים. ההודעה גם הדגישה את חשיבות חברותה בקוורטט ואת רצונה להמשיך לפעול במסגרתו לקידום הסכם ובחשיבות הבטחת הגישה למקומות הקדושים. ההכרזה הרוסית בנושא ירושלים שבה וביססה את עניינה של מוסקבה לשמש כמתווכת בין הצדדים. עמדה זאת התגבשה לאחר שנפתרו לשביעות רצונה סוגיות דו-צדדיות ישראליות-רוסיות בנוגע לנכסים רוסיים בירושלים. מבחינת ישראל, ההכרה הרוסית במערב ירושלים כבירה הייתה צעד מפתיע ואף שינוי לטובה ביחס לעמדותיה של רוסיה בעבר.

בביקור שערך שר החוץ יאיר לפיד במוסקבה בספטמבר 2021, עמיתו סרגיי לברוב אומנם לא הפעיל עליו לחץ לחדש את ההידברות עם הפלסטינים, אך ציין כי מפגש בדרג מיניסטרואלי – שרי החוץ של הקוורטט, של שני הצדדים ושל מדינות האזור – יכול להועיל. לפיד מיהר לציין כי אירוע כזה אינו מתוכנן בטווח הקרוב.

האסטרטגיה הרוסית מול הפלסטינים בהקשרים האזוריים והגלובליים

האינטרס והמדיניות של הרוסים כלפי הפלסטינים הם מוחשיים אך עקיפים, ונוגעים לרצונה של רוסיה לזכות באהדת הרחוב המוסלמי והערבי ולשאיפתה להרחיב את נוכחותה במזרח התיכון ובאפריקה. כמו כן, המפגשים הרוסיים התכופים עם הפלסטינים מצביעים על כך שמעורבותה של רוסיה בסוגיה ממוקדת במישור הדיפלומטי-הצהרתי. רוסיה אינה נכונה להפעיל לחץ על הצדדים או להשקיע משאבים כלכליים כדי לקדם פתרון לסוגיות השנויות במחלוקת ביניהם, ובפועל הנושא אינו מצוי בראש סדר העדיפויות הרוסי במזרח התיכון. בישראל מובנות מגבלות הכוח הרוסי בהקשר הפלסטיני, ולכן גם יוזמותיה של מוסקבה אינן זוכות לעיתים קרובות לדיון ממצה. עם זאת, בראיית ישראל, הנחת היסוד היא שרוסיה פועלת באופן לעומתי ומנוגד לאינטרס הישראלי, בהתבסס על אינטרס עקיף הבא לידי ביטוי בסוגיה הפלסטינית.

כך למשל, על רקע הנתק בין הרשות הפלסטינית לארצות הברית בעידן טראמפ, רוסיה ששה לנקוט עמדה לעומתית כלפי התוכניות האמריקאיות, אשר זכו לתמיכה ישראלית. ביוני 2018, אחרי גישתו עם סגן ראש השלכה המדינית של החמאס מוסא אבו מרזוק, הכריז סגן שר החוץ הרוסי מיכאיל בוגדנוב כי רוסיה לא תשקול את 'תוכנית המאה' שיזמה ארצות הברית אלא תנסה לקדם את המשא ומתן בין ישראל לפלסטינים בעצמה. הוא הצהיר כי רוסיה תרצה לסייע לפיוס פנים-פלסטיני שיוביל לעמדה פלסטינית אחידה בתהליך. אבו מרזוק עצמו הצהיר כי רוסיה הבטיחה מפורשות שלא תאפשר לתוכנית המאה להתקדם. רוסיה החרימה את הכינוס הכלכלי האזורי שנערך בבחריין ביוני 2019, אשר עסק בהיבטים כלכליים בתוכנית השלום של ממשל טראמפ. מבחינת הממשלה בישראל בתקופה ההיא, אשר תמכה במדיניות טראמפ בסוגיה הפלסטינית, רוסיה מיצבה את עצמה כגורם לעומתי, אך ללא השפעה ממשית על המתרחש.

מאז 2014, עת החל המערב להטיל סנקציות על רוסיה, על רקע מדיניותה כלפי אוקראינה והאשמתה בחתרנות, מחפשת מוסקבה הזדמנויות לערער על מאמצי המערב לבודד אותה ולהדגיש כי רוסיה היא מעצמה גלובלית מובילה ולגיטימית. באשר לסכסוך הישראלי-פלסטיני, רוסיה מעוניינת לשבור את המונופול האמריקאי על תהליך ההסדרה תוך חיזוק הקוורטט, שיש לה בו מעמד כמתווך ומשקיפה. זאת בהתאם להשקפתה שהמערכת הבינלאומית היא רב-קוטבית, ובה יש לרוסיה מקום בולט.

בקיץ 2019 ביטאה רוסיה התנגדות נחרצת לסיפוח שטחים פלסטיניים על ידי ישראל. בירושלים הבינו היטב כי אין לרוסיה אינטרס ישיר משמעותי בנושא, אלא שההתנגדות לסיפוח סיעה למוסקבה להתבלט על הבמה הבינלאומית ולחדד את חילוקי הדעות בין האיחוד האירופי לבין ממשל טראמפ. רוסיה ראתה בכך שעת כושר להתקרבות למדינות אירופה וליצירת מחנה אירופי-רוסי המתנגד לסיפוח ומתייצב מול וושינגטון, שראתה בסיפוח מהלך קביל. המחנה הרוסי-אירופי היה בפועל מפולג בעמדותיו ובנכונותו לפעול על מנת לקדם. בדומה לאיחוד האירופי, רוסיה פרסמה הצהרה חד-משמעית השוללת את הסיפוח, והגדילה לעשות

בהוסיפה כי השלכות צעד זה תערערה את היציבות ברחבי המזרח התיכון. עם זאת, בשונה מדוברי האיחוד, רוסיה בחרה לא לאיים בעונשים מצידה.

בחירה זו של מוסקבה לא נבעה מהיעדר מנפוי לחץ על ישראל אלא הראתה כי בראיית הקרמלין הבעיה הפלסטינית פחותה בחשיבותה משימור היחסים עם ישראל. בידי הקרמלין אמצעי לחץ פוטנציאליים רבים על ירושלים, המבוססים על יצירת זיקה בין מדינות ישראל כלפי הפלסטינים לבין נכונות הרוסים להשלים עם פעולותיה של ישראל בסוריה, שתכליתן להרתיע את איראן מהמשך תהליך התבססותה במדינה זו, וכן אמצעי לחץ במישור הדו־צדדי. עם זאת, לרוסיה נוח מאוד שישראל פועלת בסוריה, זירה שבה לרוסיה אינטרס ישיר משמעותי וחשוב לאין ערוך עבורה מהנושא הפלסטיני.

ואולם לפחות באופן פומבי, רוסיה נאמנה לתפיסה הגורסת כי הסדרה של הסכסוך הישראלי-פלסטיני היא תנאי ליציבות במזרח התיכון כולו. שר החוץ הרוסי לברוב אמר בנובמבר 2019 כי היעדר הפתרון לסכסוך זה הוא אחד הגורמים הבולטים ביותר ביצירת קרקע פורייה לגיוס צעירים לארגונים קיצוניים. זאת תוך התעלמות מגורמים אחרים המערערים את היציבות באזור ומנותקים כליל מהמחלוקת הישראלית-פלסטינית, כגון האיבה ההיסטורית בין הסונה לשיעה, או עליית ארגונים השואפים לחליפות עולמית כגון דאע"ש.

בראיית ישראל, גישה רוסית זו מנוגדת לאינטרס שלה, מעלה את רף הדרישות הפלסטיניות מישראל ומקדמת הפעלת לחצים עליה. היא גם פוגעת במישרין בתהליכי הנורמליזציה בין ישראל למדינות ערביות ומוסלמיות, המבוססים על אינטרסים משותפים שאינם נוגעים לרעיון הלאומיות הפלסטינית, כפי שהודגם ב'הסכמי אברהם' (רוסיה הביעה תמיכה רפה בהסכמים, אך אלו ביססו את גישת "משחק סכום אפס" שהיא נוקטת – הישג אמריקאי פירושו בהכרח חיסרון לרוסיה, ולהיפך). רוסיה לא הסתפקה בפרסום עמדתה, אלא פעלה לגייס במוצהר מדינות ערביות בולטות לצידה. כך למשל, לפני כינוס הוועידה הכלכלית שנערכה במנאמה בשנת 2019, הצהירו שרי החוץ של רוסיה ומצרים כי לשתי המדינות עמדה משותפת לגבי הצורך בפתרון כולל לסוגיה הפלסטינית. מצרים, עם זאת, שלחה את נציגיה לכינוס. לישראל יש כמובן אינטרס להפריך את התפיסה שלפיה קיימת זיקה בין הסכסוך הישראלי-פלסטיני לבין יתר מוקדי העימות ברחבי מזרח התיכון. עם זאת, ישראל רואה באיראן ובסוריה סוגיות דחופות יותר על סדר היום האסטרטגי שלה מול רוסיה. אפשר שסדר עדיפויות זה גורם לירושלים להחמיץ את המשמעות הסמליות שרוסיה מייחסת למעורבותה בהידברות ישראלית-פלסטינית. כך, לאורך שנות ה-90 העיבה על היחסים העברת כמה עשרות כלי רכב משוריינים לרשות הפלסטינית, שאותם תרמה רוסיה. ישראל בחרה בסאגה מתמשכת של הערמת קשיים, שעוררה את כעסה של מוסקבה. אפשר היה לסיים את הפרשה מהר יותר, למשל על ידי סירוב חד־משמעי מנימוקים ביטחוניים. מקרה נוסף שבו ישראל יכולה הייתה לנטרל "מוקש דיפלומטי" היה בינואר 2010, בעת ביקורו במזרח התיכון של נשיא רוסיה דאז דמיטרי מדבדב, בראש משלחת של 500 איש. הביקור תוכנן להתקיים בישראל, ברשות הפלסטינית ובירדן. הביקור בישראל בוטל על רקע שביתת עובדי משרד החוץ, אך מדבדב החליט להגיע לרשות ולירדן. אירוע זה, שנתפס בישראל כעניין ביוקרטי, עלה פעמים רבות בשיחות עם הרוסים, שתהו כיצד פקידים מסוגלים לפגוע באינטרס של מדינה ולשבש אירוע כה חשוב.

סיכום ומסקנות

רוסיה שואפת להגביר את מעורבותה בסכסוך הישראלי-פלסטיני. עם זאת, אין לה אינטרס ישיר בסוגיה הפלסטינית והוא בוודאי משני ליעדים אחרים שלה במזרח התיכון, כגון התבססותה בסוריה. יש לצפות שרוסיה תמשיך להציף את הנושא מול נציגים ישראלים ולהביע נכונות לסיוע דיפלומטי, למשל אירוח ועידה בין הצדדים במוסקבה. ירושלים אינה מעוניינת להעמיק את המעורבות הרוסית בפתרון הסכסוך, בין היתר כיוון שהיא תופסת את מוסקבה כמצדדת בגישה הפלסטינית, המציבה רף דרישות גבוה כלפי ישראל, וכמעניקה לגיטימציה לפלגים פלסטיניים קיצוניים. אומנם ישראל עלולה להינזק מעט ממיצובה כסרבנית ליזמות מדיניות רוסיות, אך כיוון שתוחלתן לקידום פתרון משמעותי מצטיירת כקלושה, מדובר בנזק שישראל לא תתקשה לספוג.

רוסיה תמשיך לדבוק במדיניות האיזון בין ישראל לבין הפלסטינים ולא תזנח את קשריה עם פלגים פלסטיניים קיצוניים כגון ג'האד האסלאמי הפלסטיני וחמאס, ולו בגלל שאינה משלמת מחיר על קשרים אלו. אם ישראל תשוב ותבקש לספח שטחים, למשל בבקעת הירדן, לא סביר כי רוסיה תנקוט צעדי ענישה כלשהם נגד ישראל. עם זאת, רוסיה צפויה לשמר דפוס הצבעות לעומתי כלפי ישראל בפורומים בינלאומיים. הפעילות הרוסית נגד מהלכים ישראליים תגבר אם הם יתקיימו כחלק מתוכנית מדינית אמריקאית, שכן רוסיה מבקשת להחליש את מעמדה של ארצות הברית באזור וברחוב המוסלמי בכלל. כל עוד וושינגטון אינה מוכנה להעניק למוסקבה תפקיד בתהליך המדיני, גם אם משני, הסבירות לשיתוף פעולה משמעותי בין השתיים בסוגיה נראית נמוכה.

על רקע התבססותה של רוסיה במזרח התיכון, האינטרס הישראלי החשוב הוא להגיע לשיתוף פעולה עם מוסקבה, אלא שהקו שמוסקבה מובילה לא יסייע לה לקדם התגמשות בעמדה הישראלית לגבי מעורבות רוסיה בתהליך הסדרה מול הפלסטינים. הלגיטימציה שהקרמלין שב ומעניק לחמאס בעצם הזמנתו לשיתוף בדרג בכיר במוסקבה עלולה לגרור צעדים ישראליים סמליים אך לא רצויים מבחינת רוסיה, כגון תמיכה בהצעות מערביות לגינוי רוסיה בגין פעולותיה בחצי האי קרים.

על ישראל להכיר בכך שהתנהלותה עם מוסקבה נדרשת להיות שונה מזו שעם שותפותיה המערביות. הקרמלין מייחס חשיבות יתרה לסמליות ויתקשה להכיל מהלכים כגון ביטול ביקורו של הנשיא מדבדב בישראל. על ישראל לזהות אינטרסים רוסיים בולטים, כגון רגישות לפעילות שחקנים בינלאומיים במדינות ברית המועצות לשעבר, ולשקול כל צעד מבחינת עלות-תועלת כוללת לישראל. למשל, השתתפות ישראל בתרגיל צבאי בים השחור לצד אוקראינה, כפי שמתוכנן ליוני 2022, עשויה לגבות מישראל מחיר במסגרת היחסים עם רוסיה במזרח התיכון, בייחוד בכל הקשור לסוריה.

אם ישראל תסכים להעניק לרוסיה תפקיד סמלי בשולחן הדיונים, היא תוכל להרוויח נקודות זכות בקרמלין שיקרינו על העמדות הרוסיות בזירות אחרות כגון סוריה, ובסדר חשיבות יורד – בסוגיה הפלסטינית. בישראל מתחדדת בשנים האחרונות ההבנה (אם כי לא באופן מספק) כי ההתנהלות הרוסית בסוגיות הספציפיות של מדיניות החוץ כפופה לתפיסה עקרונית רחבה לגבי הזירה הבינלאומית. המשמעות היא שרוסיה עשויה לאמץ עמדות נוחות יותר עבור ישראל בנושא מסוים, אך תדרוש בתמורה גישה חיובית מצד ישראל כלפי עמדותיה באותה זירה, או בסוגיה אחרת.

אין בכך הצעה לאפשר לרוסיה תפקיד בתהליך המדיני עם הפלסטינים על חשבון ארצות הברית, או באופן שיגביל את חופש הפעולה הישראלי. ואולם, גם אם לרוסיה אין כיום יכולת היזק משמעותית בזירה הפלסטינית, מוטב לישראל לקיים חשיבה מקיפה – האם ניתן לשלם לרוסיה במטבע דיפלומטי סמלי שיהלום את תפיסתה העצמית כמעצמה גלובלית, כדי שלא תשמש גורם לעומתי לישראל בזירה זו ושתימנע מיצירת זיקה בין הסכסוך הישראלי-פלסטיני לזירות אחרות במזרח התיכון.

שער חמישי
הממד הגלובלי של יחסי
ישראל-רוסיה

5

"פוטין לא רוצה למצוא את עצמו לכוד במלחמה שמתנהלת בין ישראל, חזבאללה ואיראן"

ראיון עם דניס רוס

דניס רוס מצא את עצמו בלב הדיאלוג האמריקאי-סובייטי והרוסי החל משנות ה-80, בהיותו בכיר במחלקת המדינה ובבית הלבן. בין היתר, היה לו תפקיד מפתח בהידברות האמריקאית-סובייטית שהביאה לפירוק הגוש הקומוניסטי, ובתיווך של הממשלים בושינגטון בין ישראל לבין מדינות ערב. רוס מציג פרספקטיבה רחבה על יחסי מוסקבה-ירושלים במשך יותר מארבעים שנה, ומנתח גם את המצב באזור בימינו. אף כי הוא מטיל ספק בכך שרוסיה תפעל לדחיקת האיראנים מסוריה, הוא סבור שלממשל בושינגטון, לקרמלין ולישראל יש אינטרס משותף למנוע התלקחות רחבה בסוריה, שאותו אפשר אולי לתרגם להבנות מדיניות בין שלוש המדינות.

העורכים: מנקודת מבטך כנציג אמריקאי רשמי, איזה תפקיד מילאה ישראל במלחמה הקרה עם ברית המועצות סביב המזרח התיכון?

דניס רוס: עד לממשל הנשיא רונלד רייגן שרר מערך הנחות מקובל בקרב מנגנוני הביטחון הלאומי האמריקאיים, שלפיו ישראל היא יותר נטל מנכס עבור המדיניות האמריקאית. לחשש הזה היו שני ממדים. הראשון, שישאל פשוט מסבכת את חיינו עם הערבים. זאת בשעה שאנחנו מעוניינים לקיים איתם יחסים טובים, מכיון שהיינו בעימות עם הסובייטים. הממד השני היה חשש שבמצב מסוים ישראל עלולה לעורר פרובוקציה שתגרור אותנו להתערב במזרח התיכון.

הנחות סותרות אלה הוטמעו במחלקת המדינה וב-CIA, וראיתי אותן משפיעות על קבלת ההחלטות האמריקאית כשנכנסתי לראשונה לממשלה, לפנטגון, בשנת 1977. ארבע שנים לאחר מלחמת יום הכיפורים ביקשה ישראל סיוע מארצות הברית והגישה תוכנית לרכש נשק לעשר השנים הבאות (שנקראה Matmon C), למודרניזציה ולשיפור יכולות בכל זרועות הצבא הישראלי. אני זוכר פגישת סוכנויות שהתקיימה ב"טנק" (המתקן המאובטח של המטות המשולבים). כל הסוכנויות הכפופות לפנטגון, ה-CIA, הבית הלבן ומחלקת המדינה שלחו נציגים כדי לדון בהשלכות של בקשה ישראלית זו, וכולם בחדר התבטאו ברוח הטענה כי "הישראלים אינם צריכים את זה, כי בלאו הכי הם יכולים לנצח כל קואליציה של מדינות ערב".

בחדר נכחו 25 איש לפחות, ואני הייתי הצעיר ביותר (ובאופן ניכר). בסופו של דבר הרמתי את היד ואמרתי: "טוב, אבל השאלה אם ישראל תוכל או לא תוכל לנצח במלחמה היא לא המדד הנכון, המדד הנכון הוא מה יגביר את ההרתעה הישראלית, כי אנחנו לא רוצים מלחמה. רק לא מזמן ראינו כיצד מלחמה שפורצת מביאה עימה פוטנציאל לעימות בין ארצות הברית לברית המועצות. לכן אנחנו רוצים שההרתעה הישראלית תגבר, ושאם תפרוץ מלחמה היא תהיה קצרה ככל האפשר, כדי להפחית את הסיכון להסלמה". האמירה

שלושים שנות יחסים דיפלומטיים מלאים בין ישראל לרוסיה: עבר, הווה, עתיד / עורכים: צבי מגן ודניאל ראקוב

'אנחנו לא רוצים לצייד מחדש את הישראלים למלחמה' ששמעתי מאנשים סביבי גרמה לי לחשוב: אם אנחנו באמת לא רוצים מלחמה, איך זה מסתדר עם הקריטריונים שעל פיהם אנו שופטים את הבקשה הישראלית? היה קשה לשרש את מערך ההנחות הזה מתהליכי קבלת ההחלטות בתחום הביטחון הלאומי של כל ממשל אמריקאי, אך בתקופת ממשל רייגן החל שינוי תפיסתי. הישראלים החלו לפתע להיות פס בווינגטון כנכס עבור ארצות הברית, שווה ערך להחזקת עוד כמה נושאות מטוסים במזרח הים התיכון. בשנת 1984 נחתם הסכם לשיתוף פעולה אסטרטגי עם ישראל. מזכיר המדינה אלכסנדר הייג החל לראות בישראל שותפה טבעית בקואליציה נגד ברית המועצות באזור. מהעבר השני, שר ההגנה קספר ויינברגר ייצג את הגישה המסורתית: 'ישראל היא בעיה עבורנו מול הערבים'. הוא ניסה לצמצם אותה ועמד על כך שהכול יהיה ברור מאוד — זה לא מכוון ישירות נגד הערבים, רק נגד הסובייטים.

השנתיים הראשונות של ממשל רייגן היו תקופה קשה מאוד למערכת היחסים בין ארצות הברית לישראל (הפצצת הכור בעיראק, הפגזת העיר ביירות במהלך פסגת ה-G7, טבח סברה ושתילה). ההסכם שנחתם ב-17 במאי 1983 בין ישראל ללבנון, בתיווכו של שר החוץ ג'ורג' שולץ, לא היה הסכם שלום של ממש אלא נסיגה ישראלית מלבנון. מכיוון שהסורים חומשו על ידי הסובייטים, רייגן ושולץ ראו בישראל שותפה טבעית ונכס, לנוכח התחרות מול ברית המועצות. היה פה באמת מהפך של מערכת היחסים וכל הנשיאים הבאים המשיכו אותו, אפילו נשיאים שלא חשו את אותה משיכה טבעית לישראל כמו רייגן.

העמדה הסובייטית כלפי ישראל הייתה תמונת מראה של גישתם של מנגנוני הביטחון הלאומי האמריקאיים כלפיה. הסובייטים ראו בישראל אמצעי להידוק מערכת היחסים שלהם עם הערבים ולאספקת נשק עבורם. **העורכים:** לקראת סוף ממשל רייגן חל שינוי פוליטי במוסקבה. מתקיימות שיחות בנושא פירוק נשק גרעיני בין ארצות הברית לברית המועצות. איך ישראל משתלבת בהן? האם הסוגיה הרחבה של השכנת שלום במזרח התיכון היא חלק מהשיקולים בהידברות רמת דרג בין מוסקבה לווינגטון?

ד' רוס: הדברים החלו להשתנות כשהמזכיר הכללי של המפלגה הקומוניסטית הסובייטית מיכאיל גורבצ'וב עלה לשלטון. פתאום החלה במוסקבה "החשיבה החדשה". נשיא סוריה חאפז אל-אסד חתר להגיע ל"איזון אסטרטגי" מול ישראל, אבל גורבצ'וב לא רצה לבזבז משאבים וכסף על הרפתקאות בתחום מדיניות החוץ, ולכן אמר לאסד ב-1987: 'אנחנו לא הולכים לתת לך את זה'. אין ספק שהדבר השפיע על האופן שבו אסד שקל את חלופות המדיניות שעמדו לרשותו. ישראל לא הייתה מרכזית בסדר העדיפויות של גורבצ'וב, אולם בנסיבות החדשות התחרות האמריקאית-סובייטית במזרח התיכון נפסקה, וישראל כבר לא הייתה חייבת לראות בברית המועצות אויבת קבועה שמציבה בפניה איומים הולכים וגוברים. מבחינת ישראל זו הייתה התפתחות משמעותית מאוד. מנקודת המבט האמריקאית ברור שזו הייתה התפתחות בעלת חשיבות עצומה, שחרגה הרבה מעבר למזרח התיכון.

אחת הפגישות הראשונות בין מזכיר המדינה שולץ לבין שר החוץ הסובייטי אדוארד שוורדנזדה התמקדה בשאלה כיצד נשנה את המצב במזרח התיכון, וכיצד "החשיבה החדשה" הסובייטית תיושם באזור. שולץ, בשנתו האחרונה בתפקיד, העלה את הרעיון שארצות הברית וברית המועצות יארחו ועידה בינלאומית, ושוורדנזדה תמך בכך. שולץ התכוון שהוועידה תפתח פתח לערוצי משא ומתן דו־צדדיים בין ישראל לבין

מדינות ערב. עם זאת, הישראלים חששו שוועידה כזאת תבוא על חשבון הערוצים הדו־צדדיים, וראש ממשלת ישראל יצחק שמיר התנגד בנחרצות לכל הרעיון.

הדיון בנושא הסכסוך המזרח־תיכוני החל להתגבש בפסגת הלסינקי בין בוש לגורבצ'וב ב־1990, חודש לאחר הפלישה העיראקית לכווית. לקראת השיחות בנושא קיימנו פגישת שרים בלתי רשמית עם שוורדנדזה וסרגיי טראסנקו (עוזרו הקרוב) בעיר אירקוצק ברוסיה. לפני הפגישה קיבלנו מידע שמסתמן כי הפלישה העיראקית לכווית מתקרבת, ומזכיר המדינה בייקר העלה את הנושא מול שוורדנדזה. הוא בדק את המידע עם מנגוני הביטחון הסובייטיים וחזר עם התשובה ש'אין שום סימן לכך. אני יודע שסדאם חוסיין הוא בריון, אבל הוא לא כזה טיפש'. כשהפלישה העיראקית החלה, היינו עדיין ברוסיה. שוורדנדזה היה נבוך: איך ייתכן שהופתע כל כך, כשבייקר עומד מולו באירקוצק ואומר לו דברים נכונים, ואילו אנשיו אומרים לו שאין כלום?

הצעתי שנצא בהצהרה משותפת. אמרתי: "אם אתה רוצה להוכיח שהמלחמה הקרה הסתיימה, הדרך הטובה ביותר היא להראות שאנחנו באותו הצד בעניין הזה". שוורדנדזה התמודד עם אופוזיציה חזקה מצד הצבא ומתוך הממשל שלו, משום שעיראק הייתה מדינת חסות של הסובייטים, ובאותו זמן שהו בה כ־7,000 אזרחים סובייטים. אבל הוא דחה את קולות המתנגדים והסכים להצהרה משותפת אמריקאית-סובייטית. חודש לאחר מכן טסנו, אני ובייקר, מהמזרח התיכון להלסינקי לפסגה נשיאותית. סדאם חוסיין טען שפליש לכווית למען הפלסטינים, וזמן קצר לפני כן פגשנו את המלך פאהד בערב הסעודית ואת הנשיא חוסני מובארכ במצרים, והם התעקשו שאל לנו לעשות דבר בנושא הערבי-ישראלי עד שהמשבר העיראקי-כוויתי ייפתר, אחרת זה ייתפס כהישג של סדאם עבור הפלסטינים. כשהגענו להלסינקי בוש כבר פגש את גורבצ'וב, שהעלה את הרעיון של ועידת שלום בינלאומית בנושא הסכסוך הערבי-ישראלי, ובוש, שתמיד אהד את הרעיון של ועידות בינלאומיות, הסכים (או לפחות לא שלל זאת). כשהגענו ובוש הביא בפנינו את הדברים, אמרתי לו: "אתה לא יכול להכריז על כינוס ועידה בינלאומית, כי כך תשחק לידידו של סדאם". בוש התרגז ואמר שהוא כן יכול, אבל בייקר התערב ואמר שאני צודק ושהנשיא טועה. בוש לא האמין שנוכל לנסח הצהרה משותפת בתום מפגש הפסגה כך שלא תכלול התייחסות לוועידה בינלאומית, אבל עשינו זאת, ובייקר הבטיח לגורבצ'וב כי לאחר שהמשבר עם עיראק ייפתר תושק יוזמה אמריקאית-סובייטית משותפת בנושא השלום במזרח התיכון. האמת היא שלא עמדנו בהבטחה זו אלא ממש בימיה האחרונים של ברית המועצות, מכיוון שהסובייטים היו בעיצומן של תהפוכות עצומות ממדים, וממילא כבר לא היו מסוגלים לעשות הרבה. הסובייטים לא מילאו כל תפקיד בארגון ועידת מדריד, אנחנו עשינו את כל ההכנות בעצמנו. כדי ללחוץ על אסד שישתכנע להשתתף השתמשנו במצרים ובסעודים ולא בסובייטים, משום שבשלב הזה כבר לא היה לסובייטים שום מנוף אמיתי מול דמשק. הבאנו גם לכך שהפלסטינים יצטרפו למשלחת הירדנית.

העורכים: איזה תפקיד מילאו הרוסים בתהליך השלום הישראלי-פלסטיני בתקופה הפוסט־סובייטית?

ד' רוס: בשנת 1992 נערכה ועידת מוסקבה להתנעת ערוץ השיחות הרב־צדדיות בין ישראל למדינות ערב. זה היה זמן קצר לאחר שהנשיא בוריס ילצין עלה לשלטון. לעולם לא אשכח זאת — אנחנו במוסקבה, ובייקר אומר לילצין בעדינות: "תראה, אם יש לך עכשיו הרבה על הראש וזה לא זמן טוב לארח אירועים כאלה אז זה בסדר, נוכל להתאים את עצמנו". אבל ילצין היה נחרץ ואמר: "אנחנו נארח את הוועידה. אנחנו ערוכים לכך וננהל אותה כמו שצריך". הוועידה הייתה סמל לעוצמה הרוסית, וילצין רצה להראות שרוסיה עודנה מעצמה

על הבמה העולמית. הוא התעקש, והמפגשים הרב־צדדיים התקיימו במוסקבה. הדבר המעניין ביותר בוועידה היה שבשוליה נפגש ראש הממשלה הפלסטיני לעתיד, אחמד קריע (אבו־עלאא'), עם הנציגים הישראלים יאיר הירשפלד ורון פונדק, במה שלימים יבשיל ל"תהליך אוסלו".

הפגישה במוסקבה הייתה חשובה ורלוונטית, אך בעלת אופי פרוצדורלי. מטרתה הייתה לכונן את קבוצת העבודה הנושאיות השונות במסגרת הערוץ הרב־צדדי ולבנות להן לוח זמנים. בהמשך קיימנו מפגש ראשון של קבוצת בקרת נשק במחלקת המדינה, כשאני מגיע עם סוג של גישה קונספטואלית שלפיה להסכמות בתחום בקרת נשק תמיד קודמים צעדים קטנים לבניית אמון, על מנת להפחית את הסיכון לעימותים. פירטתי צעדים בוני אמון (CBM) אפשריים והצבתי את השאלות המרכזיות לדיון: איך יוצרים רמה מסוימת של שקיפות כך שיופחת הצורך להגיב לכל חשש, ולו הקל ביותר? מה אנחנו יכולים לעשות כדי לגבש בסיס מסוים של שיתוף פעולה? הרוסים מאוד תמכו בגישה זו. לא היו ביניהם הרבה יוזמים – כלומר הם לא הציגו בהזדמנות היא רעיונות קונספטואליים משלהם, למרות שהייתה להם קבוצה מעניינת של מומחים למזרח התיכון כמו מיכאיל בוגדנוב, שאפשר היה לנהל איתו דיון של ממש. הוא בקיא בענייני האזור.

לאורך שנות המשא ומתן הישראלי-ערבי היו פעמים שהרוסים היו מועילים בשיחות והיו פעמים שלא. מי שהקים את הקוורטט היה ממשל הנשיא ג'ורג' בוש הבן, שלא רצה לשחזר את מהלכי קלינטון, כלומר לא רצה שליח מיוחד לתהליך השלום. אפילו לקראת הסוף, כאשר מזכירת המדינה קונדוליזה רייס החליטה להתייחס לנושא ברצינות, לא התקיים משא ומתן משולש. הקוורטט היה נוח לארצות הברית, שלא רצתה להיות פעילה בתהליך השלום לאורך שלושת הרבעים הראשונים של שתי הקדנציות של ממשל בוש. לבוש היה אינטרס להראות שאנחנו יכולים לעבוד עם הרוסים, ומן הסתם כאשר פוטין חשב שזה מועיל לרוסיה הצעד הצליח, וכשהוא לא חשב כך, אז התעוררו קשיים. מכיוון שארצות הברית לא מילאה תפקיד גדול – ככל שבכלל היה מקום לדיפלומטיה – הקוורטט מילא את מקומו. חברות הקוורטט קיימו פגישות רבעוניות ופרסמו הצהרות משותפות, והרוסים היו שותפים מלאים למשא ומתן. הם היו קונסטרוקטיביים והצהרות יצאו תמיד בהסכמה מלאה. גם לאחר שחמאס השתלט על עזה, הרוסים חתמו על הצהרת הקוורטט, אם כי בנפרד הם עדיין נפגשו עם חמאס.

בשנת 2011 עבדתי עם טוני בלייר, ראש ממשלת בריטניה לשעבר, שבאותה עת שימש נציג האיחוד האירופי בקוורטט, וגיבשנו מערך פרמטרים שממשל אובמה והאיחוד האירופי הסכימו לו. בלייר ניהל משא ומתן עם הרוסים, שלמעשה ייצגו את נשיא הרשות הפלסטינית מחמוד עבאס (אבו מאזן). אבו מאזן לא הסכים לפרמטרים הללו, משום שבהקדמה של מסמך הפרמטרים נכתב שמטרתו היא "שתי מדינות לשני עמים" – ישראל היא מדינת הלאום של העם היהודי ופלסטין היא מדינת הלאום של העם הפלסטיני. אבו מאזן לא הסכים לומר זאת, והרוסים גיבו אותו. הם כן לחצו עליו לחזור לשיחות, אבל תמכו ברצון שלו להטיל וטו על הפרמטרים כבסיס למשא ומתן, אלא שזה היה חסר משמעות ללא הבסיס. הרוסים ניסו למצוא בסיס אלטרנטיבי, כגון החלטה 181 של העצרת הכללית, מה שלא היה מקובל על ישראל. בסופו של דבר הוסכם לחדש את המשא ומתן ללא הפרמטרים.

הרוסים אכן יכולים להשפיע בנקודות מסוימות, השאלה היא אם ההשפעה תהיה חיובית או שלילית. אם יש לך יכולת ליצור השפעה שלילית, זה כמובן נותן לך מנוף מסוים, משום שכך יש לאחרים סיבה לנסות

לשכנע אותך לא לעשות דברים מסוימים. הרוסים שמרו במכוון על מערכת יחסים עם ארגונים כמו חמאס וחזבאללה, ולדעתי הם עשו זאת כדי להחזיק באפשרויות שברור כי אין לנו. אנחנו הרי לא ננהל יחסים עם ארגונים כאלה, מכיוון שלא נרצה לתת להם לגיטימציה על ידי הכרה בהם. באופן תאורטי, הרוסים תמיד יכולים לבוא לישראלים ולומר 'הנה ההשפעה שיש לנו', אבל אין הרבה דוגמאות לכך שהרוסים השתמשו בהשפעה שלהם על חזבאללה או חמאס באופן ששירת את האינטרסים של ישראל. הם מעולם לא מילאו תפקיד מרכזי. בכל פעם שהיה עימות, הרוסים לא היו אלה שהובילו את המשא ומתן לגיבוש הפתרון.

כשמגיעים לסוגיה הפלסטינית, אני לא יכול לחשוב על דוגמה אחת שבה הרוסים מילאו תפקיד מתווך כלשהו. אילו רצו להיראות כבעלי תפקיד, היו יכולים להתנות את המשך יחסיהם עם השחקנים הפלסטינים בשינוי גישתם בסכסוך, אבל הם לא עשו זאת. יש בידי הרוסים אופציה לפגוע ביחסים עם הארגונים הפלסטיניים מכיוון שכך יש להם מנוף השפעה פוטנציאלי על הארגונים האלה, אבל אין ממש דוגמאות לכך שהם השתמשו בקשרים שלהם למטרות חיוביות, או אפילו למטרות שליליות.

העורכים: מה תוכל לספר על תהליך בניית האמון ביניכם לבין הסובייטים?

ד' רוס: נפגשתי עם הסובייטים מאז אמצע שנות ה-80 והייתי עד לשינוי שחל בגישה שלהם. השתתפתי ב'ועידות פגוואש' מאז שנת 1985, כשהייתי באקדמיה, והמשכתי להיפגש עם אנשים כמו יבגני פרימקוב שעמד אז בראש מכון המחקר IMEMO (המכון לחקר הכלכלה העולמית והיחסים הבינלאומיים במוסקבה), במסגרת התפקיד שמילאתי בממשל. נפגשתי גם עם אנשים ממשרד החוץ הסובייטי. כך יכולתי לראות את השתנות גישתם של הסובייטים למערב, את המעבר מדיונים שהיו לרוב בזבוז זמן לדיונים של ממש. הדיפלומטים הסובייטים נפתחו באופן חסר תקדים. בשנת 1990 הם לפתע חשו מאוד לא בטוחים לגבי עתידם. זו הייתה תקופה של תהפוכות גדולות עבורם. הרגשתי זאת ברמה האישית והאנושית, וחשתי אהדה רבה כלפיהם. כשגורבצ'וב עדיין היה בשלטון, הייתה לנו פעם פגישה במוסקבה שבה נכח גם נשיא מצרים מובארכ, שסיפר לבייקר שגורבצ'וב שאל אותו על הגישה המצרית לכלכלה ועל הדרך שבה הם מיישמים אותה. אני זוכר שאמרתי לבייקר כשיצאנו משם: "אם גורבצ'וב מבקש ממובארכ עצה בתחום הכלכלי – הם באמת בבעיה גדולה". היחסים שבניתי עם טראסנקו, עוזרו של שוורדנדזה, היו יוצאי דופן. הם היו תוצאה של בניית אמון בין-אישית ושל התהליכים הגיאופוליטיים בברית המועצות. הגענו למצב שבו היינו מכינים מראש את סדר היום של פגישות בייקר ושוורדנדזה. היינו בוחנים מה אפשר להשיג ומשערים מראש את רוב מהלך הפגישה. לאחר שסדאם חוסיין פלש לכווית וכבש אותה ב-1990, סיכמנו על שורה של סנקציות. שיתפנו פעולה באופן מלא, אולם גורבצ'וב התמודד עם התנגדות רבה מבית. באוקטובר פרימקוב נשלח להיפגש איתנו, וקיבלתי מסר סודי מטרנסנקו שאמר "תסרב לכל מה שהוא מבקש, כי הוא מנסה להציל את סדאם ולהפוך על פיה את כל מערכת היחסים בין ארצות הברית לברית המועצות. אם יצליח, הוא יחליף את שוורדנדזה בתפקיד שר החוץ הסובייטי".

טראסנקו צדק. הגישה של פרימקוב הייתה שיש להעניק לסדאם סולם לרדת מהעץ, כך שיוכל לצאת מכווית באופן שישמור על כבודו. אמרתי לפרימקוב: "ככה אתה רק תייצר לסדאם תחושת הצלחה, והוא יוכל לטעון שבזכות הפלישה וההשתלטות על כוויית הוא הרוויח. איזה מסר זה יעביר לעולם?"

העורכים: האם שיקום היחסים הדיפלומטיים בין ברית המועצות לישראל בשנת 1991 היה המשך טבעי של הפשרת היחסים האמריקאיים-סובייטיים, או שהייתם צריכים לדחוף בעדינות את הסובייטים לכך?
ד' רוס: התשובה היא כנראה גם וגם, כיוון שהדברים האלה לא קורים מעצמם. גם כשמצליחים לעשות שינוי, כל החלטה מחייבת להתגבר על התנגדות כלשהי, וזה גם מה שגורבצ'וב ושוורדנדרזה התמודדו איתו. כשהתקרבו לוועידת מדריד, שוורדנדרזה כבר לא היה בתפקיד. ארגנו הכול, אבל בייקר אמר לגורבצ'וב: "אנחנו רוצים שתהיו המארחים השותפים של הכנס, אבל לא תוכלו למלא תפקיד זה אם אין לכם יחסים עם ישראל". כך בנושא היחסים עם ישראל היה על סדר היום האמריקאי-סובייטי לאורך כל הדרך. התגובה הקבועה שקיבלנו מהם הייתה "נשקם את היחסים בזמן הנכון", אבל העובדה היא שבסוף הם עשו זאת רק רגע לפני הוועידה.

העורכים: האם הפגיעה בזכויות יהודי ברית המועצות השפיעה על יחסי ארצות הברית וברית המועצות?
ד' רוס: בתקופת ממשל רייגן היא הפכה לסוגיה מדינית משמעותית בארצות הברית, ולמרות שהושגה התקדמות רבה בנושא, פריצת הדרך האמיתית הגיעה רק בממשל הבא, כאשר גם בוש וגם בייקר החלו לראות אותה לא רק במונחים מדיניים אלא גם כחובה מוסרית. בין השנים 1989 ל-1991 זינק מספר היהודים שיצאו מברית המועצות. בסוף זה יצר לנו בעיה, משום שבוש לא רצה לתת ערבויות להלוואה שלדעתו הייתה מתגלגלת בסופו של דבר לבניית התנחלויות לקליטת עולי ברית המועצות. גורבצ'וב לא הוטרד מעזיבת היהודים אלא עסק בטרנספורמציה הפנימית במדינה הסובייטית, כך שהרבה מהעבודה נעשה מראש, וגורבצ'וב כבר קיבל החלטות עקרוניות והיה במסלול ליישם אותן. אנחנו היינו שם רק בחלק האחרון ועזרנו לקבע את ההחלטות. גורבצ'וב הבין שחלק מהעזרה שהוא זקוק לה מהאמריקאים, כמו יחסי סחר חדשים, לא תתאפשר ללא פתיחת השערים. זה היה מנוף טוב עבורנו: 'אם אתה רוצה שנוכל ללכת לקונגרס, לא נוכל לעשות זאת אלא אם תפתח את השערים'.

העורכים: עד כמה ברית המועצות הייתה מחויבת למניעת תפוצה של נשק גרעיני, ועד כמה רוסיה מחויבת לכך כיום? אם איראן תיעשה גרעינית, האם רוסיה תעצור אותה?

ד' רוס: אני חושב שהסובייטים היו מחויבים למניעת נשק גרעיני, משום שאי-הוודאות הייתה רבה מדי. אופי האימונים שעלולים היו להתפרץ, בייחוד בפריפריה הסובייטית, היה רחב היקף, ובמובנים מסוימים הגרעין נתפס כבעיה גדולה יותר עבורם מאשר עבורנו. לכן אני חושב שזו לא הייתה רק עמדה רשמית אלא היה חשש אמיתי שהגרעין מאיים, ולפיכך הם כן העדיפו את הגישה של מניעת תפוצה של נשק גרעיני.

קשה לי לענות מה התוקף של עמדה זו היום, כי מצד אחד הנשיא פוטין מבין שאיראן עם נשק גרעיני היא ממש לא אינטרס רוס, אך מצד שני אני לא בטוח מה הוא מוכן לעשות כדי למנוע זאת. אני חושב שהוא אוהב את הנוסחה של מדינות ה-1+5. נוח לו שהוא יכול לומר לאיראנים: 'אנחנו לא יכולים לעצור את ארצות הברית, אנחנו שם כדי לעזור לכם להגן על האינטרסים שלכם, אבל אתם צריכים להקל עלינו'. עם זאת, יש יותר מסיבה אחת לכך שהרוסים לא רוצים שלאיראנים יהיה נשק גרעיני. הם מבינים שזה יגביר את המרוץ לגרעין של אחרים, ושמצב כזה עלול לעורר התפשטות של נשק גרעיני במזרח התיכון, שהיא מסוכנת. פוטין רואה באסלאם הרדיקלי איום, ובאמת חושש שגורמים רדיקליים ישימו ידם על נשק גרעיני, למשל במקרה

של קריסת מדינה. זה לא שהוא חושב שאיראן הולכת להתפרק, אלא הדאגה היא ממה שדבר כזה עלול לעורר באזור.

העורכים: ניהלתם משא ומתן עם הסובייטים על חיסול הקטגוריה של טילים לטווח קצר ובינוני, שיכלו לשאת נשק גרעיני. האם ישראל נחשבה לנקודת מחלוקת בשיחות אלה?

ד' רוס: עבור אנשי בקרת הנשק ומניעת התפוצה של נשק גרעיני בצד שלנו – ישראל היוותה בעיה. הם היו מעלים אותה והעניינים היו יכולים להסתבך. בה בעת, ברמה המדינית לא הייתה בעיה אבל הסוגיה עלתה, בחלקה מצידנו, כי אנשים הרגישו שצריך להעלות את זה. לדעתי, בעיני הסובייטים היא מעולם לא נתפסה כבעיה רצינית, אלא רק מנוף אפשרי במשא ומתן. הם היו מעלים את זה רק אם רצו להשפיע עלינו או לדחוק אותנו לפינה בנושא מסוים.

העורכים: כיצד היית מתאר את יחסה של רוסיה כלפי ישראל בתקופת נשיאותו של פוטין?

ד' רוס: אם מסתכלים על ההקשר הרחב של מערכת היחסים הרוסית-ישראלית בממשל פוטין, מתקבלת תמונה מורכבת. מצד אחד, פוטין עדיין רואה בכל יהודי ברית המועצות לשעבר שחיים כיום בישראל אזרחי רוסיה. מצד שני, אני סבור שהוא מעריך את כוחה של הישראל. פוטין רוצה יחסים מאוזנים, וזה השינוי ביחס של רוסיה לישראל לעומת היחס של ברית המועצות. לסובייטים לא היה עניין ביחסים מאוזנים, הם רצו ליצור את הדיכטומיה הזו של 'אנחנו עם הערבים והאמריקאים עם ישראל'. עם זאת, פוטין רואה בישראל שחקנית חשובה והוא מעוניין שתהיה לו יכולת כלשהי להשפיע עליה, אבל הוא גם רואה הרבה אינטרסים אחרים באזור ולכן רוצה דריסת רגל בכל מחנה, מה שמעולם לא היה בעבר.

אם נחזור למלחמה עם חזבאללה ב-2006 – ישראל לכדה אז מגוון כלי נשק כמו טילי קורנט נגד טנקים, וברור היה שהרוסים הם שמכרו אותם לסורים, שבהמשך העבירו אותם לידי חזבאללה. הרוסים דרשו הוכחות, אך המשיכו להכחיש גם אחרי שישראל הציגה להם אותן. התנהגות זו דומה למה שראיתי בשנות ה-80, אבל כאן זה היה 2006 וזה היה פוטין. וכמובן, ראינו כיצד פוטין הכחיש את השימוש של אסד בנשק כימי.

לכן ברור שבסוריה יש סוג של משחק כפול מהצד הרוסי. לפוטין נוח שהישראלים יגבילו את היכולת של איראן לפעול בסוריה, אבל הוא כופה הגבלות גם על ישראל. כאשר טילי ההגנה האווירית הסורית הפילו את המטוס הרוסי (15 חיילים נהרגו), ישראל הוכיחה להם שהמטוס הישראלי כבר חזר לישראל. פוטין שתק, אבל נתן למשרד ההגנה שלו להטיל את מלוא האשמה על ישראל. זו דוגמה לכך שיש ערוץ תיאום, אבל הוא טקטי ומתייחס אך ורק למבצעים. ישראל זקוקה מן הסתם ליחסים עם רוסיה. היא חייבת לשמור על הערוץ הרוסי, וזה גם מתאים לפוטין. פוטין רוצה להיות במצב שבו יש לו מנופים, אבל ישראל משרתת גם את האינטרסים שלו כי הוא לא מעוניין באיראן חזקה מדי.

במהלך שנות אובמה וגם בתקופתו של טראמפ הייתה תחושה בווינגטון שאנחנו יכולים להגיע להסכם עם הרוסים על סוריה ולגרש את האיראנים. אני חזרתי ואמרתי שאין לכך סיכוי. בישראל יש סנטימנט חזק וטבוע עמוק, שהרוסים אינם חולקים אינטרסים עם האיראנים בסוריה, ואילו אני אמרתי: "אם אתם מדברים על טווח ארוך במובן של נצח, אתם צודקים. כפי שאמר קיינס, 'בטווח הארוך כלנו מתים'. אבל אם אתם מדברים על מה שהם עושים עכשיו, המטרה של איראן היא להוציא את ארצות הברית מהאזור וזו גם המטרה

של פוטין". כך שמה שמשותף לרוסים ולאיראן גדול בהרבה ממה שהם חלוקים לגביו, ואין בכוחם לגרש את איראן מסוריה בכל מקרה.

פוטין לא רוצה למצוא את עצמו לכוד במלחמה שמתנהלת בין ישראל, חזבאללה ואיראן. אם תהיה מלחמה של ממש בין ישראל לחזבאללה – ישראל לא תסכים לספוג 3,000 רקטות ביום מבלי שאיראן תיפגע. היא תפגע באיראן. זה יהיה עימות שיסלים אנכית ואופקית במקביל, מכיוון שכל החזית הצפונית תהיה נגד ישראל, הרוסים ימצאו עצמם באמצע. לכן יש כאן בעצם אפשרות לקדם הסדרי בקרת נשק, מכיוון שלרוסים יש אינטרס להגביל את סוג הנשק שניתן יהיה להכניס לאזור, כולל ייצור מקומי של מערכות הנחיה לטילים המדויקים שיש לחזבאללה, בין בלבנון ובין של מה שנכנס לסוריה. חייבים לעשות זאת מראש, לפני שנוצר משבר, כי כשיהיה משבר זה עלול להיות מאוחר מדי. אולי פוטין יעזור לישראל כמו שעזר עם הנשק הכימי, משום שזה משרת גם את האינטרסים שלו באותו הרגע, לנסות להגיע לפתרון. האם הוא באמת רוצה שכל העסק יתפרץ כך? אני חושב שלא.

אני חושב שנדרש מנגנון רוס-אמריקאי לקידום מתווה כזה. העליתי את הנושא מול הממשל ואמרתי: "מה שאתם יכולים לעשות עם הרוסים בסוריה זה לא לרצות לפתור את הבעיה בסוריה". יש טיעון ששמעתי מאז 2011, שלפיו פוטין לא נשוי לאסד, אבל הוא כן, ואם אתם חושבים שהוא לא, אתם בעולם של חלומות. מנגד, הוא בהחלט לא נשוי לאפשרות של מלחמה שבה הוא לכוד באמצע. אם תאמצו גישה של בקרת נשק או הגבלת נשק יהיה לכך פוטנציאל, ולרוסיה יש מנוף על איראן.

העורכים: בימי ממשל אובמה, היחסים האמריקאיים-ישראליים הידרדרו לחוסר אמון ולמשבר. החל משנת 2015, כאשר הרוסים החלו להתערב בסוריה, ראש הממשלה לשעבר נתניהו קיים מגעים הדוקים עם מוסקבה, ולפחות למראית עין הרושם היה שמערכת היחסים של ישראל עם בעלת בריתה הגדולה ביותר הולכת ומידרדרת, בעוד יחסי ישראל עם רוסיה הולכים ומשתפרים. איך זה נראה אז מתוך ממשל אובמה או מושיינגטון?

ד' רוס: ברמה מסוימת, ממשל אובמה הבין מדוע נתניהו מדבר עם פוטין, שכן ישראל הייתה צריכה להיות מסוגלת להתמודד עם האימים שמקורם בנוכחות איראן בסוריה, והיא לא יכלה לעשות זאת מבלי לדבר עם הרוסים. הבעיה הייתה חוסר האמון העצום בין אובמה ונתניהו. בדרגים הגבוהים של ממשל אובמה, למעט אצל סגן הנשיא דאז ג'ו ביידן, נתניהו נתפס כרפובליקאי, והתחושה הייתה שהוא מחפש כל הזמן דרך לפגוע בממשל ולעזור לרפובליקאים. עם זאת, הייתה הבנה כי מבחינת נתניהו יש הגיון בשיחות עם פוטין על סוריה. למעשה, אני חושב שבמידה מסוימת הייתה הכרה שמה שנתניהו עושה הוא דבר חכם.

העורכים: דומה שסין תופסת את כל תשומת הלב של ממשל ביידן. האם לדעתך יש לו מספיק אנרגיות להשקיע בקשרים עם מוסקבה?

ד' רוס: צריך להסתכל על יחסי רוסיה-ארצות הברית דרך עדשת הסוגיה הסינית. זהו סוג של היפוך מקסינג'ר. בעיני קיסינג'ר, החשיבות הרבה של סין הייתה בהיותה משקל נגד לברית המועצות, ובאותה תקופה סין הייתה הרבה יותר חלשה מהסובייטים. יש נטייה לרצות להעביר קו ברור בין הרוסים לסינים, אבל יש גבול לחלוקה כזו, מכיוון שלפוטין יש אינטרסים משלו. פוטין ירצה לחבור לסינים נגדנו, או לבדוק מה אפשר להשיג מהסינים באמצעות חבירה אלינו. זו הדרך של פוטין להרוויח משני הצדדים. הבעיה היא שמה שהוא באמת רוצה

מאיתנו זה את אוקראינה, ואת זה הוא לא יקבל. אני לא יכול לומר לכם כמה פעמים שמעתי כאן בישראל, שאם רק נלך לקראתו בנושא אוקראינה, הוא ילך לקראתנו בנושא סוריה.

העורכים: אם נחזור לרעיון הדיאלוג בין ביידן לפוטין על המזרח התיכון, האם ישראל ממלאת כאן תפקיד? **ד' רוס:** עקרונית כן, כי אני חושב שבנושא זה לישראל יש צרכים משלה, לפחות בכל הקשור לסוריה ולבנון. כשאני בוחן לאן מתכנסים האינטרסים, אזי הרוסים לא רוצים מלחמה, אנחנו לא רוצים מלחמה, ישראל לא רוצה מלחמה, ולמרבה האירוניה חזבאללה ואיראן לא רוצים מלחמה – לפחות בינתיים. זה הדבר היחידי שמשותף לכולם, אבל הוא יכול להספיק להשגת סוג מסוים של הגבלות נשק או הבנות לקביעת סף לסוגי נשק מסוימים. מדי פעם פוטין מביע עניין בשלום באזור באופן שהייתי מכנה מס שפתיים. הוא לא אוהב להכניס את הראש לדברים שהוא יודע שייכשלו, ולכן הוא מעולם לא גילה עניין ממשי בקידום נושא כלשהו בין הישראלים לפלסטינים.

העורכים: מה ההמלצות שלך לממשלה החדשה בישראל בנושא רוסיה ובנושא המשולש האסטרטגי רוסיה-ארצות הברית-ישראל, והאם הן זהות להמלצות שהיית נותן לממשל ביידן?

ד' רוס: הממשלה החדשה בישראל צריכה לנקוט גישה מעשית. היא צריכה לקבל החלטות קשות ולקבוע מהן המטרות החשובות ביותר עבורה ביחס לחזית הצפונית. ראינו במהלך 11 ימי העימות עם חמאס (במבצע שומר החומות), שהרקטות שוגרו גם מלבנון. הן לא שוגרו על ידי חזבאללה, אם כי במקרה אחד הן שוגרו מאזור שנשלט לחלוטין על ידי הארגון, מה שמצביע על התרופפות של הכללים. ראינו גם מזל"ט איראני ששוגר מסוריה. החזית בצפון פעילה, ואני חושב שחלק מהשיחה עם ממשל ביידן צריך להיות: קיים סיכון ממשי להסלמה רחבה, שתגרום לעימות עם חמאס להיראות כמו משחק ילדים, ובה סיכון להתלקחות אזורית. במקום לחכות שזה יקרה ואז לנסות לכבות את העימות, כדאי לחשוב אם יש כאן מקום לדיון מועיל מבחינת ארצות הברית ורוסיה, והזדמנות לאמץ מערך הגבלות שאפשר יהיה להטיל מראש כדי למנוע תרחיש כזה. במובנים מסוימים דיון כזה עלול להיות מסובך, מכיוון שישראל טסה מעל המרחב האווירי הלבנוני כל הזמן לצורכי איסוף מודיעיני, וצריכה להיות הבנה מסוימת עם הרוסים שישראל חייבת לקבל תמונה שקופה של המתרחש לצורכי מעקב וניטור. יהיה מעניין לראות מה תהיה עמדת הרוסים בנושא, אבל לפני שמציגים יוזמה כזו צריך לבצע גישושים מקדימים – לראות קודם כול מה אפשרי ועד כמה הרוסים פתוחים לכך. לתחושותי, פוטין יגיע למסקנה שהתיאום יפעל לטובת רוסיה, לא רק משום שכך ניתן למנוע איום אפשרי, אלא גם משום שחלק ממה שפוטין רוצה מביידן זה להציב גבולות שיקבעו כי ארצות הברית אינה יכולה לעשות דברים מסוימים שפוטין לא רוצה שהיא תעשה. מובן שהוא מעוניין בהישג פוזיטיבי – לראות את הסנקציות מוסרות. הבעיה היא שהסנקציות לא יוסרו כל עוד הוא דבק במדיניותו כלפי אוקראינה. אוקראינה היא אינטרס ליבה חשוב יותר מאשר סוריה, הן עבור רוסיה והן עבור ארצות הברית.

ובכל זאת, לפוטין יש אינטרס ליצור תדמית שהוא מצליח לקצור הישגים ביחסים עם ארצות הברית, כמו גם בזירה הבינלאומית בכלל. ככל שהחיים נעשים קשים יותר ברוסיה והנסיבות הכלכליות מחמירות, הלגיטימציה שלו נשענת על הצלחותיו בחוץ. פוטין אוהב לטפח מסר שלפיו הוא מגן על הציבור הרוסי מפני איומי החוץ ומפני ארצות הברית, המנסה לתמרן את רוסיה, וככל שהוא נתפס כמי שמצליח כך הוא מרוויח. אני חושב שהאירוניה היא שברמה הכללית אפשר לומר שיש מפגש אינטרסים מסוים בין עמדותיו של ממשל

ביידן לבין הקרמלין. שניהם רוצים לבטח את מערכת יחסים מפני הידרדרות בלתי נשלטת ולהגיע לרמה מסוימת של יכולת ניבוי ויציבות. עם זאת, בעוד ביידן רוצה לשוב לסדר עולמי מבוסס כללים (rules-based international order) שאנחנו אלה שמעצבים אותם, פוטין אינו רוצה מערכת בינלאומית המבוססת על כללים אמריקאיים, והוא ימשיך לפעול כדי לשבשם.

וכך, מרחב מפגש האינטרסים נמצא בהתנגשות עם סוגיות ליבה של התחרות בין שתי המעצמות. התנגשות זו מעלה שאלות: כיצד יוצרים מספיק יציבות במערכת היחסים? כיצד להתמקד בתחומים שבהם יש אינטרס משותף שמאפשר פעולה מעשית, ואיזו מציאות תיתן רמת ביטחון גבוהה יותר לכל צד? ביידן גם ישאף להרחיק מעט את רוסיה מסין, ופוטין מספיק חכם כדי להבין שזו נקודת מינוף מעניינת עבורו. מבחינתי כל זה עדיין מחזיר אותנו למצב של 'יש לכם אינטרסים משותפים – נצלו אותם'. אני חושב שבמקרה הזה הימנעות ממלחמה אזורית במזרח התיכון היא אינטרס משותף, כך שאני רואה כאן פוטנציאל. לדעתי ישראל יכולה למלא כאן תפקיד, מכיוון שהיא יכולה לדבר עם שני הצדדים ולדון עימם איך למנוע יחד תרחיש כזה.

* דניאל ראקוב קיים את הראיון ב־15 ביוני 2021 והכין אותו לפרסום בסיועה של צליל קולנגי, מתמחה במכון למחקרי ביטחון לאומי. ארז פישר מהמכון למחקרי ביטחון לאומי תיעד את הראיון.

בעד כינונו של דיאלוג משולש בין ישראל, רוסיה וארצות הברית

תומאס גרהאם

ההכרה בכך שהתחרות האסטרטגית האמריקאית-רוסית היא שיטתית, נטועה באינטרסים עמוקים ואינה בת־חלוף מחייבת את שתי המעצמות לחשוב על מנגנון שיאפשר שיתופי פעולה במקומות שבהם מתקיים מפגש אינטרסים ביניהן, לצד המשך התחרות. כחלק מזה מוצע לכונן מארג של ערוצי הידברות, ובתוכם ערוץ עבור המזרח התיכון. מפגש היועצים לביטחון לאומי של ישראל, ארצות הברית ורוסיה בקיץ 2019, שלא היה לו בינתיים המשך, יכול להוות בסיס מוצלח להידברות בין המעצמות העולמיות. אם יחודש הדיאלוג המשולש, הוא יידרש להתמקד לא רק בסוגיה הסורית אלא גם לכלול את אזור המפרץ הפרסי, את חצי האי ערב, את מזרח הים התיכון ואת הסוגיה הישראלית-פלסטינית – האזורים שבהם שלוש המדינות פועלות באופן אקטיבי למימוש האינטרסים שלהן.

ב־25 ביוני 2019 התקיים בירושלים בפעם הראשונה מפגש משולש בין היועצים לביטחון לאומי של ישראל, רוסיה וארצות הברית, על מנת לבחון את המצב בסוריה. המפגש נערך בתקופה של מתח גובר והולך בין ארצות הברית לאיראן, והאחרונה הייתה הנושא העיקרי על סדר היום. אין זה מפתיע כי לא נרשמה תמימות דעים בין המשתתפים. במסיבת עיתונאים דחה ניקולאי פטרושב, מזכיר מועצת הביטחון הרוסית, את העמדה הישראלית והאמריקאית שלפיה איראן היא האיום העיקרי על ביטחון האזור, וציין כי איראן ממשיכה להיות "בעלת ברית ושותפה" של רוסיה (Gross, 2019).

אף על פי כן, לפי הדיווחים השיחות הלא־פומביות התנהלו היטב. פטרושב אמר כי שלושת הצדדים הסכימו במידה רבה על התוצאה הסופית שאותה היו רוצים לראות בסוריה, אך נדרשו דיונים נוספים בעניין הצעדים הקונקרטיים שיש לנקוט (Ontikov, 2019). עמיתו האמריקאי ג'ון בולטון אמר כי שלושת היועצים לא הגיעו לפגישה בציפייה כי יעלה בידם לפתור בעיות רבות, אולם לדבריו הפגישה עזרה לכולם להבין את העמדות השונות (Kershner, 2019). הישראלים מצידם היו גאים על אירוח הדיון התלת־צדדי ועל כך שהיועץ לביטחון לאומי שלהם השתתף בה כשווה בין שווים. עובדה זו רק העצימה את יוקרתם בדיפלומטיה הבינלאומית. עם זאת, ההתחלה המבטיחה לא הניבה דבר. בולטון הודח מתפקידו כיועץ לביטחון לאומי בספטמבר אותה שנה, ואילו ישראל נכנסה לתקופה של ממשלות קצרות מועד. עד כה לא התקיימה פגישת המשך, אף כי הרעיון מוסיף להעסיק לפחות את הצד הישראלי (RIA, 2021). כמו כן, לא היה כל איתות לכך ששלושת הצדדים מאמינים כי דיאלוג משולש זה עשוי להתפתח ולהפוך לערוץ קונסטרוקטיבי לניהול היחסים או המורכבויות של המזרח התיכון. האם הם מחמיצים הזדמנות, בייחוד בתקופה שבה ממשל ביידן וממשלת בנט הולכים ומתייצבים?

דיאלוגים משולשים ביחסים בין ארצות הברית ורוסיה

בסתיו 2020 הציעו דימיטרי טרנין, מנהל מרכז קרנגי במוסקבה, וכותב שורות אלה מודל חדש ליחסים בין ארצות הברית לרוסיה (Graham et al., 2020). יצאנו מנקודת הנחה כי העימות בין שתי המדינות הוא שיטתי ונטוע בחילוקי דעות עמוקים ביחס לעקרונות הסדר העולמי, אינטרסים גיאופוליטיים מתנגשים וערכים סותרים. לכן, היחסים ביניהן צפויים להישאר תחרותיים ובעלי אופי של עימות לפרקים במשך זמן רב בעתיד. עם זאת, טענתנו הייתה כי ביכולתן של מוסקבה וושינגטון לחתור באופן ריאליסטי להתחרות זו בזו בריסון הדדי, ואף לשתף פעולה במספר מוגבל של אתגרים בינלאומיים.

המודל שהצענו דומה לדטנט של שנות ה-70, אך עם הבדלים מהותיים. ההבדל החשוב ביותר הוא שהעולם נעשה יותר ויותר רב-מוקדי ולא דו-קוטבי, ושהיחסים בין ארצות הברית וסין החליפו את יחסיה של ארצות הברית עם רוסיה כציר המרכזי בזירה הכלל-עולמית. אנחנו סבורים כי הסגנון הדיפלומטי מצריך שינוי בהתאם. כתבנו שאם התחרות אינה עוד דו-קוטבית, אזי הדיפלומטיה אינה יכולה עוד להיות אך ורק, או אף ברובה, דו-צדדית. יחסים דו-צדדיים צריכים להיות מובנים במסגרת רב-צדדית. מובן שרוסיה וארצות הברית השתתפו לעיתים קרובות במה שאנו יכולים לתאר כ"קואליציות אד הוק של השחקנים החיוניים" על מנת לטפל בבעיות קונקרטיות, שיחות ה-P5+1 בנושא איראן הן דוגמה אחת לכך. כעת עלינו להפוך קואליציות כאלה לדבר שבשגרה ולהרחיבן כך שיכללו דיונים נרחבים יותר בסוגיות אסטרטגיות וביחס לארכיטקטורה אזורית. המשכנו וטענו כי היתרון הטמון בדיאלוגים ממוקדי נושא ורב-צדדיים כאלה הוא כי הם מצמצמים את ההשפעות השליליות של האסימטריה בין ארצות הברית ורוסיה, מעשירים את הדיונים ובעלי סיכוי רב יותר ליצור רעיונות שאפשר יהיה ליישם בפועל, משום שהמדינות החשובות הקשורות לסוגיה מסוימת מעורבות בתהליך מראשיתו.

אנחנו מכירים בכך שרבים מהדיאלוגים הללו אינם בשלים לשיח רשמי והם מתנהלים בצורה הטובה ביותר באופן בלתי רשמי בערוצים של מומחים – באופן אידיאלי בתמיכה רשמית. גישה זו תקדם מעין שותפות פרטית-ממשלתית לניהול היחסים בין ארצות הברית ורוסיה ותעזור בגיוס התמיכה הציבורית הדרושה לצורך הצלחתה ארוכת הטווח של כל יוזמה באשר היא. התוצאה הסופית תהיה רשת של מפגשים רב-צדדיים, רשמיים ובלתי רשמיים כאחד, אשר ייצבו את היחסים בין ארצות הברית ורוסיה וירסנו את התחרות.

ישראל, רוסיה וארצות הברית

אחד הדיאלוגים המשולשים שהמלצנו על קיומם היה דיאלוג עם ישראל בנושא המזרח התיכון. במובנים רבים ישראל היא השותפה האידיאלית עבור ארצות הברית ורוסיה. אפשר לטעון כי היא המעצמה האזורית המובילה במזרח התיכון כיום: לצבא שלה אין תחרות; כלכלתה היא המורכבת והמגוונת ביותר באזור; אין עוררין על מעמדה המוביל בתחום הטכנולוגיה המתקדמת, לרבות בתחום הסייבר; 'הסכמי אברהם' וקשריה המתהדקים עם ערב הסעודית מעידים על השפעתה ההולכת וגוברת, בתקופה שבה מדינות ערב המתונות מתמודדות עם האיום המתגבר מצידה של איראן. חשוב מכול, ישראל נהנית מיחסים טובים באופן יוצא מן הכלל עם ארצות הברית ורוסיה כאחת, ויש לה אינטרס חשוב למנוע מן היריבות ביניהן להתלקח באופן שיערער ביתר שאת את היציבות בסביבתה.

אין צורך להכביר מילים בעניין הקשרים בין ארצות הברית וישראל. ארצות הברית היא תומכת נלהבת בישראל מאז הקמתה ב-1948 ושותפה חסרת תחליף המסייעת לישראל בניהול יחסיה עם שכנותיה הערביות הקרובות מאז מלחמת ששת הימים. היא מעניקה לישראל סיוע צבאי וכספי ניכר וגיבוי דיפלומטי חיוני באו"ם ובמקומות אחרים. ב-1987 הגדירה ארצות הברית את ישראל כבעלת ברית עיקרית מחוץ לנאט"ו, וזו המדינה היחידה פרט למצרים הנהנית ממעמד זה במזרח התיכון. מעת לעת צצו ביניהן מתחים, לדוגמה על רקע פעילות ההתנחלות הישראלית בגדה המערבית, אולם התמיכה האמריקאית הכוללת בעצמאותה של ישראל ובזכותה להגנה עצמית היא בלתי מעורערת.

יחסיה של ישראל עם רוסיה מתנהלים במסלול שונה לחלוטין. ברית המועצות הייתה המדינה הראשונה שהכירה בישראל כמדינה עצמאית ב-1948. היא תמכה בחלוקת ארץ ישראל ובהקמתה של מדינה יהודית, בשעה שארצות הברית עוד היססה בנושא זה. הסיבה לכך נעוצה במידה רבה בשיקוליה הגיאופוליטיים של מוסקבה. מכיוון שברטיניה, שהייתה בעלת המנדט בארץ ישראל, התנגדה להכרזת העצמאות של ישראל, ההכרה הסובייטית נועדה לשחוק את ההשפעה הבריטית ולבסס דריסת רגל של ברית המועצות באזור, כולל במזרח הים התיכון, שם החלו העימותים הראשונים במסגרת המלחמה הקרה, ביוון ובטורקיה (Kramer, 2017). עם זאת, עד מהרה החלו יחסיה של ישראל עם ברית המועצות להידרדר. יחסם הנלהב של היהודים הסובייטים כלפי ישראל והתגברות הציונות בברית המועצות הזינו את הפרנויה של סטלין. הוא פתח בקמפיין אנטישמי הרסני ששיאו היה ב'משפט הרופאים' שבו הואשמו רופאים יהודים כי קשרו להתנקש בחייהם של מנהיגי ברית המועצות, וסטלין ביניהם. ואולם לא היה זה השינוי בגישתה של מוסקבה בלבד שכרסם ביחסים. מנהיגי ישראל עצמם העדיפו קשרים הדוקים יותר עם המערב, וארצות הברית החלה לנהל מגעים אקטיביים יותר עם ישראל, במידה רבה כמשקל נגד להשפעה הסובייטית (Kramer, 2017).

הקשרים הסובייטיים-ישראליים הגיעו לנקודת שפל ב-1967, כאשר מוסקבה ניתקה את היחסים בעקבות מלחמת ששת הימים והשליכה את יהבה על המשטרים הערביים הרדיקליים. האיום הגדול ביותר על ישראל היה התמיכה הדיפלומטית והצבאית שהעניקה מוסקבה למצרים במהלך מלחמת ההתשה בשנים 1967-1970. פעילות דיפלומטית אמריקאית זריזה דחקה בסופו של דבר את מוסקבה לשוליים בתהליך השלום הישראלי-מצרי לאחר מלחמת יום הכיפורים, תוך שחיקת חשיבותה בחשיבה הביטחונית-אסטרטגית הישראלית. המצב החל להשתנות רק עם עלייתו לשלטון במוסקבה של מיכאיל גורבצ'וב ב-1985. ברית המועצות חידשה בסופו של דבר את היחסים הדיפלומטיים עם ישראל זמן קצר לפני התפרקותה ב-1991. מעט השתנה בשנות ה-90, כאשר רוסיה עברה משבר כלכלי-חברתי ופוליטי עמוק ונסוגה למעשה מן המזרח התיכון. המצב השתנה בעקבות עליית פוטין לשלטון לקראת סוף שנת 1999, שהעניק עדיפות עליונה לשיקום מעמדה של רוסיה כמעצמת עולמית מובילה. פירושו של דבר היה מתן קדימות לעמידה מחדשת על האינטרסים של רוסיה באזורי הפעילות האסטרטגיים המסורתיים שלה, קרי באירופה ובמזרח התיכון. ראשית, פוטין שיקם את יחסיה של רוסיה עם סוריה – מדינת חסות שלה משכבר הימים. שנית, הוא הגביר את שיתוף הפעולה עם איראן בתחום האנרגיה הגרעינית לשימושים אזרחיים והאיץ את בניית הכור הגרעיני האיראני בבושר. בה בעת הוא פעל לשים קץ לפעילויות איראניות בתוך רוסיה, אשר עוררו חשש כמקדמות

תפוצת טכנולוגיות שעלולות לקדם פרויקטים של נשק בלתי קוננוציונלי. "שיתוף הפעולה הצבאי-טכני" עם איראן, קרי, מכירת נשק רוסי, הואץ אף הוא.

שיקום מעמדה של רוסיה במזרח התיכון כלל גם פנייה לישראל. פוטין הבין כי הקהילה הגדולה של יהודים יוצאי ברית המועצות לשעבר בישראל פתחה בפניו הזדמנות אסטרטגית לפיתוח קשרים קרובים יותר עם המדינה החזקה ביותר במזרח התיכון, ואולי אף לשחוק – גם אם במעט – את ההשפעה האמריקאית עליה. לשם כך ערך פוטין ב־2005 את הביקור הראשון אי פעם של מנהיג רוסי בישראל, במטרה הברורה להרחיב את פרופיל המעורבות הרוסי באזור (הוא ביקר גם במצרים). אומנם הישראלים היו מודאגים מקשריה של רוסיה עם סוריה ואיראן, אולם פוטין זכה לקבלת פנים חמה, נפגש עם ראש הממשלה אריאל שרון וערך ביקור מרגש ביד ושם (Myre, 2005). הייתה זו תחילתו של מאמץ רוסי אקטיבי לחיזוק הקשרים עם ישראל, שנמשך עד עצם היום הזה, חרף חילוקי הדעות הנמשכים בדבר קשריה של מוסקבה עם סוריה ואיראן.

ב־2015, ההתערבות הדרמטית של פוטין בסוריה למען הצלת משטרו הקורס של בשאר אל-אסד חוללה שינוי בנוף הגיאופוליטי האזורי. רוסיה שבה למזרח התיכון כשחקנית ראשית, לראשונה מאז ימי המלחמה הקרה, תוך שהיא מנצלת את אובדן האמון של מדינות האזור בושינגטון, בעקבות פרשנותה השגויה של ארצות הברית לאירועי 'האביב הערבי'. חוסר הרצון האמריקאי להתערב באופן אקטיבי בענייני המזרח התיכון נחשף במערומיו ב־2013, בעקבות כישלונו של הנשיא ברק אובמה במימוש איומו להגיב כנגד משטר אסד, אם זה יעשה שימוש בנשק כימי נגד יריביו. בנקודה זו הציל פוטין את אובמה בהעלותו הצעה לפעולה אמריקאית-רוסית משותפת להשמדת הנשק הכימי שבידי אסד, שאותה אובמה קיבל בחפץ לב (Graham, 2013). ההתערבות הצבאית של רוסיה בסוריה בשנת 2015 רק חיידה את הניגוד בינה לבין ארצות הברית. בניגוד לארצות הברית, רוסיה הייתה מוכנה לפעול באופן החלטי כאשר האינטרסים שלה הועמדו בסיכון. היא לא נטשה את בעלות בריתה ולא התעלמה מהתחייבויותיה אף כאשר ארצות הברית נטשה את שותפיה משכבר הימים, שהבולט בהם היה נשיא מצרים לשעבר חוסני מובארכ (Graham, 2015). בעקבות זאת זכתה רוסיה מחדש במעמד של אחת המעצבות הגיאופוליטיות החשובות במזרח התיכון.

להתערבות הרוסית בסוריה היו גם השלכות מרחיקות לכת על יחסיה עם ישראל. למעשה היא יצרה גבול צבאי בין שתי המדינות, שהצריך עיסוק מתמיד ב"מניעת חיכוך" (deconfliction) בין הצבאות במרחב האווירי הצפוף מעל סוריה, שהיה מקופל בו סיכון לקרע ביחסים שאיש מהצדדים לא רצה בו. ההתערבות אף חייבה את מוסקבה לנהל במיומנות את יחסיה עם ישראל, אויבתם המושבעת של איראן וחזבאללה – שותפיה של רוסיה בהצלת משטר אסד. ככלל, מוסקבה העלימה עין מהפעילות הישראלית נגד הכוחות האיראניים וחזבאללה בסוריה. היא גם ניסתה, בהצלחה חלקית בלבד, להשאיר את הכוחות האיראניים הרחק מהגבול הסורי-ישראלי ברמת הגולן.

עם זאת, מאמצי "מניעת החיכוך" רחוקים מלהיות מושלמים. באירוע החמור ביותר שזכה לפרסום, אנשי צבא רוסים האשימו בספטמבר 2018 את ישראל בביצוע תמרון מול החוף הסורי, שגרם לסוללות ההגנה האווירית הסוריות להפיל בשוגג מטוס רוסי מדגם Il-20 ולהביא למותם של כל חמשה-עשר אנשי הצבא על סיפונו. צה"ל הביע צער על התקרית, אך תלה את האשם בסוריה באופן בלעדי. פוטין עצמו נאלץ להתערב על מנת לנטרל את המשבר המתלקח, תוך שהוא פוטר את ישראל מאחריות ותולה את האשם ב"שרשרת

סרגית של נסיבות מקריות" (BBC, 2018; Halbfinger et al., 2018). עובדה זו רק הדגישה את מחויבותו לשמירה על קשרים טובים עם ישראל. זאת למרות שהעניק למשרד ההגנה שלו חופש פעולה מסוים לנהל קמפיין לחץ נגד ישראל למשך מספר חודשים.

בעוד יחסיה של ישראל עם ארצות הברית נטוים באינטרסים ובמחויבות לערכים ולעקרונות דמוקרטיים משותפים, יחסיה עם רוסיה הם מלכתחילה מבוססי אינטרס בלבד. מציאות זו באה לידי ביטוי מובהק יותר מאז 2015. ישראל, המתמודדת עם מאמצי דה־לגיטימציה וניסיונות בידוד בינלאומיים, מעריכה את התועלת הנוספת מיחסי עבודה תקינים עם רוסיה. בצדק או שלא בצדק, פקידים ישראלים גם מאמינים כי הקשרים עם מוסקבה מעניקים לישראל מידה מסוימת של מינוף ביחס לאיראן וערוץ העברת מסרים בלתי פורמלי אפשרי לטהראן. בפרט, ישראל סבורה כי נוכחותה של מוסקבה בסוריה מגבילה את השאיפות האיראניות במרחב רגיש מבחינה ביטחונית. מוסקבה מצידה משתמשת בקשריה עם ישראל להרחבת חופש התמרון שלה באזור, שכן קשרים אלה מעניקים לה מינוף מוגבר מול מדינות ערב ואיראן. הקשר עם ישראל גם עוזר לרוסיה בערעור המאמצים האמריקאיים לבודדה בזירה הבינלאומית. ישראל, לדוגמה, נמנעת מהטלת סנקציות על רוסיה בגין פעולותיה באוקראינה ומגינני הסיפוח של חצי האי קרים. לפחות בשלב זה, לאף אחת מן המדינות אין סיבה לוותר על היחסים החמים.

דיאלוג משולש מחדש?

מהם הסיכויים להחייאתו של הדיאלוג המשולש האמריקאי-רוסי-ישראלי בנסיבות אלה? נראה כי לישראל ולרוסיה יש הרבה מה להרוויח מדיאלוג כזה. לישראל הוא יעניק הזדמנות לחזק את מעמדה כשחקנית דיפלומטית, כפי שקרה במפגש המשולש הראשון של היועצים לביטחון לאומי בקיץ 2019. עבור רוסיה תהיה זו ראייה נוספת להשפעתה הגוברת באזור, שתציג אותה כשווה במעמדה לארצות הברית. אפשרות זו היא הניצבת מאחורי ההתלבטות המובנת של וושינגטון אם לקחת חלק בערוץ כזה: היא אינה רוצה לבטא הכרה בתפקידה של רוסיה כמעצמה חיצונית חשובה במזרח התיכון. ואולם זוהי כבר עובדה: רוסיה הפכה למעצמה כזאת, ואין הגיון רב בהתעלמותה של וושינגטון ממצאות זה. יתרה מזאת, רצונה הברור של ארצות הברית לצמצם את מעורבותה במזרח התיכון על מנת שתוכל להתמקד באתגרים אסטרטגיים חשובים יותר, בייחוד במזרח אסיה, ומאמציה החוזרים ונשנים של מוסקבה למלא את החללים שנוצרו בשל כך ממחיישים מציאות זו ביתר שאת.

לאור זאת, השאלה החשובה אינה אם על וושינגטון לערב את מוסקבה בתהליך חדש. השאלה היא: האם שתי המדינות מסוגלות לנהל את היריבות ביניהן בדרכים שלא יגרמו להגברת מתחים ולא יערערו עוד יותר את היציבות ההפכפכה במזרח התיכון? מסגרת תלת־צדדית עם ישראל יכולה לתרום תרומה חשובה בהקשר זה. סדר היום של דיון תלת־צדדי אינו נדרש להתמקד בסוגיה הסורית כמו ב־2019, אלא הוא חייב לכלול את אזור המפרץ הפרסי, את חצי האי ערב, את מזרח הים התיכון ואת הסוגיה הישראלית-פלסטינית – האזורים שבהם שלוש המדינות פועלות באופן אקטיבי למימוש האינטרסים שלהן. חרף היריבויות, שלוש המדינות ימצאו מטרות משותפות שעליהן יוכלו להגיע להסכמה, אף אם לא על הדרך להשיגן.

בתור התחלה, לכל השלוש אינטרס משותף לא לערער ביתר שאת את היציבות באזור, ולאף אחת מהן אין אינטרס ליצור דומיננטיות של מדינה אחת בו. בניגוד לחלק ניכר מן הפרשנויות במערב, שיתוף הפעולה של רוסיה עם איראן אינו אסטרטגי אלא חלק מ"תן וקח", שבמסגרתו רוסיה מקדמת את האינטרסים שלה בסוריה, והשתיים פועלות נגד פאקס אמריקנה (סדר אזורי בדומיננטיות אמריקאית) במזרח התיכון. פנייתה של רוסיה למעצמות אזוריות נוספות – מצרים, ישראל, טורקיה וערב הסעודית, שאף אחת מהן אינה ידידה של איראן – מסמנת בבירור את מגבלות התמיכה שלה בטהראן. מכאן שהדיון בחזון של כל אחת משלוש המדינות ביחס למאזן הכוחות היציב באזור עשוי להניב הבנה בדבר הדרך האפשרית לרסן את שאיפותיה של איראן, תוך המשך ההכרה באינטרסים הלגיטימיים שלה.

באופן דומה, שלושת הצדדים יכולים לקיים דיון בונה על תוכנית הגרעין של איראן. לשלוש המדינות אינטרס משותף – למנוע מאיראן להשיג נשק גרעיני. למען הסר ספק, המדינות הציגו הערכות סותרות מאוד בדבר מטרותיה ויכולותיה של איראן, ובניגוד לשתי המדינות האחרות, ישראל רואה בתוכנית הגרעין של איראן איום קיומי. עם זאת, ישראל, רוסיה וארצות הברית עשויות להגיע להסכמה מינימלית סבירה כלשהי בדבר הסדרי הביטחון הנדרשים על מנת להקל את חששותיה של ישראל ולהפחית את הסיכון למבצע צבאי ממושך, הכרוך בסיכון למלחמה נרחבת יותר שמטרתה להרוס את מתקני הגרעין של איראן.

הדיון על איראן יכלול בהכרח חילופי דעות בנושא הטרור. אף על פי ששלוש המדינות מכריזות כי הן מתנגדות לטרור, הן נבדלות זו מזו בהערכת האיום ובהגדרות של ארגוני הטרור. רוסיה מתנגדת בעקשנות לכלול את חמאס ואת חזבאללה ברשימה, וחזבאללה הוא שותף חיוני של רוסיה בסוריה. מוסקבה מאשימה את ארצות הברית בתמיכה בטרוריסטים סונים הפועלים נגד נשיא סוריה אסד, חרף העובדה כי כוחות אמריקאיים הם שהובילו את הכרעת דאע"ש, ארגון טרור חסר רחמים בעיני מוסקבה וושינגטון כאחת. אף על פי כן, מוסקבה הייתה מוכנה לפעול לריסון פעילות חזבאללה ולהעלים עין מפעולות ישראליות נגד הארגון בסוריה, על מנת לשמור על יחסיה עם ישראל. לכל הפחות, דיון תלת-צדדי עשוי לאפשר לכל אחד מהם להבין טוב יותר את החששות של הצדדים האחרים, מה שעשוי להוביל לריסון רב יותר במגעיו כל אחד מהם עם הקבוצות הנחשבות טרוריסטיות בעיני השותפות לשיח המשולש.

הסוגיות הקשורות לאיראן הן ללא ספק הבערות מכולן, ושלוש המדינות ירצו להקדיש להן את מרבית תשומת הלב. אולם יש לפחות שתי סוגיות נוספות שחייבות להיות על סדר היום: מזרח הים התיכון והסכסוך הישראלי-פלסטיני. התחרות ההולכת וגוברת לפיתוח משאבי אנרגיה במי האגן המזרחי של הים התיכון טומנת בחובה פוטנציאל לערעור היציבות באזור. זאת בהתחשב בסכסוכים הנמשכים בלוב ובסוריה ובמחלוקת על גבולות המים הכלכליים בין טורקיה לבין יוון וקפריסין, שמוסיפה נדבך נוסף למערכת היחסים המתוחה בין טורקיה וישראל. המחלוקת בנושא הגבולות ומשאבי האנרגיה באגן המזרחי של הים התיכון עשויה גם להגביר את התחרות בין ארצות הברית לרוסיה באזור בעל חשיבות אסטרטגית עצומה לשתי המדינות בשל המסדרונות הימיים החיוניים המתחברים לים התיכון: תעלת סואץ והמצרים הטורקיים. דיון תלת-צדדי עשוי להתמקד בניהול האחראי של התחרות הבלתי נמנעת.

אין צורך כי שלוש המדינות יעסקו בהרחבה ביחסי ישראל והפלסטינים. מוסקבה אינה ממלאת תפקיד מרכזי בתהליך השלום, משום שבו היא למעשה נדחקה לשוליים עוד בשנות ה-70. ואולם ייתכן כי אפשר

להקדיש מעט חשיבה מועילה לאופן שבו יכולות שלוש המדינות להכיל את הסכסוך ולהפחית את הסיכון לכך ששחקנים אזוריים אחרים יוכלו להשתמש בו כדי להלהיט את הרוחות ברחבי המזרח התיכון.

סיכום

מאמצים רבים הושקעו בהכנת הדיאלוג המשולש הראשון ב-2019. ייתכן כי כיום פחת התיאבון של חוגים רשמיים לנסות להחיות שיחות אלה. בפרט, ליועץ לביטחון לאומי של ארצות הברית יש סוגיות דחופות יותר לעסוק בהן, בראש ובראשונה סין. יתר על כן, בתקופה שבה ארצות הברית ורוסיה מחפשות דרכים ליצירת יחסים קונסטרוקטיביים יותר, נראה כי המזרח התיכון נמצא במקום נמוך הרבה יותר בסדר העדיפויות. עם זאת, אין פירושו של דבר כי עלינו לוותר על דיון משולש. זה בדיוק המצב שבו על הקילות המומחים בישראל, ברוסיה ובארצות הברית להתערב כדי לקדם דיאלוג העשוי לעזור בפיתוח רעיונות לקידום היציבות והביטחון באזור בעל חשיבות אסטרטגית רבה.

מקורות

- BBC News (2018, September 18). Russia blames Israel after military plane shot down off Syria. *BBC News*.
- Graham, T. (2013, September 19). For now, Putin struts on the world stage. *YaleGlobal Online*.
- Graham, T. (2015, October 6). Putin's Syria move raises profile — with risks. *YaleGlobal Online*.
- Graham, T., & Trenin, D. (2020). Towards a new model for US–Russian relations. *Survival*, 62(4), 119-134.
- Gross, J. A. (2019, June 25). In trilateral Jerusalem summit, Russia sides with Iran, against Israel and US. *Times of Israel*.
- Halbfinger, D. M., & Higgins, A. (2018, September 18). Putin calls downing of Russian plane in Syria 'tragic' and absolves Israel. *The New York Times*.
- Kershner, I. (2019, June 25). Netanyahu presses superpowers to remove Iranian forces from Syria. *The New York Times*.
- Kramer, M. (2017, November 6). *Who saved Israel in 1947?* *Mosaic*.
- Myre, G. (2005, April 29). Putin visits Israel and tries to allay its security worries. *The New York Times*.
- Ontikov, A. (2019, June 26). [In Russian] Za Ierusalimom Osaka: Rossiya, SShA i Izrail obsudili nabolevsheye [Osaka is after Jerusalem: Russia, the US and Israel had discussed the most pressing issues]. *Izvestiya*.
- RIA. (2021, October 16). [In Russian] Rossiya, SShA i Izrail' dogovorilis' provesti vstrechu glav sovbezov [Russia, the US and Israel have agreed on a meeting of heads of National Security Councils]. *RIA*.

השיח הישראלי-אמריקאי-רוסי בנושא הגבלת מכירות נשק וטכנולוגיה צבאית לאיראן

דניאל ראקוב

בשנות ה-90 של המאה הקודמת הפעילו ארצות הברית וישראל לחצים אינטנסיביים על רוסיה כדי להגביל את זליגת הנשק והטכנולוגיה הצבאית, הבלתי קונוונציונלית והדו־שימושית מחברות רוסיות למזרח התיכון, ובפרט לאיראן. הייתה זו תקופה מעצבת בדיאלוג הביטחוני בין רוסיה לבין ישראל, שבמסגרתה התרחב סל הכלים האסטרטגיים העומדים לרשות ירושלים ואשר עשויים לסייע בשכנועה של מוסקבה להתייחס לאתגרי הביטחון הדוחקים שלה. אף כי ישראל יכולה להגיע להסכמות ישירות עם רוסיה בנושאי מניעת תפוצה וריסון הדדי בנושא מכירות נשק, חזית מאוחדת ישראלית-אמריקאית מול מוסקבה אמורה להיות יעילה יותר. בהתבוננות לאחור, אף כי הלחץ הישראלי-אמריקאי על רוסיה בשנות ה-90 הקשה על מוסקבה, הוא תרם לאינטרס הרוסי לטווח ארוך, שכן הוא האיץ בממשלת רוסיה לעסוק בבנייה של מערכת מודרנית בתחום הרגולציה והפיקוח על יצוא טכנולוגיה צבאית והדו־שימושית.

מאז ראשית ימיה של מדינת ישראל מילאה הטכנולוגיה הצבאית הרוסית-סובייטית תפקיד בולט במפת האימונים שלה. חריגה לטובה הייתה מכירת הנשק מצ'כוסלובקיה לישראל ב-1948, בברכת ברית המועצות, שסייעה מאוד לצה"ל להגיע להישגים במלחמת העצמאות (Zbavitelova, 2020). ואולם בשנים שלאחר מכן חלה התרחקות אסטרטגית בין ישראל, שהפכה לבעלת בריתן של מעצמות המערב, לברית המועצות, אשר צידדה בצד הערבי נגד ישראל. באופן סמלי, עסקת הנשק המצרית-צ'כוסלובקית ב-1955, שוב בשליחותה של מוסקבה, הטתה את מאזן הכוחות במזרח התיכון לרעת ישראל (Golani, 1995).

סבבי המלחמות בין ישראל למדינות ערב השתלבו בדינמיקת העימות של המלחמה הקרה. בעוד שכנותיה של ישראל דרשו אספקת נשק ומטרייה מדינית מהסובייטים, ישראל פעלה להשיג נשק מערבי מתקדם וחתרה להוכיח את חיוניותה למערב כמי שמצליחה להנחיל תבוסה לנשק הסובייטי וללקוחות הערבים שלו. הנשק הסובייטי עמד במוקד מלחמת ההתשה, שבמהלכה נאבק צה"ל ביכולותיו המתחזקות של הצבא המצרי, בדגש על תחום ההגנה האווירית (אדמסקי, 2006). ב-1970, באחד הרגעים המתוחים ביותר, התחולל קרב אוויר-אוויר בין מטוסים ישראלים למטוסים סובייטיים, שהסתיים בהפלת חמישה מטוסי מיג-21. המלחמה הסתיימה בפריסת מערך הגנה אווירי סובייטי חדיש על גדת תעלת סואץ, שתרמה להישגיה של מצרים במלחמת יום הכיפורים.

בזיכרונותיו המופיעים בספר זה טוען ראש המוסד לשעבר אפרים הלוי כי בתקופת ניתוק היחסים בין ישראל וברית המועצות (1967-1991), ישראל התקשתה לממש את האינטרס של הגבלת מכירות הנשק

הסובייטי לאיביה. חרף זאת התנהל בין ישראל לרוסיה דיאלוג של מסרים עקיפים, שנועד להשפיע על השיקולים הסובייטיים: בראש ובראשונה דרך האמריקאים, אך גם באמצעות ערוצים בלתי פורמליים או קביעת עובדות בשטח, כגון פגיעה ישראלית בנשק סובייטי שבידי אויבותיה. כך ב-1982 השמיד צה"ל במבצע 'ערצב 19' את מערך ההגנה האווירית הסורי, שנבנה על ידי הסובייטים (Military Watch, 2017). ב-1987 הסובייטים דחו סופית את הדרישות הסוריות לספק להם טילי קרקע-קרקע (טק"ק) SS-23 (OKA), בעקבות הסכמה עם האמריקאים על אמנת ה-INF (לפירוק הנשק הגרעיני לטווח קצר והבינוני של שתי המעצמות), ובלאו הכי בתקופה זו פחתה נכונותה של מוסקבה להימורים אסטרטגיים שהיה בהם כדי לסבכה במלחמות בין ישראל לערבים (NTI, 2014).

התפרקותה של ברית המועצות שינתה את אופי האתגר שעמד בפני ישראל, בכל הנוגע לרכישת נשק משנה איזון על ידי אויבותיה. מחד גיסא, המלחמה הקרה הסתיימה וכבר לא הייתה שחקנית מעצמתית שנכונה הייתה להשקיע בחימושם של אויבי ישראל, אך מאידך גיסא נוצרה בעיית הפצה בלתי מבוקרת של נשק ושל טכנולוגיות קונוונציונליות ובלתי קונוונציונליות מרוסיה למדינות המזרח התיכון. 15 המדינות העצמאיות החדשות שקמו על חורבותיה של ברית המועצות נותרו עם מאגרים שיוריים עצומים של נשק סובייטי ושל חלקים מהתעשייה הביטחונית שלה. כולן סבלו ממצב כלכלי קשה שהיה בצבאותיהן, בתעשיותיהן הביטחונית ובמנגנוני הביטחון שלהן, מעלייה בפשיעה, לרבות פשע מאורגן, ומהיחלשות מנגנוני הפיקוח. רוסיה ירשה את החלק הגדול ביותר של הנשק הסובייטי ושל המערך התעשייתי-ביטחוני, אך כמובן גם את הבעיות שפגעו בה באותה העת.

שנות ה-90 של המאה הקודמת הפכו לתקופה מעצבת בנוגע ליכולתה של ישראל לקיים הידברות עם מוסקבה ביחס לאתגרי הביטחון שלה, בדגש על תחום מניעת התפוצה ומכירות נשק. בתקופה זו רוסיה זוהתה על ידי מדינות אויב מרכזיות של ישראל, ובפרט סוריה, איראן ועיראק, כמרחב של הזדמנויות להשגת נשק וטכנולוגיה מתקדמים, שברית המועצות סירבה למכור להן קודם לכן ועתה היו זמינים זולים יחסית. "ציידי" נשק וטכנולוגיה ממדינות אלה נשלחו לרוסיה כדי להשיג ציוד ומידע, סטודנטים ערבים ואיראנים השתלבו במוסדות השכלה רוסיים שהכשירו אותם בתחומים שהוגבלו על ידי משטרי תפוצה בינלאומיים, כגון הנדסת טילים, ומדענים ומהנדסים רוסיים בתחומי הנשק והטכנולוגיה הקונוונציונליים והבלתי קונוונציונליים הוזמנו לעבוד במזרח התיכון.

החל משלהי התקופה הסובייטית ועד השנים הראשונות להיותה של רוסיה מדינה עצמאית, איראן הפכה לאחת מלקוחות הנשק הקונוונציונלי העיקריות של רוסיה, שהייתה מצידה הספקית העיקרית של נשק עבור איראן (Iranian Weapons Programs, 2000; Borshchevskaya, 2017). מסמכי ארכיון הגרעין שהמוסד הבריח מאיראן בשנת 2018 מוכיחים כי איראן ניהלה החל מהמחצית השנייה של שנות ה-90 פרויקט להשגת נשק גרעיני נישא על טילי קרקע-קרקע, וכי הידע של מדענים וחברות ממוצא סובייטי, אזרחים רוסיים ומדינות ברית המועצות לשעבר האחרות היה משמעותי בקידומה של תוכנית זו (Allbright et al., 2018a; Allbright et al., 2018b; Allbright & Heinonen, 2019; Gorwitz, 2012). במקביל, גנרל בכיר לשעבר במערך הנשק הכימי הסובייטי העניק סיוע ניכר לפרויקט הנשק הכימי הסורי לאורך שנות ה-90 וראשית שנות ה-2000 (Haaretz, 2018; Jamestown Foundation, 1996).

ישראל וארצות הברית עקבו בדאגה אחר זליגת הטכנולוגיה והנשק מרוסיה ומברית המועצות לשעבר למזרח התיכון. סוגיה זאת הפכה לאחד הנושאים הבולטים על סדר היום המדיני של כל אחת מהן במגעים עם רוסיה. נשיא ארצות הברית ביל קלינטון העלה בקביעות את הסיוע של חברות רוסיות לפרויקטים האיראניים של הטילים הבליסטיים ותוכנית הגרעין בפני נשיא רוסיה בוריס ילצין, ודרש ממוסקבה להפסיקו. באפריל 1995 סיפר קלינטון באירוע של הקונגרס היהודי העולמי, שבו נכח הרמטכ"ל הישראלי לשעבר אהוד ברק, כי וושינגטון מודאגת מכוונת רוסיה למכור לאיראן צנטריפוגות להעשרת אורניום, והבטיח לדרוש את מניעת העסקה. כעבור שבוע, במפגש פסגה רוסי-אמריקאי במוסקבה, קלינטון הביע שביעות רצון מהבטחת ילצין כי רוסיה לא תספק לאיראן צנטריפוגות להעשרת אורניום, אולם התנגד לכוונתה להמשיך לבנות את הכור הגרעיני בבושהר (Clinton Digital Library, 1995a ; 1995b).

ישראל וארצות הברית התנגדו לבניית הכור בבושהר מחשש שפרויקט זה, גם אם הוא אזרחי, יכשיר קאדר של מומחים איראנים לעסוק בטכנולוגיות ובחומרים הקשורים לגרעין כתשתית שתקל על טהראן לפתח נשק גרעיני. נוסף על כך התעורר חשש ששינוי במשטר ההפעלה הטכני של הכור יוכל לספק לאיראן כמויות גדולות של פלוטוניום. רוסיה מצידה הביעה מורת רוח נוכח הלחץ האמריקאי-ישראלי לעצור את הפרויקט, מאחר שהיה מותר להפעילו והוא התנהל תחת פיקוחה של הסוכנות הבינלאומית לאנרגיה האטומית. דיפלומט רוסי טען בפני עמית ישראלי באותן שנים שמדובר בשעת כושר עבור רוסיה. אם איראן תשפר מתישהו את יחסיה עם המערב היא ודאי תרצה לקנות טכנולוגיה צבאית או גרעינית מהמערב, ומבחינת רוסיה התקופה היא היוותה חלון הזדמנויות לקשור את איראן לטכנולוגיה הרוסית, כך שלא תוכל לוותר עליה גם בתרחיש של דטנט עם ארצות הברית ואירופה (ראיון אישי עם דיפלומט ישראלי בכיר לשעבר, 22 באוקטובר 2021).¹ באופן דומה, השר הרוסי לאנרגיה אטומית הביע בשנת 1998 חשש כי אם ישתפרו יחסי טהראן-וושינגטון, האמריקאים "יגנבו" לרוסיה את עסקת כור המחקר, שזו סיכמה עם טהראן ב־1996 (Diamond, 1998).

החל מ־1994, נושא מניעת התפוצה הפך לאחת הסוגיות הקבועות שבהן דנה הוועדה המשותפת לשיתוף פעולה כלכלי וטכנולוגי המכונה 'ועדת גור־צ'רנומירדין', על שם סגן נשיא ארצות הברית אל גור וראש הממשלה הרוסי ויקטור צ'רנומירדין, שעמדו בראשה (Timmerman, 1999). ועדה זו הובילה את הדיאלוג הרוסי-אמריקאי במהלך שתי הקדנציות של ממשל קלינטון עד סיום הכהונה של צ'רנומירדין ב־1998. במטרה למנוע זליגת מידע ומעבר מוחות לידיים הלא־נכונות, הוועדה עסקה בין היתר בנושא שיתוף הפעולה בין רוסיה לארצות הברית בתחום החלל, הסיוע האמריקאי למהלכי פירוק נשק בלתי קונוונציונלי ברוסיה ובסוגיית תעסוקה/מימון מערבי חלופי למדענים בתחומי הנשק הבלתי קונוונציונלי. הוועדה יצרה זיקה בין ההתנהלות הרוסית בנושא מניעת התפוצה לבין הסיוע הכלכלי שהממשל האמריקאי אמור היה לתת לממשלת רוסיה או לפרויקטים או לארגונים ספציפיים במסגרת המערך התעשייתי-ביטחוני הרוסי המתפורר.

כחלק מההבנות שהושגו בוועדת גור־צ'רנומירדין הסכימה רוסיה ב־1995 לא לחתום על חוזים חדשים בתחום הנשק עם איראן, ולהשלים חוזים קיימים עד 1999 (Broder, 2000). במסגרת הוועדה פעלו צוותי מומחים בכירים אמריקאים-רוסים במטרה להגיע להסכמות בנוגע לחיזוק מערכת הפיקוח על היצוא ברוסיה, שלא תאמה סטנדרטים מערביים. אחד ממקרי הבוחן המרכזיים שנדונו באופן פרטני היה הסיוע של החברות הרוסיות לפרויקטים האיראניים של הטילים והנשק הבלתי קונוונציונלי, לרבות גרעין. תוצאות הדיאלוג בנושאים

הללו היו חשובות מאוד לרוסים, מאחר שארצות הברית התנתה העברת סיוע כלכלי לרוסיה ולמוסדות הרוסיים החשודים בשיתוף פעולה עם האיראנים בנכונותה של מוסקבה להדק את שליטתה על זליגת הטכנולוגיה באופן עקרוני, ובפרט לאיראן. הלחצים הניבו הידוק של פיקוח המערכת הרגולטורית והתחקית ברוסיה על התחום של יצוא טכנולוגיות, והובילו לאכיפה נוקשה יותר מצד הרשויות הרוסיות – הן מול האיראנים והן מול הישויות הרוסיות הביטחוניות עצמן (Diamond, 1998). זאת אף כי לעיתים מהלכי אכיפה רוסיים התבררו כקצרי מועד ולא מספיק נחרצים (Speier et al., 2000).

לאורך שנות ה־90 העבירו שירותי המודיעין של ישראל לעמיתיהם בארצות הברית מידע מודיעיני על אודות זליגת הטכנולוגיות הרוסיות לאיראן, בניסיון להשפיע על הדיאלוג הרוסי-אמריקאי. במקביל, שליחים מטעם ישראל – ארגונים יהודיים ודיפלומטים ישראלים פעלו בקונגרס האמריקאי לקידום חקיקת סנקציות על גופי תעשייה ביטחוניים ברוסיה, לעיתים בניגוד לעמדת הממשל. סנקציות אלה הפכו לאחד הנושאים המרכזיים ביותר על סדר היום האמריקאי-רוסי בסוף שנות ה־90 (Timmerman, 1999). אפשר לשער שמבחינת ישראל הדבר היווה המשך לפעילות בקונגרס למען שחרור יהודי ברית המועצות, שהביטוי המוכר ביותר שלה הוא חקיקת תיקון ג'קסון-ואניק (משנת 1974), שהטילה הגבלות על שיתוף פעולה כלכלי בין ברית המועצות לארצות הברית.

כדי לייעל את העברת המידע לרוסיה ואת התיאום הדיפלומטי עימה הוקמה קבוצת עבודה ישראלית-אמריקאית משותפת, בהובלת צוות הביטחון הלאומי של סגן הנשיא גור. במסגרת זו העלתה ישראל רעיונות רבים לתמריצים כלכליים שארצות הברית תוכל להעניק לרוסיה כדי ליצור חלופה לכספים המוצעים למדענים רוסיים ולחברות רוסיות על ידי מדינות מזרח-תיכוניות. זאת לצד מידע מודיעיני מדויק, שהצביע על ערוצים ספציפיים שבהם זלגו המידע והציוד הרוסיים לידי איראן, כדי שהאמריקאים ינצלו את קשריהם עם רוסיה במטרה לעוצרם. רבות מההצעות הישראליות לתמריצים חיוביים עבור מוסקבה לא התקבלו, משיקולים פנים-אמריקאיים (למשל, הצעה לסייע ליצואנית הכורים הרוסית Rosatom לשווק במערב את כוריה האיכותיים למדי לא התקבלה, כדי למנוע התנגדות של יצרנית הכורים האמריקאית Westinghouse) (ראיון אישי עם דיפלומט ישראלי בכיר לשעבר, 22 באוקטובר 2021).

מאחר שהממשל במוסקבה זיהה את ישראל כאחראית לחלק מהלחצים המופעלים עליו מוויינגטון וכמי שמסוגלת להקשות על קבלת סיוע מערבי חיוני לרפורמות הכלכליות ברוסיה, הוא נדרש לקיים דיאלוג ביטחוני ישיר עם ירושלים. בכירים רוסיים כגון ראש סוכנות החלל הרוסית יורי קופטב (Koptev) או ראש שירות ביטחון הפנים הרוסי ניקולאי קובליוב (Kovaljov) הגיעו בישראל כדי לדון בחשדותיה המודיעיניים של ישראל (Gankin, 1998a; 1998b; Gankin & Sysoev, 1998; Kalashnikova, 1998; Shumilin, 1998; Smirnov, 1998).

בצד הרוסי, הלחצים המערביים והישראלים התקבלו ככלל בעיונות. חוסר סדר, מצוקות כלכליות, אינטרסים אישיים של חברות או של פקידי ממשל מעורבים, כמו גם שיקולי כבוד לאומי – כל אלה תרמו להתנגדות בתעשייה, במכוני המחקר ובקרב גורמי ממשל רוסיים להידוק הפיקוח ולעצירת הקשרים עם איראן. השיח האמריקאי-ישראלי-רוסי בנושא זליגת טכנולוגיות לאיראן היה רצוף בהכחשת עובדות מצד הנציגים הרוסיים ביחס לעצם אירועי זליגת טכנולוגיות ובוויכוחים לגבי הלגיטימיות של שיתוף הפעולה

הביטחוני הרוסי-איראני. כמו כן, הרוסים העלו האשמות נגדיות ביחס לארצות הברית וישראל וטענו כי הן נוהגות בדו־פרצופיות ביחס לשיתוף פעולה רוסי-איראני, בעוד מתקיים שיתוף פעולה בין ארצות הברית לישראל בנושא הטילים, הנוגד את אמנות בקרת הנשק ומשטרי מניעת תפוצה של טכנולוגיות דו־שימושיות (Speier et al., 2000; Timmerman, 1999).

במבחן התוצאה ארצות הברית, ישראל ורוסיה לא הצליחו למנוע מאיראן להצטייד בטילי קרקע־קרקע (בין היתר, כיוון שטהראן קיבלה סיוע משמעותי גם ממקורות נוספים, בעיקר מקוריאה הצפונית). בראשית שנות ה־2000 החלה איראן לבנות את ארסנל הטילים הגדול שלה. מנגד, ללחץ הישראלי-אמריקאי על רוסיה בתחום הגרעין באותה התקופה היה משקל מצטבר בשרשרת האירועים שערכו את איראן, עד עצם היום הזה, בפיתוח נשק גרעיני. שנות ה־90 גם לימדו את שלוש המדינות כי אפילו בעיתות של ניגודי אינטרסים חריפים, מניעת התגרענותה של איראן עשויה להיות נושא לדיאלוג ולקונצנזוס.

בדיאלוג המשולש בנושא זליגת הטכנולוגיות הצבאיות והדו־שימושיות מרוסיה לאיראן בשנות ה־90 באו לידי ביטוי ההבדלים בהגיונות האסטרטגיים בין רוסיה, ארצות הברית וישראל:

- עבור ישראל, סוגיית הגרעין האיראני והסתעפותה לתחום הטילים נתפסה ועודנה נתפסת כסוגיה קיומית. ישראל פעלה לרתום את כל מנפויה המדיניים בווינגטון, במוסקבה ובמקומות נוספים כדי לעצור ולעכב הצטיידותה של איראן ביכולות אסטרטגיות. הסוגיה הפכה דומיננטית ביחס הישראלי לרוסיה, וההכחשות וההאשמות הנגדיות הותירו בקהילת הביטחון הישראלית חותם של חשדנות ביחס לכוונותיה של רוסיה.
- מוסקבה, שסבלה בתקופה זו מחולשה אסטרטגית בעקבות התפרקות ברית המועצות, חוסר סדר פנימי וקשיים כלכליים עצומים, לא ראתה את הצטיידות איראן בנשק גרעיני כאיום ממעלה ראשונה על ביטחונה הלאומי, ולכן נתתה לראות את הלחצים האמריקאיים־ישראליים בהקשר זה כמופרזים ומבוססים על הערכת איום מחמירה מדי.
- השותפות האמריקאית־ישראלית סייעה לשלב את סוגיית מניעתה של תפוצת יכולות בלתי קונוונציונליות רוסיות למזרח התיכון במקום בולט מאוד ביחסים המערביים-רוסיים. ארצות הברית הצליחה להביא את רוסיה להדק פיקוח על יצוא טכנולוגיות ולצמצם קשרים עם איראן. עם זאת, דינמיקת הלחצים עוררה אנטגוניזם רוסי, שהיה בין הגורמים שערערו את היחסים בין רוסיה למדינות המערב מאז תחילת המאה הנוכחית.

בה בעת גברה יכולת העמידה של ישראל על האינטרסים שלה במהלך הדיאלוג האסטרטגי עם רוסיה. מאז ראשית שנות ה־2000 ישראל מעלה בפני מוסקבה דרישות רבות בנושא הגבלת יצוא נשק לאיראן, לסוריה ולמקומות נוספים והימנעות משיתוף פעולה עם איראן בנושא הגרעין. כל אחד מהצדדים למד ביתר עומק את האינטרסים של הצד האחר, והם פיתחו מנפוי לחץ הדדיים. מוסקבה וירושלים מבינות שמרחבי המחלוקת בסוגיה האיראנית גדולים ואולי אף בלתי ניתנים לגישור, אולם הן מנסות לתעדף הידברות בתחומים מרכזיים, או בכאלה שבהם מרחב ההסכמה נראה אפשרי. לאורך שני העשורים האחרונים כשלו מאבקים רבים שניהלה ישראל נגד אספקה של מערכות טילי קרקע־אוויר לטווחים קצרים ובינוניים מרוסיה לסוריה ולאיראן (מסוג

Blank, Iglu, Tor, Pantsyr, Buk). כך גם כשל המאבק נגד אספקת טילי חוף-ים מסוג Yakhont לסוריה (Blank, 2010; Borshchevskaya, 2017).

עם זאת, ישראל וארצות הברית הצליחו לשכנע את מוסקבה לעכב עד לשנת 2015 את אספקתן של מערכות טילי קרקע-אוויר מתקדמות מסוג S-300 לאיראן, ולסוריה עד לשנת 2018. מאחר שהסורים והאיראנים רצו מערכות כאלה מאז שנות ה-90, אין לזלזל בהישג זה. ביטול חוזה לאספקת מערכות S-300 לאיראן בספטמבר 2010 על ידי הקרמלין שיקף את ריבוי הגורמים המשפיעים על קבלת ההחלטות שלו בסוגיות מניעת תפוצה. נטען כי המהלך היה פרי שיפור בשיתוף הפעולה האמריקאי-רוסי החל בשנת 2009 (ממשלו של הנשיא ברק אובמה כינה אותו 'מדיניות ה־Reset ליחסים עם מוסקבה'), שבמסגרתו קיבלה מועצת הביטחון של האו"ם את החלטה 1929 להחמרת הסנקציות על איראן. אך הדבר נבע גם מהסכמת ישראל לספק לרוסיה טכנולוגיית כלי טיס בלתי מאוישים, שבה התעשייה הביטחונית הרוסית פיגרה ביחס למערב, ולגלות רגישות רבה יותר לאינטרסים הרוסיים ביצוא ביטחוני ישראלי למרחב הפוסט־סובייטי (Ackerman, 2010; Blank, 2010).

מאז כניסת הכוחות הצבאיים הרוסיים לסוריה, הדיאלוג הישראלי-רוסי ביחס למניעת תפוצת טכנולוגיות מושפע גם מהנעשה בזירה הסורית ומהעמדות הישראליות ביחס לסוגיות הרגישות בקשריה של רוסיה עם מדינות המערב ומדינות מזרח אירופה. הפעילות הצבאית המקבילה באותו תא שטח גיאוגרפי – סוריה – גורמת גם לתלות הדדית גוברת בין פעילות צבא רוסיה לזו של ישראל.

סיכום

במבט לאחור על פני שלושים שנות היחסים בין ישראל לרוסיה, אפשר לטעון כי לישראל יש כיום יותר כלים דו־צדדיים להידברות ולהתמקחות עם מוסקבה בסוגיות מניעת התפוצה. זאת בשונה מתקופת המלחמה הקרה, שבה ירושלים התקשתה להגיע הישגים מדיניים מול רוסיה ונאלצה לסמוך על ארצות הברית או על מהלכים עקיפים, כגון השמדה של כלי נשק סובייטיים המצויים בידי מדינות ערב. ניכר – בייחוד בעת הנוכחית, כאשר המתח המדיני בין מוסקבה לווינגטון מרקיע שחקים – שיש הערכה בקרמלין לכך שישראל דנה עם רוסיה במישורין בסוגיות שמציקות לה, תוך גילוי הבנה לנקודת המבט הרוסית וניסיון למצוא פשרות היכן שהדבר אפשרי.

חרף זאת, הן בעשורים האחרונים והן בעת הנוכחית, קל יותר לישראל לקדם מול מוסקבה את האינטרסים הביטחוניים העיקריים שלה, ובפרט ביחס לסוגיית הגרעין האיראני, דווקא בעיתות של אחדות דעים עם ווינגטון, בעוד שעיתות מחלוקת בין ירושלים לבית הלבן מקשות עליה לחלץ הישגים ממוסקבה. הדבר נובע מהבדלי הגודל בין ישראל לרוסיה וממורכבות סדר היום המדיני הרוסי-ישראלי, שבמסגרתו קשה לירושלים לחולל לבדה תמורות אטרקטיביות עבור מוסקבה ללא מעורבות שחקנים מעצמתיים נוספים, כדי להניע את רוסיה לבצע שינויים כבדי משקל במדיניותה במזרח התיכון.

במבט לאחור אל שנות ה־90, הלחץ הישראלי-אמריקאי אומנם הקשה על רוסיה, אך גם נשא פירות חיוביים עבורה. זאת מאחר שהוא דחף את מוסקבה להסדרת המערכת הלאומית ליצוא נשק ולפיקוח על

היצוא, שגיבושה הסתיים בימיו של הנשיא ולדימיר פוטין. הסדרה זו השתלבה באינטרס של הקרמלין לחזק את השליטה המרכזית ביצוא הביטחוני ולעצב תחום זה כמכשיר מדיניות חוץ רב-השפעה.

מקורות

- אדמסקי, ד' (2006). **מבצע קווקז: ההתערבות הסובייטית וההפתעה הישראלית במלחמת ההתשה**. מערכות.
- Ackerman, S. (2010, November 29). *Blocked! WikiLeaks shows how Iran's air defense deal died*. [Wired](#).
- Allbright, D., & Heinonen, O. (2019, May 7). *Shock wave generator for Iran's nuclear weapons program: More than a feasibility study*. [ISIS](#).
- Allbright, D., Heinonen, O., & Stricker, A. (2018a, November 20). *The Plan: Iran's nuclear archive shows it planned to build five nuclear weapons by mid-2003*. [ISIS](#).
- Allbright, D., Heinonen, O., Pabian, F., & Stricker, A. (2018b, December 18). *Anatomy of Iran's deception and how Iran benefited — Iran's nuclear archive confirms Gchine uranium and yellowcake production plant were originally part of a clandestine nuclear weapons fuel cycle. Yet, Gchine never stopped operating*. [ISIS](#).
- Blank, S. (2010, October 27). *Despite arms sales accord with Israel, Russia sells anti-ship missiles to Syria*. *Eurasia Daily Monitor* Volume: 7 Issue: 194. [The Jamestown Foundation](#).
- Borshchevskaya, A. (2017, December 20). The tactical side of Russia's arms sales to the Middle East, in T. Karasik, & S. Blank (eds.) *Russia in the Middle East* (pp. 183-211). [The Jamestown Foundation](#).
- Broder, J. (2000, October 13). *Despite a secret pact by Gore in '95, Russian arms sales to Iran go on*. [New York Times](#).
- Clinton, Digital Library (1995a, April 30). *Bronfman dinner/Iran, 4/30/95 [1]*. [Clinton Digital Library](#).
- Clinton, Digital Library (1995b, May 10). *Russia, 5/95, press statement*. [Clinton Digital Library](#).
- Diamond, H. (1998, May). *Senate approves sanctions legislation aimed at Russian-Iranian missile cooperation*. [Arms Control](#).
- Gankin, L. (1998a, July 7). [In Russian] *Tajnyj vizit shefa FSB v Izrail'* [The secret visit by the head of FSB to Israel]. [Kommersant](#).
- Gankin, L. (1998b, July 30). *Klinton protiv* [Clinton opposes]. [Kommersant](#).
- Gankin, L., & Sysoev, G. (1998, April 21). *Gosdepovskaja trojka v Moskve* [State Department Troika in Moscow]. [Kommersant](#).
- Golani, M. (1995). The historical place of the Czech-Egyptian arms deal, fall 1955. [Middle Eastern Studies](#), 31(4), 803-827.
- Horwitz, M. (2012, September 17). *Revisiting Vyacheslav Danilenko: His origins in the Soviet nuclear weapons complex*. [ISIS](#).
- Haaretz (2018, March 19). Report: Russian chemical weapons chief was Mossad target before dying under mysterious circumstances. [Haaretz](#).
- Iranian Weapons Programs: the Russian Connection* (2000, October 5). Hearing and public meeting before the Subcommittee on Near-Eastern and South Eastern Affairs and the Subcommittee on European Affairs of the Committee on Foreign Relations, US Senate, 106th Congress, Second Session, [Federation of American Scientists](#) (FAS).
- Jamestown Foundation (1996, November 19). *A Russian Connection in Syrian Chemical Weapons Program?* *Monitor* Volume: 2 Issue: 217. [The Jamestown Foundation](#).
- Kalashnikova, M. (1998, January 27). *Moskva ne budet postavljat' Iranu rakety* [Moscow will not supply rockets to Iran]. [Kommersant](#).
- Military Watch (2017, June 9). *35 years since Operation Mole Cricket; Lessons from one of the most critical battles of the Cold War*, [Military Watch Magazine](#).
- NTI (2014, August 7). *Syria Missile Overview*. [The Nuclear Threat Initiative](#).
- Shumilin, A. (1998, April 15). [In Russian] *Rossija i Izrail' preduprezhdajut SSHA* [Russia and Israel warn the United States]. [Kommersant](#).

- Smirnov, K. (1998, July 21). [In Russian] *Rossija poluchit po polnoj programme* [Russia will get the full program]. [Kommersant](#).
- Speier, R., Gallucci, R., Sabel, R., & Mizin, V. (2000). Iran-Russia Missile Cooperation. In J. Cirincione (ed.) *Repairing the regime: Preventing the spread of mass destruction*. Routledge. [Carnegie Endowment for International Peace](#).
- Timmerman, K.R. (1999, October 6). *The Russian missiles we could have stopped. Testimony before the Committee on International Relations, House of Representatives, 106th Congress, Serial No. 106-90* (pp. 85-89) [Google Books](#).
- Zbavitelova, G. (2020, November 30). The Czech arms that saved Israel. [The Jerusalem Post](#).

הערות

- 1 ראיין אישי עם דיפלומט ישראלי בכיר לשעבר, שהיה מעורב בדיאלוג הישראלי-רוסי והישראלי-אמריקאי בדבר מניעת תפוצתו של נשק גרעיני בשנות ה-90 ובראשית שנות ה-2000.

הכותבים והעורכים (לפי סדר א"ב)

מיקי אהרונוסון – חוקרת בכירה במכון ירושלים לאסטרטגיה וביטחון (JISS), קודם לכן שירתה במטה לביטחון לאומי במשרד ראש הממשלה (2006–2014).

אנטון איגורביץ' ביזיאייב – חוקר במחלקה לחקר ישראל והקהילות היהודיות במכון למזרחנות של האקדמיה הרוסית למדעים (IVRAN).

חיים בן־יעקב – מנכ"ל הקונגרס היהודי האירו־אסייתי (EAJC) ומשמש במקביל גם סגן־נשיא מכהן של המכון לחקר יהדות אירופה ואסיה. בעל תואר דוקטור.

אנדריי גלוביץ' בקלנוב – פרופסור וראש הקתדרה לחקר מדינות המזרח התיכון וצפון אפריקה באוניברסיטה הלאומית למחקר 'בית הספר הגבוה לכלכלה' (HSE) במוסקבה. במקביל משמש סגן יושב־ראש איגוד הדיפלומטים הרוסים.

נטע בריסקין־פלג – ראשת הארגון 'נתיב' במשרד ראש הממשלה.

תומאס גרהאם – עמית כבוד (Distinguished Fellow) במועצה ליחסי חוץ (CFR) בניו יורק, וכן משמש מנהל חברת הייעוץ Kissinger Associates, Inc.

אלכסיי גרומיקו – חבר מן החוץ באקדמיה הרוסית למדעים, ראש המכון לחקר אירופה (IERAN), ראש הקתדרה להיסטוריה ותאוריה של היחסים הבינלאומיים באוניברסיטת ניז'ני נבגורוד ע"ש לובאצ'בסקי.

אודי דקל – מנהל המכון למחקרי ביטחון לאומי. עומד בראש התוכניות למחקר המערכת הצפונית והמערכת הפלסטינית. תת־אלוף (מיל').

אפרים הלוי – ראש המוסד לשעבר (1998–2002) והשגריר לשעבר לאיחוד האירופי (1996–1997).

אנטולי וסילייביץ' טורקונוב – חבר מן המניין (אקדמיק) באקדמיה הרוסית למדעים ורקטור המכון הממלכתי ליחסים בינלאומיים במוסקבה (אוניברסיטת MGIMO).

מנואל טרכטנברג – ראש המכון למחקרי ביטחון לאומי (INSS), פרופסור לכלכלה.

סרגיי ויקטורוביץ' לברוב – שר החוץ הרוסי.

אריה לוי – כיהן כראש המשלחת הקונסולרית הישראלית ובהמשך שגריר ישראל במוסקבה (1988–1992).

יאיר לפיד – ראש הממשלה החליפי ושר החוץ.

צבי מגן – ראש תוכנית רוסיה במכון למחקרי ביטחון לאומי, בעבר ראש 'נתיב' ושגריר ישראל ברוסיה ובאוקראינה.

ולדימיר מיכאילוביץ' מורוזוב – מרצה בכיר בקתדרה לדיפלומטיה של אוניברסיטת MGIMO, חבר במועצה המדעית של האקדמיה למדעים בתחום ההיסטוריה של היחסים הבינלאומיים ומדיניות החוץ, דוקטור להיסטוריה.

ילנה מרגובסקי-לוטם – חוקרת בכירה בתחום הכלכלי במשרד החוץ בישראל. בשנים 2013–2017 שירתה כיועצת לענייני כלכלה ואנגריה בשגרירות ישראל במוסקבה.

דמיטרי אלכסנדרוביץ' מריאסיס – ראש המחלקה לחקר ישראל והקהילות היהודיות במכון למזרחנות של האקדמיה הרוסית למדעים (IVRAN). בעל תואר דוקטור לכלכלה.

קונסטנטין וסילייביץ' סימונוב – מנהל הקרן לביטחון לאומי בתחום האנגריה, פרופסור וראש החוג למדע המדינה באוניברסיטה הפיננסית הממשלתית במוסקבה.

אלכסנדר ולדימירוביץ' קרילוב – פרופסור בקתדרה למזרחנות ועמית מחקר בכיר במרכז לחקר המזרח התיכון של המכון ללימודים בינלאומיים של אוניברסיטת MGIMO.

לאוניד סלוצקי – יושב ראש הוועדה לעניינים בינלאומיים ב'דומא', הבית התחתון של פרלמנט של הפדרציה הרוסית.

ירי קאנר – נשיא הקונגרס היהודי של רוסיה (REK).

טטיאנה קאראסובה – חוקרת בכירה במחלקה לחקר לישראל והקהילות היהודיות במכון למזרחנות של האקדמיה הרוסית למדעים. בעבר עמדה בראש המחלקה וכיהנה בשגרירות רוסיה בישראל (1992–1996). בעלת תואר דוקטור להיסטוריה.

דניאל ראקוב – עמית מחקר בתוכנית רוסיה במכון למחקרי ביטחון לאומי. סגן-אלוף (מיל').

דניס רוס – יועץ ועמית כבוד (Distinguished Fellow) של תוכנית ויליאם דוידסון במכון וושינגטון למדיניות המזרח הקרוב. מילא שורה של תפקידי מפתח בבית הלבן ובמחלקת המדינה בארצות הברית.

לפני שלושים שנה, בשנת 1991, ישראל וברית המועצות חידשו את היחסים הדיפלומטיים ביניהן, אשר נותקו ב-1967. מאז חידושם מתאפיינים היחסים בין המדינות בדינמיקה חיובית, חרף ניגודי אינטרסים רבים. בבסיס הקשר עומדת היסטוריה משותפת: החל מהתרומה הסובייטית להקמת המדינה ולניצחון צה"ל במלחמת העצמאות, עבור ביריבות בימי המלחמה הקרה וכלה בשנים האחרונות שבהן רוסיה וישראל, כל אחת בדרכה, פועלות לעצב מחדש את מקומן בעולם.

קובץ מאמרים זה נכתב על ידי מיטב המומחים בישראל, ברוסיה ובארצות הברית במטרה להתבונן ביחסים בין המדינות כיום. הוא מציג את האדנים העיקריים שהם נשענים עליהם ודן בדילמות באשר לעתידם:

- עד כמה ירושלים ומוסקבה יכולות לשתף פעולה ביחס להסדרת המצב בסוריה, סוגיית הגרעין האיראני והסכסוך הישראלי-פלסטיני?
- האם בעידן של עוינות חריפה בין רוסיה לבין המערב נדרשת ישראל לבחור צד, או להיפך - האם היא יכולה לשמש גשר בין מוסקבה לוושינגטון ביחס לסוגיות קונקרטיות במזרח התיכון?
- מה חשיבותם של הקשרים בין רוסיה לבין קבוצת דוברי הרוסית בישראל, ומהי זיקתם של היהודים במרחב הפוסט-סובייטי לישראל?
- כיצד זיכרון השואה והתפקיד של הצבא האדום בהכרעת גרמניה הנאצית משפיעים על היחסים העכשוויים בין המדינות?
- האומנם הקשרים הכלכליים בין המדינות ממצים את הפוטנציאל הטמון בהם?
- האם ישראל ורוסיה יכולות להפוך לשותפות בתחום החדשנות הטכנולוגית?
- האם תתפתח תחרות בין השתיים בשוק הגז האירופי?